

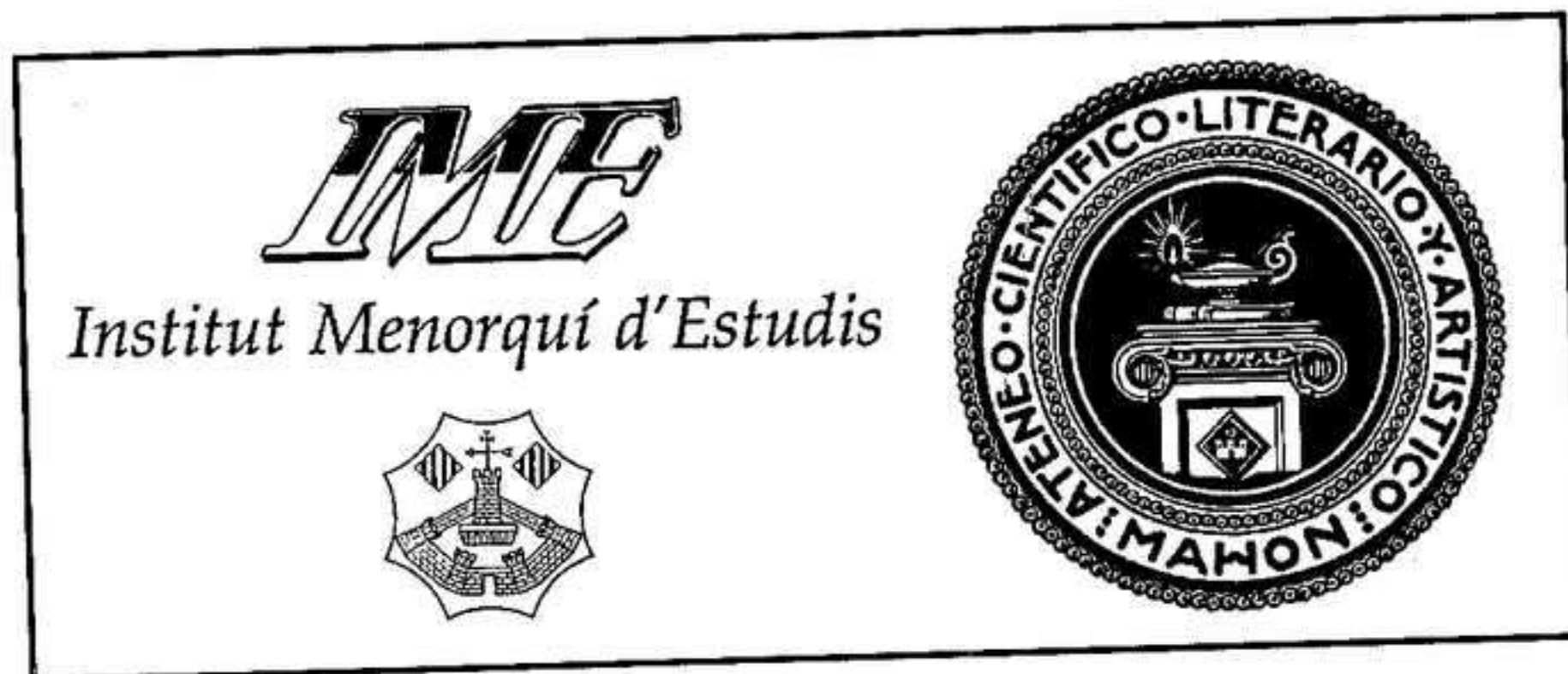
REVISTA DE

MENORCA

PUBLICACIÓ DE L'ATENEU CIENTÍFIC, LITERARI I ARTÍSTIC DE MAÓ

FUNDADA EL 1888
(ANY LXXXIV - VUITENA ÈPOCA)

MAÓ
ANY 1996

Portada: Detall del cartell de les Jornades Joan Ramis i Josep M. Quadrado
(disseny Massu)

Publicació editada per l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,
amb la col.laboració de l'IME (Institut Menorquí d'Estudis).
C/Rovellada de Dalt, 25. 07703 Maó (Menorca) Tel. 971.36.05.53

Director honorari: Francesc Hernández Sanz
Directors: Joan C. de Nicolás Mascaró i Josep M. Vidal Hernández
Consell de Direcció: Pere Jaume Bosch Barber, president de l'Ateneu;
Miquel Àngel Limón Pons, secretari, i Francesc Olives Enrich, administrador.
Consell Assessor: Lluís Casanovas Marquès, Salvador Castelló Carreras,
Gabriel Julià Seguí, Ignasi Mascaró Pons, Pilar Morillas Praena,
Joan C. de Nicolás Mascaró, Ponç Pons Giménez
i Josep Miquel Vidal Hernández.

Subscripcions, venda i intercanvi: Ateneu de Maó. Rovellada de Dalt, 25
07703 Maó (Menorca). Telf. 971.36.05.53
Preu de subscripció: 3.600 ptes., tot l'any.
Preu d'aquest número: 4.000 ptes., (IVA inclòs)
ISSN: 0211-4550 - Dipòsit Legal: MH-1958
Imprimeix: Editorial Menorca, S.A. - Avinguda Cap de Cavalleria, 5
07714 Maó

Sumari

MERCÈ OTERO-VIDAL.	
<i>Joan Ramis, entre Lucrecia i Brutus</i>	5
JOSEFINA SALORD.	
<i>Apologia il·lustrada del llibre. Lectures i modernitat cultural al món de Joan Ramis</i>	19
ANTONI J. COLOM CANYELLAS.	
<i>Les idees pedagògiques de Joan Benejam</i>	29
LLUÍS AGUSTÍ / JAUME BOVER.	
<i>Impresos rars portuguesos</i>	43
PEP VILA.	
<i>Quatre lletres del filòleg F. de B. Moll al Dr. J. Alsina</i>	49
MIQUEL ÀNGEL LIMÓN.	
<i>Xerrada sobre XXXIII anys de premis Ateneu</i>	57
IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ.	
<i>Los corsarios en la vida menorquina (XVIII-XIX)</i>	71
VICTORIANO SEOANE.	
<i>Menorca y los judíos</i>	95
FRANCISCO FORNALS.	
<i>Defensa artillera de Menorca durante la Guerra civil</i>	113
JEAN-JACQUES JORDI.	
<i>La migració menorquina al final de la Guerra civil</i>	129
JOSEP M. QUINTANA.	
<i>El camí de cavalls de Menorca vist des d'una perspectiva jurídica</i>	145
MIQUEL A. FRAU CALDENTY.	
<i>La ganadería de Menorca: el vacuno de leche.</i>	
A) <i>La producción de leche.</i>	161
MIQUEL A. FRAU CALDENTY.	
B) <i>La comercialización de la leche.</i>	181
BLANCA MARISCAL.	
<i>Evolución de la vegetación de Menorca en los últimos 400 años</i>	197

MARTA PÉREZ, MARTA MANZANERA, OLGA INVERS, JAVIER ROMERO	
<i>Estudio de las praderas de fanerógama marina de la isla de Menorca</i>	219
RESSENYA CULTURAL	235
– Josefina SALORD: Any Joan Ramis i Josep M. Quadrado: <i>El retrobament amb la Menorca il·lustrada i la romàntica</i>	
– Antoni BARBER: <i>Ressenya de la conferència del professor Agustín Domingo</i>	
– Ponç PONS: <i>Els boscos i les ciutats d'un poeta: Àlex Susanna</i>	
– Josefina SALORD: <i>Quadern de Fornells d'Àlex Susanna: aspiració i camí</i>	
– Àngel MIFSUD: <i>Presentació del llibre Lluna d'octubre</i>	
– Antoni MOLL CAMPS: <i>Lluna d'octubre</i>	
– Àngel MIFSUD: <i>Presentació del nou llibre de Maria Paredes</i>	
– <i>Activitats de l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	
– <i>Activitats de l'Ateneu de Maó</i>	

JOAN RAMIS, ENTRE LUCRÈCIA I BRUTUS (*)

MERCÈ OTERO-VIDAL (**)

He de començar agraint l'invitació de l'Institut Joan Ramis i de l'Ateneu de Maó en la persona de la professora Josefina Salord. Ella és la que va animar-me, anys enre-re, a treballar sobre la *Lucrecia* de Joan Ramis i amb aquest projecte se'm va concedir, l'any 1989, el Premi Francesc de Borja Moll de l'Ajuntament de Ciutadella i de l'IME. Durant aquest temps he anat fent un seguiment del tema, però el problema són els límits i ja fa temps que m'he perdut. En realitat, el quid de la qüestió és que de *Lucrecies* n'hi ha moltes, i encara sort que de Joan Ramis només un, sens dubte, excel·lent i excepcional.

També estic emocionada de parlar a l'Ateneu de Maó, seu d'història i prestigi indiscutibles.

I per acabar aquests mots introductoris, vull felicitar-me i felicitar-vos per l'oportunitat de trobar-nos en l'homenatge-celebració del naixement de Joan Ramis. És molt millor la celebració dels naixements que la de les morts. Luisa Muraro, una de les filòsofes italianes del feminisme de la diferència sexual, diu que l'ordre patriarcal dominant, profundament marcat per la violència i la mort, defineix els éssers humans com a mortals, i la seva superació passa per valorar el naixement i per definir-nos com a éssers que hem nascut, dintre d'un nou ordre simbòlic en femení, que és el de la mare.

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó el dia 25 d'abril de 1996 amb motiu dels actes dedicats a commemorar el 250è aniversari del naixement de Joan Ramis.

(**) Mercè Otero-Vidal és professora, traductora i crítica literària.

I ara ja he de començar i em sento com el pianista que ha de tocar una peça molt important davant d'un auditori que la coneix molt bé i on possiblement hi hagi persones que fins i tot l'han tocada o, si més no, que ja l'han sentida altres vegades tocada per intèrprets virtuosos. Fins aquí la meva *captatio benevolentiae* per la meva gosadia de parlar de la *Lucrecia* de Joan Ramis avui aquí.

L'exposició, l'he estructurada en dues parts. A la primera part passaré revista ràpidament al tema literari de *Lucrecia*, a la gènesi de la figura i als aspectes més característics de la llegenda, del mite, recordaré els trets més significatius dins de la tradició artística al llarg dels segles. A la segona part provaré de fer una lectura de la tragèdia de Joan Ramis. Elaboro el meu discurs des d'una perspectiva feminista i segueixo els passos del desenvolupament de la ginecocrítica que, primer, analitza el que la literatura masculina diu de les dones a través dels personatges femenins, després fa la recerca de les autores per reivindicar-les dins la història de la literatura, i finalment, amb l'aplicació de l'enfoc de gènere analitza críticament qualsevol autor, autora, personatge o tema literari.

D'entrada tenim dins la literatura llatina la figura d'una dona romana, *Lucrecia*, violada pel príncep Tarquini que, en reclamar venjança per la seva violació contra el tirà, mitjançant el seu suïcidi, provoca la caiguda de la monarquia i l'adveniment de la república a Roma. La violació i el suïcidi són els dos actes de violència extrema que conformen aquesta història. La figura de *Lucrecia*, repetidament citada en època clàssica, se'ns presenta com a paradigma de les dones romanes. Una anàlisi feminista (que aniré fent una mica per sobre) obliga a revisar els elements que configuren aquest ideal de dona que, sens dubte, es tracta d'un model conflictiu i proposa la interpretació crítica de tots els aspectes que intervenen "modèlicament" en la història de *Lucrecia*: espais i tasques diferents per a dones i homes, la bellesa femenina, la castedat, la seducció, la passió, l'honor, la culpa, la violació, l'adulteri, el sacrifici, el suïcidi... De fet, parlar de les dones a la història i a la literatura clàssica llatina sembla que no compromet gaire perquè resulten exòtiques i allunyades de l'actualitat, però la veritat és que constitueixen precisament els models bàsics de la nostra cultura que han hipotecat i encara hipotequen el ser i l'esdevenir de les dones al llarg de la història.

Tit Livi explica la història de *Lucrecia*, s'estén suficientment en l'anècdota, aporta els detalls necessaris i així queda fixada ja per sempre, de manera que posteriorment s'anirà citant i recreant l'episodi sense canvis significatius.

Ovidi no perd l'oportunitat de versificar l'episodi i s'esforça, i evidentment ho aconsegueix, a superar la força expressiva de Tit Livi a través d'una certa *amplificatio*, accentuant els aspectes més dramàtics com la descripció de la bellesa i del dolor i allarga l'agonia de *Lucrecia*.

Altres autors se'n fan ressó i ja a l'antiguitat es comença a produir una escletxa en el model intocable de Lucrecia per part dels poetes satírics que utilitzen la misogínia com a base de la seva ironia.

En el cristianisme, la interpretació essencial i important de la figura i de la història de Lucrecia és la que fa Sant Agustí a la *Ciutat de Déu*. El pare de l'Església deixa la tragèdia sense solució, en suspens, perquè converteix la violació i el suïcidi de Lucrecia en adulteri i homicidi. Sant Agustí no mostra cap simpatia vers Lucrecia i així marca també la seva oposició a la cultura i als ideals clàssics. L'opinió de Sant Agustí té greus conseqüències en la violència difusa de l'Edat Mitjana i amb la valoració social i religiosa de la virginitat.

En els catàlegs de dones medievals, la figura de Lucrecia no hi podia faltar i, malgrat els dubtes que sobre la valoració de la seva actuació havia explicitat sant Agustí, es manté com a model de defensa de la castedat i de l'honor. En el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement, d'entre els nombrosos autors i textos que citen la figura de Lucrecia, seguint els principis de la crítica literària feminista, m'agradaria fixar l'atenció en què diu d'ella Christine de Pizan (1364-1431), la primera escriptora, podríem dir-ne professional, de la història de la literatura europea. De fet, fins que Christine de Pizan no introdueix la figura de Lucrecia en el seu *Llibre de la ciutat de les dames* (1405), no podem saber què pensaven les dones d'aquest model i com l'interpretaven.

No té res d'estrany que Christine de Pizan posi com a títol al seu *Llibre la Ciutat de les dames*, aprofitant el prestigi de l'obra *La ciutat de Déu* de sant Agustí. El repte és evident. La proposta de l'autora és la d'una utopia, una ginecotopia, una ciutat per a les dones, construïda i basada en les grans dones de la història que alhora en són la defensa. Christine de Pizan reivindica una genealogia femenina alhora que proposa un espai propi per a les dones. Amb aquesta al·legoria entra de ple en la polèmica plantejada a propòsit del *Roman de la Rose* de Guillaume de Lorris i Jean de Meun, però Christine de Pizan va saber desemmascarar el veritable problema, que no era altre que el de la discriminació de les dones i va convertir aquesta polèmica en la *querelle des femmes* que tindrà diferents manifestacions en els segles següents.

Pel que fa al personatge de Lucrecia, ens interessa saber que surt citada la seva història en la segona part del *Roman de la Rose*, atribuïda a Jean de Meun, que és precisament la més conflictiva. A partir del vers 8605 i fins al 8655 i a propòsit dels pobres marits gelosos, es cita Penèlope i es parla de Lucrecia com a dones úniques, exemplars, fidels al matrimoni, que han vençut el setge dels seductors. De tota manera, en un context misògin com és aquest, l'excepcionalitat les fa encara més sospitoses; al cap i a la fi són dones com les altres i, en última instància, el seu exemple sempre pot servir per condemnar les altres dones que no actuïn com elles.

El cert és que, dins de la literatura masculina, els aspectes que es destaquen més de la història-llegenda de Lucrecia són les implicacions de la violació en l'àmbit masculí, per tant social, i mai es posa l'èmfasi en el fet i les circumstàncies de la pròpia violació i en el sentiment i valoració íntima i personal de la dona-víctima.

Christine de Pizan al *Llibre de la ciutat de les dames* centra en la violació l'eix de la seva exposició del cas de Lucrecia i la perspectiva canvia radicalment, el discurs sona modern i universal, entenedor per a les dones de tots els temps.

En el capítol XLIV de la segona part de la seva obra, que porta per títol *On es citen diversos exemples per refutar els qui diuen que a les dones els agrada de ser violades, començant per Lucrecia*, Cristina es dirigeix a Rectitud, com a figura al·legòrica, i li diu :

"Senyora meva, el que vós dieu és ben just i estic convençuda que existeixen moltes dones belles, virtuoses i castes, que saben guardar-se dels paranys dels seductors. Per això estic desolada i indignada de sentir els homes que repeteixen que les dones volen ser violades i que no els desplaui gens de ser forçades, encara que se'n defensin fortament. Perquè no puc creure que elles obtinguin plaer amb una tal abominació".

Es fa ressò, d'entrada, dels perversos mites masculins sobre la violació i el plaer de les dones i es mostra desolada i indignada. L'autoritat de la Rectitud ofereix una confiança total a les dones quan respon amb afirmacions rotundes.

"Ella em va contestar: 'No creguis, estimada Cristina meva, que les dames virtuoses i honestes obtinguin el més mínim plaer en ser violades; ans al contrari, i cap dolor no els podria ser més insuportable. Nombroses d'elles n'han fet la prova per elles mateixes, per exemple Lucrecia'."

Després de l'exemplificació, acaba de manera contundent donant per sentat la pena de mort per als violadors.

"Alguns afirmen que, a causa de la violació de Lucrecia, es va promulgar una llei condemnant a mort tot home que violés una dona; és una pena legítima, moral i justa."

Mentre a França Christine de Pizan fa encara de frontissa entre L'Edat Mitjana i el Renaixement, l'humanisme italià ha anat avançant i, pel que fa a la figura de Lucrecia, l'ha integrada plenament en el seu sistema de valors i cap dels grans escriptors deixa de citar-la en un moment o altre de la seva producció: així Dante col·loca el seu nom a l'avantsala del cel a la *Divina Comèdia*, Boccaccio en parla en el *De claris mulieribus* i Petrarca a la seva obra *Àfrica*. També és interessant comentar que a partir del segle XV i durant el XVI nombroses dones italianes porten el nom de Lucrecia amb tot el que això significa: Lucrecia Bellini, Lucrecia Tornabuoni, Lucrecia Buti, Lucrecia Marinella, Lucrecia d'Este, Lucrecia Gonzaga, Lucrecia Lotto, Lucre-

cia del Fede..., i la inoblidable Lucrecia Borja que també es convertirà en un mite, personificant, injustament i contra la veritat històrica, un tipus de dona molt diferent de la seva antecedent clàssica, però evidentment també reivindicable des de la perspectiva de la crítica feminista.

Ens podem estalviar de fer la tasca d'erudició de buscar totes les Lucrecies al llarg de la història de la nostra cultura, perquè ja és una feina feta. Recordaré el llibre de Ian Donaldson, *The Rapes of Lucretia. A Myth and its Transformations*, de 1982 que fa un bon recull de la tradició amb els comentaris pertinents.

A part de la literatura, Lucrecia és el tema de nombrosos quadres, de Cranach, Durero, Tizià, Luca Giordano, Artemisia Gentilleschi, Rembrandt, Guido Reni i altres. A vegades se'ns presenta Lucrecia en la solitud del seu suïcidi, despullada o vestida, amb el ganivet a la mà dirigint-lo contra el seu pit; altres vegades apareix l'escena de la violació i la resistència de Lucrecia a l'atac del seu agressor Tarquini.

A què obeeixen aquestes preferències en la representació és molt interessant d'esbrinar perquè, sens dubte, estan plenament justificades en una presa de posicions a favor o en contra del que Lucrecia representa com a dona excepcional i excel·lent.

Dins la tradició plàstica de la figuració del mite de Lucrecia és molt evident el paral·lelisme que hi ha, per una banda, entre Lucrecia i Cleopatra pel que fa a la representació del suïcidi i, per una altra banda, el contrast entre Lucrecia i Judit pel que fa a la representació de l'escena de la violació de Lucrecia per part de Tarquini i de l'homicidi d'Holofernes per part de Judit.

De totes les representacions pictòriques de Lucrecia sens dubte s'ha de destacar la d'Artemisia Gentileschi (1593-1652), àmpliament comentada en el magnífic i exhaustiu estudi que li va dedicar Mary D. Garrad, *Artemisia Gentileschi. The Image of the Female Hero in Italian Baroque Art*, 1988. En aquest cas l'artista s'implica del tot en la imatge de Lucrecia, ja que en ella objectiva dolorosament la seva pròpia violació i la tortura del judici que va haver de patir.

No ens podem entretenir perquè cal parlar de la *Lucrecia* de Joan Ramis, però abans encara m'agradaria aturar-me un moment en una altra fita, de les poquíssimes que existeixen per saber com sona el discurs de Lucrecia en una escriptura de dona. Madeleine de Scudéry li dóna veu en el seu tractat de *Les dones il·lustres o les Arengues heroïques* (1642) (la seva autoria és ja indiscutible actualment). L'arenga onzena és la que Lucrecia dirigeix al seu marit Col·latí.

Mademoiselle de Scudéry (1608-1701) va ser una dona il·lustrada, de l'important grup de dones del segle XVII francès criticades pels seus contemporanis sota l'etiqueta de *precieuses ridicules o femmes savantes*. Madeleine de Scudéry és la més coneguda i representativa d'aquestes dones que van tenir un accés a la cultura, que van fer d'àrbitres de l'elegància, que van donar vida als salons on es debatien les qües-

tions d'actualitat, socials, intel·lectuals i artístiques, i que van donar forma a un refinat estil literari propi, de gran èxit. L'any 1654, comença la redacció d'una monumental obra en deu volums, escrita en clau, *Clélie, histoire romaine*, que acabarà el 1660 i que és evidentment la seva obra més important. En ella també surt l'episodi de Lucrecia, però amb modificacions, ja que l'amor i la fidelitat conjugal eren temes poc apropiats per a la societat galant. Ara i aquí, doncs, ens interessa més l'arenga onzena per poder veure, dins de la tradició ortodoxa del tema, com sonen les paraules de Madeleine de Scudéry en boca de Lucrecia o què diu i com ho diu Lucrecia, segons Mademoiselle de Scudéry. A l'argument inicial es destaca la llarga tradició d'aquesta història que encara es manté oberta a la polèmica :

"Encara que aquesta aventura hagi arribat, fa tants segles, i sigui gairebé tan vella com l'antiga Roma, no s'ha pogut decidir encara, si ella va fer bé matant-se, després de la seva desgràcia, o si no hagués fet millor deixant que Tarquini l'hagués matada i morir innocent, malgrat que no hagués estat considerada com a tal.

Escolta les seves raons, lector, i ja que la seva causa ha estat exposada als ulls de tot l'univers i tots els homes són els seus jutges, dóna el teu parer després de tants d'altres i serveix-te d'un privilegi que ha estat reconegut a tothom, però ja que ella va parlar no la condemnis sense sentir-la".

Quan arriba el moment del suïcidi, la lucidesa del discurs augmenta. L'anàlisi que fa del penediment i de les situacions, de les causes, del suïcidi és molt interessant i ens mostra quin era el tarannà racionalista de l'època. Lucrecia, segons Mlle. de Scudéry, diu: "Jo no acabo ni per penediment ni per desesperació, acabo per raó".

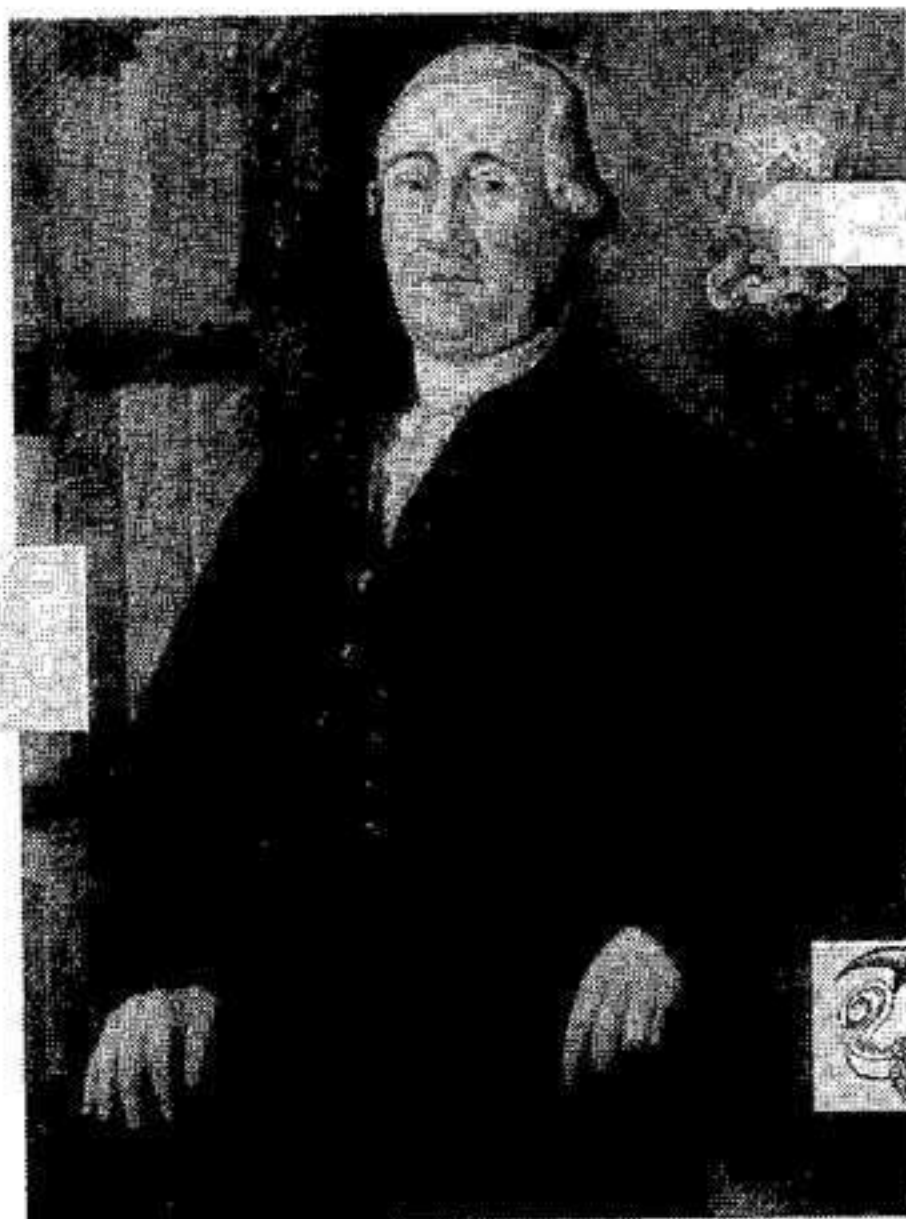
I enganxem ja, cronològicament, amb la Lucrecia de Joan Ramis, que va viure les conseqüències d'aquest classicisme i racionalisme que porta a la il·lustració i prepara la revolució francesa.

Cal dir d'entrada que les lectures de la *Lucrecia* de Joan Ramis fetes per Jordi Carbonell, Giuseppe Grilli, Loreto Busquets, Manfred Lietz, Josefina Salord i la síntesi de Antoni Joan Pons em posen les coses molt difícils, però la veritat és que no prenc superat els comentaris anteriors, sinó aprofitar-los per intentar de fer-ne una lectura complementària.

Repeteixo que el lloc des d'on provo de construir el meu discurs és la ginecocrítica, la crítica literària feminista. Concretament, en el cas de la figura de Lucrecia i de la seva tradició, ràpidament he analitzat el model construït per la literatura masculina i m'he aturat a subratllar les poques aportacions fetes per les dones: Christine de Pizan, Artemisia Gentileschi, Mlle. de Scudéry. Ara que es tracta d'analitzar l'obra de Joan Ramis, m'agradaria mantenir la mateixa perspectiva crítica i plantejar què hi ha de construcció de gènere en aquesta obra. M'explico: avui sabem que el gènere,

Ramis

DE LA TRAGÈDIA
A LA FARSA

• LA • CLOTA •

direcció de
PITUS FERNÁNDEZ

Sala Augusta • Maó
Dies 26, 27 i 28 d'abril

1996
ANY JOAN RAMIS

organitzat

patrocina

col·labora

enfront al sexe, és un constructe social. Recordeu la famosa cita de Simone de Beauvoir que diu que no es neix dona sinó que s'esdevé dona. Evidentment això igual val per al femení com per al masculí. Es tracta, doncs, d'analitzar quins elements entren en aquesta construcció històrico-social del gènere i com la literatura ens aporta proves essencials en aquest sentit. Lucrècia és un model clarament contruït i reconstruït al llarg dels segles, però quin és el possible model masculí, construït en paral·lel a Lucrècia?

A mi sempre m'ha semblat molt significatiu el fet que la tragèdia *Lucrècia* (1769) sigui una primera obra, d'un Joan Ramis joveníssim, de només vint-i-tres anys, que tot just tornava d'acabar els seus estudis a l'estranger, a Avinyó. Tinc la temptació de qualificar aquesta obra de ritu d'iniciació a la masculinitat, al món adult, de Joan Ramis. Si em deixo seduir per aquesta hipòtesi, interpreto els personatges masculins: Tarquini, Col·latí, Brutus i, fins i tot, Manli com als models possibles de conducta masculina que es troba al davant el jove Ramis. La tragèdia és el reconeixement dels pros i contres de cada personatge modèlic i la presa de decisió sobre l'ideal a seguir.

L'antecedent immediat de l'episodi de la violació i suïcidi de Lucrècia que no es recull a la tragèdia de Ramis (per obvi?) és justament l'escenari i la situació tòpica d'un ritu d'iniciació masculí, i d'aquí sorgeix tot el drama: l'estat de guerra i la comunitat d'homes joves sols en un campament de l'exèrcit en el setge d'una ciutat veïna de Roma, Ardea, la inactivitat guerrera que comporta les orgies amb el vi inclòs, les juguesques entre els joves oficials, el sentit de la propietat sobre les dones, la provocació, la competitivitat i així s'arriba a la discussió sobre l'excel·lència de les dones respectives. D'aquest escenari previ i implícit, exclusivament masculí, violent i competitiu, surten els personatges models: Tarquini, Col·latí i Brutus, companys, amics i, fins i tot, mig parents.

El comentari inicial de Col·latí:

"A Col·làcia, senyors, en fi hem arribat;
retir deliciós, amable soledat,
a on des de molts anys ma virtuosa esposa
d'una dolça quietud les alegries gosa".

que ha estat analitzat com a tòpic literari de *locus amoenus* i elogi a la pàtria, l'interpreto com a presa de consciència per part de l'autor, en aquest cas per boca de Col·latí, de la separació dels espais masculí i femení. Col·latí enfronta la valoració de l'àmbit on es desenvolupa la masculinitat i l'àmbit de la feminitat, de la comunitat de les dones on Lucrècia i les seves esclaves es dediquen al filat de la llana. Aquest és l'ideal femení a Roma que es resumia amb la fòrmula: *Casta fuit, domum servavit, lanam fecit* (Fou casta, tingué cura de la casa, teixí la llana) que es troba repetidament en les inscripcions funeràries de les tombes de les dones.

Col·latí té una visió masculina del dolor de les dones en temps de guerra, sempre passives, i parla de les "ànsies, turments, sospirs, plors, dolors, penes de Lucrecia que s'assusta, s'afligeix, s'enutja, se lamenta" i oblida el treball essencial de resistència i supervivència a la reraguarda de les mares, germanes, esposes, filles dels combatents. Però el cert és que Col·latí és conscient de l'espai femení i dels sentiments de les dones, almenys de la seva dona.

Així, Col·latí es va dibuixant com un home massa entusiasta del món femení i això és provocador, tal com es veu per la reacció de Tarquini quan Col·latí acaba de descriure la seva esposa, valorant els seus nobles sentiments adquirits al marge de l'àmbit públic, per tant masculí, de la cort.

"Des de sos tendres anys
de la Cort apartada, absent de sos enganys
en son cor sentiments més nobles ha rebut".

La competència masculina pren forma i Col·latí se n'adona que el que trasbalsa Tarquini és el possible acord entre la masculinitat i la feminitat:

"Jo lo conec, senyor, el vínculo qui uneix
Lucrecia amb Col·latinus és lo qui us sedueix".

Tarquini no pot admetre que un home valori el món femení i els seus valors i confii en una dona, això trenca la solidaritat masculina. Tarquini és l'home que demostra la seva masculinitat enfront, contra, les dones. A partir d'aquest moment, Tarquini ja no distingeix i quan diu:

"Vostra felicitat, Lucrecia, Col·latinus,
a l'imperi del món la prefereix Tarquinius:
de los dos des d'avui la glòria és la major;
de vós per la virtut, de vós per el valor".

es dirigeix ja conjuntament a Col·latí i Lucrecia, sense diferenciar entre virtut i valor o sigui que, per a ell, Col·latí ja no està per sobre de Lucrecia i, per tant, ja no té dret a posseir-la.

I en aquest moment en què dos dels models masculins s'oposen, pren protagonisme la figura de Brutus, que es presenta mitjançant un monòleg interior que teatralment sembla fora de lloc pel que té de premonitori del que passarà. Brutus valora Lucrecia, en això coincideix amb Col·latí, però no la valora per ella mateixa sinó com a forma d'oposició a Tarquini i a la tirania:

"Lucrecia en est instant ha dat un cop mortal
a la glòria, a l'honor d'aquest tirà fatal.
Ella el farà avorrir amb esta rara acció".

Per una altra banda, també desprecia Col·latí per motius polítics. Sens dubte l'inclou quan diu:

"Anau a descansar, romans sense virtut,
vosaltres qui adoreu la vostra esclavitud".

Encara falta una quarta figura per completar els possibles models masculins representats a l'obra. Es tracta de Manli, que estableix una discussió dialèctica amb Tarquini en defensa de les altres dones, les que no arriben a la perfecció de Lucrecia en el compliment de les obligacions pròpies del seu gènere. Enfront del model socialment admès, dóna la casualitat que aquestes dones són criticades, rebutjades i condemnades perquè fan just el mateix que els joves oficials que van a inspeccionar-les. Manli és sensible a aquesta discriminació i a la doble moral i contesta a Tarquini quan aquest es queixa:

"Allí ma esposa, pues, del tot de mi oblidada,
a gusts intempestius estava abandonada
i amb mil divertiments, senyals de sa alegria,
esperava vingués, per descansar, el dia".

[...]

"¿qui podria pensar que alegre, divertida,
entregant-me a l'oblit pogués passar la vida,
i amb l'espectacle cruel d'aquesta acció indecent
la memòria insultàs de son espòs absent?"

Manli pren partit incondicional a favor de la igualtat d'oportunitats per a les dones enfront de la perfecció del model representat per Lucrecia; argumenta també amb el respecte dins del matrimoni i amb la responsabilitat dels fills.

"I si considereu, senyor, lo que ha passat,
sens dubte vostra esposa és digna de pietat.

[...]

Jo no puic, sens horror, mirar en est instant
que un espòs a sa esposa estiga despreciant;

[...]

I si això no és bastant per donar terme a la ira
que aquest ressentiment vos causa, vos inspira,
mirau los vostros fills, d'un dolç himèn los llaços,
a favor de sa mare estendre los seus braços.

[...]

I no, a les perfeccions de què Lucrecia gosa,
immoleu vostros fills i vostra amada esposa.

A favor d'aquest noms mudau de sentiment".

Sext Tarquini, fill dilecte del rei, ha quedat seduït per la bellesa de Lucrecia i també per l'especial puresa i castedat de la dona. Per tal de justificar Tarquini tradi-

cionalment s'ha insistit en la força irresistible de la bellesa i la ceguesa de la passió, però el cert és que Tarquini prepara l'atac amb premeditació, nocturnitat i astúcia com si es tractés d'un fet de guerra i d'una veritable conquesta militar. En arribar a aquest punt, Tarquini ja s'ha convertit en el model del "violador heroic". Aquest terme l'utilitza i explica Susan Brownmiller en el seu llibre *Contra la nostra voluntat*, que cal considerar com a un estudi definitiu sobre la forma més brutal d'agressió a la dones que és la violació. La figura de Tarquini serveix de prototipus per trencar els falsos mites que l'opinió pública té sobre la personalitat del violador i sobre els fets i les circumstàncies de la violació. No es tracta d'un estrany, d'un desconegut, ans al contrari, és una persona coneguda i amiga. No comet la violació en un lloc allunyat i poc concorregut sinó en la pròpia casa de la víctima. La violació no és només un acte sexual en un moment inconvenient sinó que va acompanyat d'altres formes d'atac i violència. El violador no és un maníac mancat de contactes sexuals sinó que té relacions sexuals amb altres dones i no necessita cap assistència especial. La violació no és deguda a l'impuls sexual sobtat i incontrolat sinó que ha estat planejada d'abans. Així, Tarquini compta prèviament amb el poder de la confiança i de l'amistat, amb el prestigi de la reialesa, també es val de la seva força física i de l'arma que porta i, a més a més, utilitza intel·ligentment les amenaces de deshonor i la por de Lucrècia.

Un cop plantejat el nus de la tragèdia, comença una veritable pluja d'idees (*brainstorm* d'idees), de valors presentats de manera dicotòmica i enfrontada: l'amor, l'honor, la vida, la mort, la felicitat, la fidelitat, la llibertat, la fama, la constància, la lleialtat, la glòria, l'excés, la raó, la virtut, la passió, la llei. Els personatges van triant, van decidint les diverses alternatives. Aquesta tria, aquesta presa de decisions és la plasmació dramàtica de l'esforç tràgic del jove Joan Ramis en la construcció de la seva pròpia escala de valors.

Primer tria Col·latí quan decideix tornar al camp de batalla:

"Deixau-me, pues, complir per ara amb mon honor;
ja seguiré altre temps les lleis de mon amor".

Després hi ha el debat entre Tarquini i Manli. Una vegada més, Joan Ramis presenta Manli com a model molt proper, és el personatge menys heroic i el que, en aquest cas, reflecteix la perplexitat del jove autor davant les forçades opcions vitals. La resolució d'enigmes és una de les proves típiques dels ritus d'iniciació i aquesta és precisament la paraula que fa servir Manli en la discussió amb Tarquini:

"Què nous enigmes són los que jo sent, senyor?
Jamai acabarà la nit de mon error?
Mon esperit confús dignau-vos il·lustrar;
veja la veritat a los meus ulls brillar".

Els termes de l'enfrontament entre Lucrecia i Tarquini són els que han estat més i millor analitzats. L'argument últim que esgrimeix Lucrecia, després del qual ja es pot donar per perduda, es recull en aquests versos:

"Dignau-vos, pues, mirar al llum de la raó
el reprehensible extrem de vostra pretensió.

Est és el sentiment que em dicta mon honor".

M'estic allargant, però abans d'acabar encara m'agradaria aturar-me en la utilització del suïcidi de Lucrecia. Dins dels paràmetres de la societat romana, aquest tipus de suïcidi és, en realitat, un sacrifici ritual, conegut amb el nom de *devotio*. Yolande Grisé, en el seu estudi sobre el suïcidi a Roma, així ho interpreta ja que, amb la sang vessada de la víctima, s'obliga a la venjança els presents que queden d'aquesta manera compromesos pel jurament. Aquesta interpretació queda confirmada pel fet que, a l'antiguitat, els suïcidis femenins amb arma blanca són totalment excepcionals. Aquest procediment comparat amb els altres possibles era considerat el més noble i viril.

El suïcidi de Lucrecia és utilitzat per Brutus, que agafa el ganivet tacat de la sang de Lucrecia i crida el poble a la revolta contra el tirà i provoca així la caiguda de la monarquia a Roma i l'adveniment del règim republicà. L'aspecte polític s'imposa finalment en el pas del privat al públic. Pel vessament de la casta sang de Lucrecia s'acaba l'etapa monàrquica de la història de Roma, i es dona pas a la república com a alternativa feliç. Ara no és el moment, però cal afinar en la interpretació i significació d'aquest episodi tan important en els orígens de la història de Roma ja que justifica el canvi de règim polític. Al llarg de la història es troben casos paral·lels, com em va fer notar la professora Milagros Rivera, recordant la violació de la Cava, la filla del conde Don Julián, per Rodrigo, l'últim rei got, i la subsegüent venjança que va suposar la invasió musulmana de la península ibèrica.

Fins aquí m'he referit a la dimensió política del suïcidi de Lucrecia, però a l'obra de Joan Ramis curiosament es recull de passada, de manera que pot passar desapercebuda, la reacció més reivindicativa, més feminista enfront de la violació per boca del personatge que menys paper té a l'obra: Júnia, la confident de Lucrecia. Júnia proposa la pena de mort per al violador, sense haver de passar per la mort de Lucrecia. El diàleg, molt ràpid, és el següent:

"JÚNIA: Vós desitjau la mort? En què sou vós culpada?

LUCRÈCIA: Júnia, per morir basta ser desdixada.

JÚNIA: Què lograreu així? Què vos darà la mort?

LUCRÈCIA: Morint acabarà ma desdixada sort.

JÚNIA: Muira el tirà cruel, acàbia sa memòria"

Sigui com sigui, Lucrecia mor i desapareix com a representant de l'àmbit femení. L'home jove ha d'allunyar-se del món de les dones on s'havia criat, mitjançant el ritu

d'iniciació, per ser reconegut com a tal. *Lucrecia* desapareix i *Col·latí* és a punt de desaparèixer amb ella, però *Brutus* no li ho permet. *Brutus* és el model masculí perfecte, en el sentit etimològic d'acabat, que ja ha passat la iniciació, és l'home que té un objectiu clar i que aglutina la comunitat masculina, en la qual s'ha d'incloure *Col·latí*:

"Amb tu veuràs unir la resta dels romans"

I així també Joan Ramis ha passat la prova de la iniciació; ha passat pel dolor de la renúncia de *Col·latí*, pel càstig de *Tarquini*, per la pèrdua de *Lucrecia* i, per últim, només li queda *Brutus* com a model, tal com el propi personatge diu:

"Jo lo jur el primer, prènia exemple amb mi".

Però el procés ha estat i és dolorós, perquè el que s'ha perdut pel camí és ni més ni menys que la felicitat, la felicitat de *Col·latí* i *Lucrecia* envejada per *Tarquini*, la felicitat conscient de *Col·latí* quan diu:

"És veritat, senyor, mon pit ja no pot més
de sa felicitat dissimular l'excés"

I és forta la recança que ens transmet Joan Ramis quan posa en boca de *Lucrecia* la següent exclamació:

"A què infelicitat me redueix la virtut!"

Quantes vegades, al llarg de la seva vida, Joan Ramis, home ja dret i fet, deuria recordar aquest vers?

APOLOGIA IL·LUSTRADA DEL LLIBRE. **Lectures i modernitat cultural al món de Joan Ramis¹**

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

La diada del llibre d'enguany pot inaugurar noves primaveres culturals. Per primera vegada, amb l'aprovació de la UNESCO, se celebra el Dia Mundial del Llibre: Shakespeare i Cervantes, escortats pel noble cavaller sant Jordi, presidiran la gran taula de les lletres arreu del món perquè tothom, del nord i del sud, pugui asseure's a la taula de la cultura. A Menorca, enguany també, els acompanya d'una manera especial un il·lustre il·lustrat, Joan Ramis i Ramis –dramaturg, poeta, historiador i botànic–, de qui tres dies més tard, el 26, celebrem el 250è aniversari del seu naixement. No és difícil imaginar els bells diàlegs que, des de les “afinitats electives”, poden desgranar els tres grans escriptors de la literatura moderna: la Lucrècia romana de Shakespeare i la de Joan Ramis es retrobarien sota la mirada sàviament humana de Cervantes, que entén de dignitats inviolables i coneix tots els registres del dolor. Nosaltres ens hi podríem també afegir, perquè la seva veu –temporal i, tanmateix, eterna– ressona i viu quan obrim les pàgines dels llibres on ells viuen, esperant la nostra veu que iniciï el diàleg.

Els llibres ens condueixen a ells i a tots els escriptors i escriptores que representen, ens obren mons que enriqueixen el nostre món personal, i poden contribuir a generar

---

¹ Text de la conferència/pregó, que es va pronunciar a la Biblioteca Municipal de Sant Lluís i a la Sala d'Actes de l'IES Joan Ramis i Ramis amb motiu de la diada del llibre (1996) i dins el marc de la commemoració del 250è aniversari del naixement de Joan Ramis.

(*) Catedràtica de llengua i literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

una dinàmica col·lectiva que dugui a veure i a viure la realitat d'una manera més activa. I, tanmateix, en el nostre món, canviant i incert, on els volums es multipliquen a les llibreries i a les biblioteques, el llibre, paradoxalment, es converteix de vegades en una presència invisible, gairebé inexistent, com el cavaller de la novel·la d'Italo Calvino. Així, per què llibres en temps de crisi? La pregunta inclou l'afirmació de la crisi: Joan Perucho constata, fa poc, que “més que com a vehicle cultural, el llibre es mira com a producte manufacturat que cal vendre sigui com sigui”²; Oleguer Sarsanedas n'ofereix la síntesi en parlar del “mercat com a ideologia”³; i Jesús Tuson s'enfronta als perills, reals i imaginaris, que l'omnipresència de les imatges i les noves tecnologies poden crear al món de l'escriptura i de la lectura⁴.

Sigui com sigui, la normalitat se sent i se sap amenaçada, fràgil. La mancança d'allò que es pot perdre o d'allò a què encara milions i milions d'habitants del nostre món no han accedit, empeny al discurs apologetic per tal de defensar, d'acord amb Jesús Tuson, “l'herència d'una llarga tradició [d'escriptura] iniciada fa més de cinc mil anys en terres de Mesopotàmia”, escampada i difosa gràcies a “la tecnologia que va començar a desenvolupar-se a Magúncia, ara fa més de mig mil·lenni, i amb la qual va esclatar la producció mecànica del llibre”. Tradició que, amb Emilio Lledó, cal entendre com a presència, en part renovada, del passat de les lletres, convertides en “etern present per al futur lector”: “tradición es entrega, y el acto de entrega tiene sentido para aquella mano que recibe y que hace algo con lo entregado”. D'aquí que “estar despierto en ese tiempo nuestro, asimilar la tradición, juzgarla y orientarla, aunque sea desde un insignificante reducto, permite que el individuo se sienta partícipe de un empeño que trasciende los límites de su propia individualidad”⁵.

Ens cal, per tant, fer apologies del llibre, de la lectura, de la tradició, que només pot aspirar a ser un llegat viu quan es converteix, per a cada un de nosaltres i per a la col·lectivitat que l'acull, en llavor que ha de fer germinar la veritable primavera de cultura, aquella en què passat, present i futur, com vol Emilio Lledó, es fonen en una realitat única.

* * *

La celebració del 250è aniversari del naixement de Joan Ramis és un convit a mirar la nostra tradició, a establir-hi un diàleg enriquidor, perquè –tot aprenent-la, tot aga-

² Joan PERUCHO, “Els llibres, les llibreries i la melatonina”, *Avui* (11 d'abril de 1996).

³ Oleguer SARSANEDAS, “El mite de la lectura”, *Avui* (11 d'abril de 1996).

⁴ Vegeu el capítol *El futur de l'escriptura* de Jesús TUSON, *L'escriptura* (Barcelona 1996), 143-155.

⁵ Vegeu Emilio LLEDÓ, *El surco del tiempo* (Barcelona 1992), 45, 168 i 199.

fant-la— ens pugui sorprendre no amb una lliçó tancada del passat sinó amb propostes obertes al nostre present i al nostre futur. Us propòs d'escoltar, com si d'una història es tractés, la història de la “Societat Maonesa” perquè, des dels nostres ulls i orelles d'ara, constitueix una veritable *apologia il·lustrada del llibre*. No us espanteu: es tracta de la “Societat Maonesa” entre cometes, una institució cultural, diríem ara, que es va fundar a la ciutat de Maó el 30 d'abril de 1778, a cavall del club de lectura, de l'activitat acadèmica i científica, i, si se'm permet l'anacronisme, del taller de creació literària. L'espina que va encendre aquest foc va ser l'“intent de crear una Biblioteca”; l'ànima, Joan Ramis, que va oferir l'habitatge de la casa familiar del carrer de la Raval i el prestigi d'advocat i, sobretot, d'home de lletres: no en va l'admiració que havia despertat als setze anys entre el professorat mallorquí amb la creació de poemes llatins, castellans i catalans, s'havia confirmat amb escreix amb la tragèdia *Lucrecia*, escrita als vint-i-tres anys, i amb el drama *Arminda*, als vint-i-nou. Entre les dues obres teatrals, havia encetat un poema heroic sobre *Les perfeccions de Déu* en què Déu i l'home, la persona, apareixien amb noves formes lluminoses i humanes:

[...] El ser omnipotent
 un poc de terra pren, i d'ella fa un vivent.
 Son divino esperit sobre sa cara aplica
 i una part de son ser piadós li comunica.
 La raó, el discurs és que li està donant,
 llum rara, llum divina amb que lo va il·lustrant,
 qui en l'instant menor d'un *polo* a l'altre corre,
 qui pensa sobretot i sobre tot discorre.
 Per ella és que coneix son Déu, son creador,
 per ella als altres sers és l'home superior.
 ella en tot temps i lloc lo guia, lo encamina,
 amb ella solament comprèn, pensa, imagina.⁶

Llum, il·lustrar, comprendre, pensar i imaginar, tot girant al voltant de la *raó*, del *discurs*, de la paraula: vet aquí un nou vocabulari en el territori mental i cultural menorquí. La ruptura és evident i ens enfronta amb una modernitat absent fins llavors de la nostra illa. Joan Ramis encapçala una nova generació, emergent a Europa, que sense esquinxar les veritats de la societat de l'Antic règim, vol eixamplar-ne les costures per donar-los dimensions activament humanes: la generació dels “homes de lle-

⁶ Vegeu-ne el poema a Antoni-Joan PONS i PONS, “Caetera ex scriptis pete”: notes sobre l'obra de Joan Ramis dins *Randa*, 21 (Barcelona 1987), 116-120.

tres”, enciclopedistes i, per tant, també científics, persones d’estudi, de cambra de feina, de lectura, i, alhora, decididament sociables perquè es complauen en la conversa i en el debat crític. Per açò funden petites societats on, part damunt de les fronteres, afirmen la comunitat dels homes de lletres.⁷ El Diderot de la bella i profunda novel·la d’Antoni Marí, *El camí de Vincennes*, ens n’ofereix un magnífic retrat:

“Diderot era un home de lletres, i en els cercles pròxims era conegut com “el filòsof”. Compartia amb Montesquieu, Buffon, Condillac i d’Alembert “l’afany de saber, aquella activitat de l’esperit que no pot deixar un efecte sense buscar-ne les causes, un fenomen sense explicació, una afirmació sense proves, un error en la comprensió, un mal sense trobar-li remei, un bé possible sense procurar d’obtenir-lo”. Per a ells, que tenien fe en la raó sobirana, res no podia escapar al tribunal de la crítica. Asseguraven lluitar per amor a la humanitat, i volien afirmar la felicitat universal”.⁸

Studio et amore serà justament el lema amb què s’identificaran els membres de la “Societat Maonesa”, el que faran estampar a l’ex-libris dels volums de la seva biblioteca. Un llibre obert i unes mans encaixades, dins l’aurèola superior de vida que assenyalen les fulles de les branques. *Estudi*: concentració, i *amor*: filantropia. Moltes coses s’havien hagut de moure a Menorca perquè ni que només fos un grup d’homes de lletres –advocats, apotecaris, capitans de la marina mercantil, oficials de la marina britànica i vicaris– s’aplegués al voltant d’aquest lema.

Enfora quedaven els plantejaments culturals dels dos segles anteriors en mans de clergues, notaris i escrivans, que alçaven la veu d’un Déu teocràtic i aixecaven acta manuscrita dels successos resoltos gràcies a la providencial ajuda divina. Catalanitat i cristiandat, consciència històrica i consciència religiosa es fonien en un discurs únic al llarg dels atzarosos segles XVI i XVII de “desgràcia”. La impremta, la gran revolució cultural del segle XV, no havia arribat a Menorca, segurament perquè no era necessària. Els impressors de Palma i de Barcelona satisfieien les migrades necessitats de difusió de sermons i d’obres teològiques, adreçades a un públic no només menorquí. Aquí, a l’illa, amb una viva cultura oral i un índex elevadíssim d’analfabetisme, n’hi havia prou amb la circulació d’obres manuscrites per a uns destinataris molt concrets.

Què havia canviat, doncs, l’any 1778, quan es funda la “Societat Maonesa”? Havien canviat les estructures polítiques, les econòmiques i, per tant, també les socials. No es tracta, de cap manera, de mitificar la Menorca britànica i, per poc temps, francesa: les tensions covaven o esclataven en tots els terrenys, i l’equilibri

⁷ Vegeu Roger CHARTIER, *El hombre de letras* dins Michel VOVELLE y otros, *El hombre de la Ilustración* (Madrid 1995), 151-195.

⁸ Antoni MARÍ, *El camí de Vincennes* (Barcelona 1995), 16.

Col·lecció Capcer

11

Registre de la Societat Maonesa

Edició i Pròleg a cura d'ANTONI-JOAN PONS i JOSEFINA SALORD

havia de ser per força precari, si no impossible. La situació colonial, tanmateix, afavorí, moltes vegades sense pretendre-ho, Menorca. L'afavorí econòmicament perquè, sota bandera britànica, es desplega una important activitat comercial i naviliera, base d'una renovada classe social burgesa. L'afavorí culturalment perquè els membres més actius d'aquesta burgesia, amb noves necessitats, cercaran i crearan les seves formes pròpies d'expressió cultural. I, en aquesta recerca, la situació de Menorca, al seu torn, els serà favorable. Pensem, només, en dos detalls significatius. Primer: la Inquisició espanyola no funciona a Menorca, amb tot el que comporta de llibertat de pensament, de tolerància ideològica i de manca de censura al moment d'escriure i de llegir. Segon: la impremta reclama el seu espai a l'illa; així, el 1750, un notari maonès, Joan Fàbregues i Sorà, viatja a Londres per tal d'adquirir una modesta premsa, molt més sofisticada a partir del 1762, quan compri el material del tipògraf Joseph Payen al moment que aquest retorna a París, un cop tancats els anys de dominació francesa en què va dur a terme la seva activitat a l'illa. Inaugura una brillant saga familiar d'impressors –que s'allargarà fins a començaments del segle XX–, a la qual, a partir de 1812, s'afegirà la iniciada pel mallorquí Pere Antoni Serra.⁹ Tot un món de cultura s'obria per a Menorca: si la producció teatral i poètica de Joan Ramis, i l'activitat creadora de la “Societat Maonesa” no són duites a les lletres de motlle, més pragmàtiques en una primera etapa; a partir de la dècada dels noranta, l'activitat editorial acollirà –amb buits clamorosos, com l'obra del gramàtic i traductor Antoni Febrer i Cardona– les produccions lingüístiques, devocionals, historiogràfiques –amb l'obra de Joan i Antoni Ramis– i, finalment, periodístiques de la Menorca que s'introdueix en el món contemporani.

Dins tot aquest context, la “Societat Maonesa” és la mostra més evident del canvi de mentalitat cultural, que, com una nova llavor, ha germinat ja en terra preparada. Què tenen, tanmateix, en comú les persones que la formen, tot i les diferències d'edat, de professió, d'estat i fins de procedència geogràfica? Els agermana una necessitat compartida: la lectura de llibres, no de llibres qualssevol, sinó d'aquells llibres que, a Europa, han inaugurat i inauguren una nova modernitat cultural. En aquest sentit, com voldria René Pomeau, els membres de la “Societat Maonesa” pertanyen a l'Europa de les llums, aquella que, des del cosmopolitisme, crea una veritable unitat europea al segle XVIII: “El hombre de las luces se reconoce fundamentalmente como súbdito de una cultura independiente de los Estados fraccionados que la sostienen”.¹⁰

⁹ Vegeu Francesc HERNÁNDEZ SANZ, “Sobre la invención de la imprenta y su introducción en la Isla de Menorca” [*Revista de Menorca* (1927)] dins *Cultura i societat a Menorca (II)* (Menorca 1987), 260-273.

¹⁰ Vegeu René POMEAU, *La Europa de las luces. Cosmopolitismo y unidad europea en el siglo XVIII* (México 1988), 241.

Cultura moderna, cultura de i a través dels llibres, que fa néixer la Il·lustració arreu d'Europa gràcies justament a grups que, com el de la "Societat Maonesa", fan de la lectura i del debat que ella genera el seu senyal identificador. Les paraules de l'italià Castellone, citades per Antonio Mestre, són del tot aplicables al grup il·lustrat menorquí:

"Nobles inteligentes, eclesiásticos cultos, burgueses emprendedores, afrontando juntos los temas culturales, constituyen una capa social media bastante homogénea, que puede ser definida como "grupo intelectual"; esta capa media culta vivía en la ciudad y estaba orgullosa de su educación urbana. Los miembros de este grupo urbano, culto y educado, que poseían una biblioteca propia y frecuentaban las academias urbanas se autodefinían "literatos", "eruditos", "filósofos", "científicos". De los grupos medios de los tres órdenes y del tema de la cultura "nueva" nació la Ilustración".¹¹

Així, la Il·lustració a Menorca neix quan un grup al voltant de Joan Ramis s'aplega per satisfer les noves necessitats de lectura. Ja a la primera reunió encarreguen a l'apotecari Andreu Hernandes que compri llibres a la ciutat italiana de Liorna, que, amb Marsella, esdevindrà el principal centre proveïdor de llibres. La Biblioteca es nodrirà també de volums adquirits a estrangers de Menorca –al Sr. Dubrueil i a l'encant del coronell Mackellar– o venuts i regalats per membres mateixos de la "Societat", sense oblidar les donacions que, com la del vicari general Antoni Roig, evidencien les complicitats intel·lectuals amb la "Societat Maonesa". Al costat dels llibres, hi ha, encara i amb un significat molt especial, les publicacions periòdiques: s'abonen a la *Gasetta* de Màntua i a les de Florència, i reben *Le Courier Française en Italie*. No només a través dels llibres sinó també del món de la premsa, els membres de la "Societat Maonesa" mantenen contacte directe amb l'actualitat europea.

Si ens aturam en els títols de les obres que van adquirint o que volen adquirir, ens adonarem que, a diferència del que Genaro Lamarca ha destacat pel que fa a la València i encara més a l'Espanya del XVIII, el llibre no apareix com a element conservador d'un món antic sinó com a difusor d'un altre de nou.¹² Hi ha, en primer lloc, els interessos temàtics, que allunyen la biblioteca de la "Societat Maonesa" dels continguts més tradicionals. La teologia i la religió hi són pràcticament absents mentre que hi dominen les obres històriques, les de divulgació científica, l'assaig filosòfic i les obres literàries més en voga (des de les traduccions dels clàssics greco-latins a les obres d'autors europeus dels segles XVII i XVIII). L'interès que manifesten per rebre

¹¹ Vegeu Antonio MESTRE SANCHIS, *La Ilustración* (Madrid 1993), 40.

¹² Vegeu Genaro LAMARCA LANGA, *La cultura del libro en la época de la Ilustración. Valencia, 1740-1808* (València 1994), 196.

obres d'Erasmus i de Mably ens situen els il·lustrats menorquins en la línia d'un humanisme cristià i d'una obertura a la nova ciència política, a la qual no és aliena la tragèdia *Lucrecia* de Joan Ramis amb l'atac de la tirania i la defensa de la llibertat col·lectiva, necessària perquè els súbdits es convertesquin en ciutadans.

Impresos a París, Amsterdam, Lyon, Londres, amb només un títol en castellà –la *Historia de la conquista de México* d'Antonio de Solís perquè l'obra de Juan Alvarez de Colmenar és la traducció francesa–, els volums ofereixen, com si d'un microcosmos es tractés, els referents més importants de la cultura europea del moment: hi ha el Voltaire historiador, l'"antropòleg" Tilliot, els *Principis de la literatura* de Charles Batteux, el poeta suís Gessner –les èglogues del qual van circular per tot Europa¹³, el teatre italià de Metastasio, la poesia anglesa de James Thomson; hi ha diccionaris històrics "portàtils", de butxaca, com correspon a uns llibres que s'han convertit en amics propers, dialogants, enriquidors. Hi ha... tot un petit món que ara tot just des-tapam.

Jo us convit a llegir, com si fos una novel·la apassionant, el *Registre de la Societat Maonesa*,¹⁴ editat el 1991, setanta anys després que Francesc Hernández Sanz, professor de dibuix d'aquest institut i gran historiador i erudit, el donés a conèixer a les pàgines de la *Revista de Menorca*, que ell dirigia. Hi trobareu els títols, hi trobareu la manera com els adquirien, hi trobareu els lectors de cada un d'ells, d'acord amb els torns de lectura establerts. Hi trobareu, però, sobretot, la *vida* de la "Societat Maonesa", que batega sota les fredes paraules d'un registre.

La formació d'una biblioteca, motiu fundacional, activa tot un desplegament acadèmic, intel·lectual, creador. La lectura desborda l'àmbit individual per convertir-se en lectura pública, compartida; l'interès geogràfic es concreta en la compra de "cinc mapes grans, un mapamundi i les quatre parts del món"; Joan Roca, el capità, el del *Diari de Maó*, porta dues esferes geogràfiques, per la qual cosa resolen fer algun estudi de geografia "cada diumenge a la tarda" (no al capvespre!); es reuneixen per fer propostes sobre la traducció de les paraules franceses "eclorer" i "gravure"; es constitueixen en acadèmics de la llengua catalana de Menorca, tot debatent els casos en què cal apostrofar; revisen els acords presos, els replantegen segons les necessitats sentides, i tot açò posant en pràctica un funcionament interior modèlicament democràtic.

De totes les activitats, democràticament desenrotllades, les més importants, tanmateix, són els discursos i les traduccions, en "menorquí", és a dir, en el català literari i

¹³ Vegeu René POMEAU, *op. cit.*, 185.

¹⁴ Vegeu *Registre de la Societat Maonesa*. Edició i pròleg a cura d'Antoni-Joan PONS i Josefina SALORD (Menorca 1991).

culte de Menorca, d'acord amb el que resolen formalment –en consonància amb la pràctica– en una de les sessions més importants, la de 13 de desembre de 1778.

Així, David Causse, Pere Creus i Pere Ramis tradueixen els plecs de l'obra de Joseph Collins –resident a Menorca, jutge advocat i comissari de revistes–, que duu el títol ben significatiu de *Principis de les Arts i les Ciències necessaris a una persona d'educació*. Pere Creus tradueix la *Faula de Píram i Tisbe*, original de David Causse, i “una de les obres de Young”, poeta anglès ja pre-romàntic; Pere Ramis, un apartat d'una *Història d'Anglaterra*. Joan Soler, una *especulació* de *The Spectator* de J. Addison. Constantí Salort tradueix i fa una lectura pública de la *Indolència*, segurament el poema *The Castle of Indolence* (“El Castell d'Indolència”), del poeta escocès en llengua anglesa James Thomson.

Els temes dels discursos, sense comptar els que es refereixen a la pròpia “Societat”, són igualment significatius: Joan Ramis parla sobre “la religió de los indians”; el seu germà Bartomeu sobre botànica, acompanyant el discurs amb l'exposició de plantes medicinals de Menorca; David Causse disserta sobre la filantropia; Vicent Caules, sobre Voltaire –autor incorporat a una lectura d'E.T. Koepf–; Joan Roig, el membre de més edat, aborda l’“origen de Ciències i Arts”; Antoni Parpal s'enfronta a “les males conseqüències dels excessos de les passions”; Constantí Salort, en fi, s'ofereix a fer un discurs sobre els avantatges de les Lletres.

Déu n'hi do! I em perdonareu la llarga relació, però crec que era necessària per poder intuir el gruix cultural dels membres de la “Societat Maonesa”. Llàstima que el *Llibre* on acorden de copiar tots els escrits no s'ha localitzat encara. Som optimista: vull creure que despertarà, en qualque racó, del son de l'oblit, i farà créixer l'arbre de la cultura europea de la Il·lustració, arrelat a Menorca com a cap altra terra de l'Espanya borbònica.

El “miracle” cultural de la “Societat Maonesa”, d'aquestes traduccions i discursos, té, tanmateix, una “causa natural”: els llibres. És a través de la lectura que un grup d'il·lustrats menorquins s'obren a Europa, esdevenen cosmopolites perquè exerceixen de menorquins desacomplexats, que estableixen un diàleg de tu a tu amb els grans noms i els grans interessos de l'Europa coetània.

Poc li fa, ara per ara, que la història de la “Societat Maonesa” fos cronològicament breu si va ser culturalment tan intensa, si en un període tan curt de temps –del 30 d'abril de 1778 al 27 de gener de 1780, autodissolta el 17 de març de 1785– va assenyalar una fita en la història cultural menorquina.

* * *

La “Societat Maonesa” –amb la seva sola existència, amb el nostre necessari coneixement– constitueix una veritable *apologia il·lustrada del llibre*. Recular fins a ella ens pot proposar respostes que, de vegades en va, cercam al nostre món un punt confús. Potser, si em permeteu el joc innocent de paraules, ens pot proporcionar algunes “llums”, ara tal vegada somortes.

No es tracta de fer inútils i absurdes extrapolacions històriques. Es tracta simplement d’obrir un diàleg amb la nostra tradició cultural perquè ens pugui oferir savieses que ara se’ns amaguen. Es tracta de recuperar el veritable sentit de la lectura, aquella que ens obre al món i ens el fa humanament habitable, des de les eines que ens són donades: el plaer cultural i l’esperit crític, que sempre hauríem d’aprendre a fer un poc més nostres.

Els membres de la “Societat Maonesa” anul·len també un tòpic i ens demostren que no hi ha terres petites sinó esperits grans, que la pàtria de la humanitat i de la cultura és immensa, inacabable, i que només podem viure-la de ver des d’allò que som, des de la pròpia terra, des de la pròpia cultura, des de la pròpia llengua. Mirem de fer quotidianament *apologies il·lustrades del llibre*. Propiciem que el 23 i el 26 d’abril es multipliquin al llarg de tot l’any i que ens puguem aplegar moltes vegades a la gran taula de les lletres, presidida per Shakespeare, Cervantes i Joan Ramis.

LES IDEES PEDAGÒGIQUES DE JOAN BENEJAM A TRAVÉS DELS SEUS ESCRITS "MALLORQUINS" (SEGLE XIX)

ANTONI J. COLOM CAÑELLAS (*)

INTENCIONS

Vull en aquests fulls esbrinar el discurs pedagògic desenvolupat pel mestre Benejam Vives a través dels seus articles de contingut pedagògic que publicà a Mallorca durant el segle XIX, fonamentalment, a la revista professional del magisteri de les Illes, anomenada *El Magisterio Balear*. Presentaré una visió parcial del pensament pedagògic del mestre ciutadellenc ja que sols em referiré a les qüestions que tractà als seus escrits "mallorquins"; serà, doncs, la meua, una aportació sectorial, que en tot cas tindrà com a objecte donar a conèixer una part de la seva obra que fins avui restava inèdita, puix mai no havia estat citada ni menys encara recollida ni treballada sistemàticament¹.

La concreció al segle XIX es deu fonamentalment perquè és en aquest període de temps quan desenvolupa la part més interessant, novedosa, i innovadora de la seva obra, i, en definitiva, quan J. Benejam és el gran protagonista i animador del magisteri balear; en canvi, al segle XX, així com els darrers anys del XIX, hi ha altres mes-

---

(*) Facultat d'Educació (UIB).

¹ Benejam desenvolupà una tasca periodística important que també resta fins ara absolutament inèdita. Sabem que publicà articles a *La Legalidad*, de Barcelona, a *El Blandense* de Blanes (Girona), així com en diverses publicacions illenques com *El Diario de Ciudadela*, *El País* y *El Magisterio Balear*. Així mateix publicà també a Granada, de la qual cosa donarem notícia en aquest mateix treball. De tota manera esperem de les noves generacions l'esforç pertinent per tal de donar a conèixer aquesta tasca encara inèdita del nostre home.

tres més joves, que seguiran pels camins que ell, amb moltes més dificultats, fou capaç d'obrir, tal com D. Gabriel Comas i Ribas, nat a Esporles però que fou durant molt d'anys mestre a Menorca (as Migjorn Gran i a Alaior), i D. Miquel Porcel i Riera, director de l'Escola de Pràctiques annexa a la Normal de Ciutat².

Per altra banda, el motiu del present treball s'inscriu com un acte d'homenatge que la Facultat d'Educació de les Illes Balears vol retre al gran mestre menorquí tot commemorant el 150 aniversari del seu naixement³; tanmateix, Benejam escriu una de les pàgines més brillants de la nostra pedagogia, i el seu recordatori, tot just a l'acabament del segle actual, no sols aporta un sentit exemplaritzant per a les noves generacions sinó quelcom de més important, tal com és ara una obra que tracta a la vegada la teoria i la pràctica, la ideologia i el posicionament social. El valor de l'obra de Benejam és que fa de la Pedagogia un discurs intel·lectual i social absolutament valuós, no sols per la seva època o moment històric sinó també per avui puix ens desvetlla un model de coherència, d'innovació, de prospectiva i de possibilitats que fa que l'educació sia vista com una eina de progrés, de justícia i de llibertat.

² Sobre Gabriel Comas i Ribas es pot consultar: J. OLIVER JAUME: "Educació i Societat a les Illes, (1910-1930" a VV.AA.: *L'educació a Mallorca. Aproximació històrica*, Moll, Palma de Mallorca 1977; *Educació i Societat*, Moll, Palma de Mallorca, 1978; R. BOSCH CONTESTÍ: *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps*, Imprenta Politècnica, Palma de Mallorca 1991. Sobre Miquel Porcel: A.J. COLOM CAÑELLAS: "Un cas d'influència institucionista a Mallorca: Els inicis de l'activisme escolar" *Lluc*, núm. 693, Palma de Mallorca, setembre/octubre 1980; també del mateix autor el llibre: *Miquel Porcel Riera i els inicis de l'activisme escolar a Mallorca*, Fundació Gabriel Alomar, Palma de Mallorca, 1984. Per una altra banda hi ha un mestre menorquí que començarà a destacar a finals del XIX que crec sincerament que mereix una monografia per les seves grans aportacions a la renovació educativa de les Illes; em referesc al mestre Antoni Joan i Alemany, que fou titular durant molts d'anys de la escola pública núm. 2 de Maó.

³ Joan Benejam i Vives nasqué a Ciutadella de Menorca el dia 27 de març de 1846, fill del patró Barzola, mariner. Tenia dos germans, Bartomeu i Margarida; fill d'una família amb pocs recursos econòmics, Joan anà a l'escola pública instal·lada al Seminari. Va fer feina de fuster, i també intentà d'esser mariner com el pare. De tota manera i malgrat la seva situació econòmica, la família, orientada pel prevere Guillem Puig i vistes les bones disponibilitats intel·lectuals del jove Joan, va fer l'esforç de pagar-li la carrera de mestre a Barcelona. Allà se sentí atret per les idees polítiques de Castelar i als 22 anys a l'esclatar la revolució del 68 -*La Gloriosa*- es declara republicà. Aquest mateix any aconseguí el seu títol de mestre exercint interinament a Blanes un curs escolar. A l'any següent retorna a Menorca i amb 23 anys creà a la seva ciutat nativa el *Colegio Ciudadelano*. El 1874 el trobam de mestre municipal a la mateixa escola pública a la qual havia assistit d'infant, escola que sols abandonarà amb motiu de la seva jubilació el 1912. Viatjà a Sudamèrica per tal de viure amb els seus fills si bé retornà el 1914 a Menorca. El 1917 fou elegit regidor de l'Ajuntament de Ciutadella, càrrec que ocupà fins a la seva mort (1922).

ELS CONTEXTOS DE L'OBRA DE J. BENEJAM

Benejam representa l'avantguarda de la pedagogia illenca i fou, per tant, el capdavanter de la renovació educativa a casa nostra; la seva obra té, a més, el mèrit de la solitud ja que gairebé en solitari emprendre la tasca d'innovar i de mostrar a un magisteri, sumit encara en el passat, els camins inèdits que l'educació haurà de recórrer. Fill de la revolució liberal del 68, el progrés, la llibertat i, en conseqüència, l'educació popular seràn els seus objectius tant en els seus anys de mestre com de polític; coherentment, doncs, trobarà en l'institucionisme i, per tant, en la Institución Libre de Enseñanza (ILE) de Madrid, un model a imitar, la qual cosa farà del nostre home un regeneracionista –potser el primer en els nostres indrets– que omplirà amb la seva obra l'època de la Restauració a les Illes.

Es clara la influència de l'ILE a l'obra de Benejam, que a més podem documentar amb un testimoni de gran valor, puix evidencia no sols la relació sinó també l'admiració de Benejam respecte a Francisco Giner de los Rios. Vet aquí la transcripció d'una lletra, inèdita fins ara i manuscrita, que Benejam envià al director de l'ILE, i que pel to de la mateixa no crec que fos la primera que li adreçava⁴:

Ciudadela 15 de marzo 1891.

Sr. D. Franc^o Giner:

Mi estimado y sabio maestro: Supuesto recibí U. con agrado mi última obrita "La Tierra" por mediación de mi querido paisano Sr. Prieto y Caulés, válgame aquella honrosa acogida por mandarle un ejemplar de la "Enseñanza Racional" cuya producción he terminado estos días, después de muchísimos esfuerzos.

La obra en cuestión que debe ser considerada todavía por muchos maestros como planta exótica, comprendo que es defectuosa por ser mía y por la variedad del trabajo que elaboraba a medida que se iban publicando los cuaderno (sic).

Codicio el dictamen que le merezca a V. la Enseñanza Racional como codicia un rayo de sol la planta que vive rodeada de sombras.

Le admira y le quiere mucho su afmo amigo Q.B.S.M.

Firmado y rubricado:

Juan Benejam

⁴ Aquesta lletra manuscrita i inèdita que adreçà el mestre Benejam al Sr. D. Francisco Giner de los Rios, aleshores director de la *Institución Libre de Enseñanza*, de Madrid, ubicada al *Paseo del Obelisco*, núm. 8, ve signada, tal com es pot comprovar, a Ciutadella el dia 15 de març de 1891. L'original, de un sol full, es troba a l'arxiu privat de la *Real Academia de la Historia*, de Madrid, a la seva secció "Archivo Giner de los Rios", Vid. "Cajas de correspondencia", núm. 6, sense fixar ni ordenar. Permís de consulta de 17 de juny de 1987, per atenció expressa del Sr. *Secretario perpetuo de la Real Academia de la Historia*, Sr. Dr. De la Gándara.

Per altra banda, Benejam fou un esperit reformista que sempre va creure en la capacitat de l'educació per tal de millorar la realitat social. És possiblement aquesta fe en l'escola la que el fa apropar als models regeneracionistes i on més s'evidencien els delineaments de la pedagogia de Giner de los Rios i dels homes de la Institución de Madrid, màxim quan, com hom sap a Mallorca, l'experiència institucionista va tenir un important protagonisme, almanco pel que fa a l'impacte pedagògic de les seves activitats⁵.

De fet, tota la seva obra cerca la renovació de l'escola perquè, tanmateix, ha d'esser el bressol de la llibertat; per tant, ha de deixar d'esser memorística puix no cal mirar el passat. L'escola és el context acurat per la revolució que l'educació ha de possibilitar primer en els homes i després a la societat, tot mirant cap al demà, i en definitiva al futur. En el pla de les realitats, Joan Benejam lluità per fer possible aquests principis, i és en aquest sentit on s'han d'incardinar els seus esforços envers la consecució per a Menorca d'un parvulari Fröebel, tal com ja havia fet a Palma l'Escola Mercantil; o les seves dosis de realisme pedagògic orientades a la publicació d'un mapa de Menorca per tal d'ensenyar la geografia de l'illa a les escoles; o els seus afanys continuats a favor de les classes nocturnes i de l'ensenyament dels obrers.

⁵ L'experiència institucionalista i, per tant, depenent tant ideològicament com pràcticament de l'ILE de Madrid, o sia, del centre educatiu creat per Francisco Giner de los Rios tengué a Mallorca dues valuoses experiències arrelades a Pollença –La Institución Libre de Enseñanza de Pollensa– creada el 1879 per Guillem Cifre de Colonya i després de la seva mort alimentada per la seva muller fins el 1936, i a Palma –L'escola Mercantil després dita Institución Mallorquina de Enseñanza (1880-1886)– dirigida per n'Alexandre Rosselló i Mateu Obrador. Ambdós centres foren paradigmàtics quant a l'aplicació de la pedagogia institucionista, i significaren aleshores la pràctica educativa més renovadora i avançada de les Illes. Hom pot trobar desenvolupada aquesta tesi als següents materials: F. BONNIN AGUILÓ: *Guillermo Cifre de Colonya. Ensayo biográfico (1848-1809)*, Impr. Alfa, Palma 1970; *Guillem Cifre de Colonya. Fill il·lustre de Pollença*, Impr. Jorvich, Palma 1977; A.J. COLOM CAÑELLAS: *Assaig d'història de l'educació a la Mallorca contemporània*, Servei de Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, Palma 1991; A. J. COLOM CAÑELLAS & F. DIAZ DE CASTRO: "El fracaso del krausoinstitucionismo en Mallorca" *Mayurqa*, núm. 16, Palma 1976; *Educación y sociedad en la Mallorca contemporánea. La Experiencia Institucionista*, Public. de La Caja de Ahorros de Colonya-Pollensa, Palma 1977; *Mateu Obrador. Obra pedagògica*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, Palma de Mallorca, 1988; A. J. COLOM CAÑELLAS & G. JANER MANILA: "Guillem Cifre de Colonya i la Institución Libre de Enseñanza", *Lluc*, setembre 1977; F. DÍAZ DE CASTRO: "Alexandre Rosselló, la manipulació d'una utopia". *III Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Girona, 1979; "Alexandre Rosselló i la Institución mallorquina de enseñanza", *Lluc*, núm. 693, Palma 1980; G. JANER MANILA: "Krausismo y educación en Mallorca", *Cuadernos de Pedagogia*, núm. 34, Barcelona, 1979; "La Institución Mallorquina d'Ensenyament" *Lluc*, núm. 693, Palma 1980. B. SUREDA GARCÍA: "La polèmica periodística a propòsit de l'Escola Mercantil", *Lluc*, núm. 683, Palma de Mallorca, setembre/octubre, 1980; M. VIVES MADRIGAL: "L'Institucionisme a Mallorca", a *Estudis Baleàrics*, núm. 2, Palma, setembre 1981.

QUATRE LLETRES DEL FILÒLEG F. DE BORJA MOLL AL DR. JOSEP ALSINA I BOFILL

PEP VILA (*)

La donació dels papers personals del Dr. Josep Alsina i Bofill (Palafrugell 1904-1993) a l'Arxiu Històric Municipal¹ d'aquesta vila m'ha permès conèixer les quatre cartes que transcriu i anoto, les quals el filòleg, lingüista i editor menorquí Francesc de Borja Moll² (Ciutadella 1903- Palma de Mallorca 1991), autor amb Antoni Mª Alcover, del famós *Diccionari Valencià Català Balear* (DCVB), li adreçà en contestació a diverses consultes plantejades sobre temes de llengua i de lexicografia.

Josep Alsina Bofill a més de ser un prestigiós metge internista, especialista en nefrologia, fou president de l'Institut d'Estudis Catalans (1974-78) i de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya. En una primera etapa de la seva fecunda vida ensenyà com a professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. Represaliat pel franquisme s'hagué de dedicar a la medicina privada. Durant la dictadura, en els anys foscos de la postguerra i primera transició, participà en molts projectes cívics i culturals a favor de la llengua i cultura catalanes. Oriol Casassas és l'autor d'una biografia, *Josep Alsina i Bofill, l'exemple* (Abadia de Montserrat 1996), on es poden resseguir totes les etapes d'un llarg camí al servei d'uns ideals col·lectius.

(*) Historiador de la Literatura.

¹ Concepció Saurí, *Un palafrugellenc il·lustre: el Doctor Josep Alsina i Bofill*, "Nou Palafrugell", 78, 13 a 27 de desembre de 1996, pàgs. 36 i ss.

² Sobre aquest il·lustre lingüista menorquí, vegeu el número monogràfic que li va dedicar la revista, "Antrophos", Barcelona, 1984, núm. 44.

A més de la seva passió per la medicina, la seva vocació filològica el portà a col·laborar en el primer diccionari de medicina de M. Corachan, *Diccionari de medicina. Amb la correspondència castellana i francesa* (Barcelona, Salvat, 1936, XI i 829 pàgs). Més endavant fou col·laborador de les dues edicions del *Vocabulari Mèdic* (La Llar del Llibre, Barcelona, 1974 i 1979), i un dels redactors del *Diccionari Enciclopèdic de Medicina*, realitzat per O. Casassas, director del projecte (Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya-Gran Enciclopèdia Catalana, 1990, 1729 pàgs.).

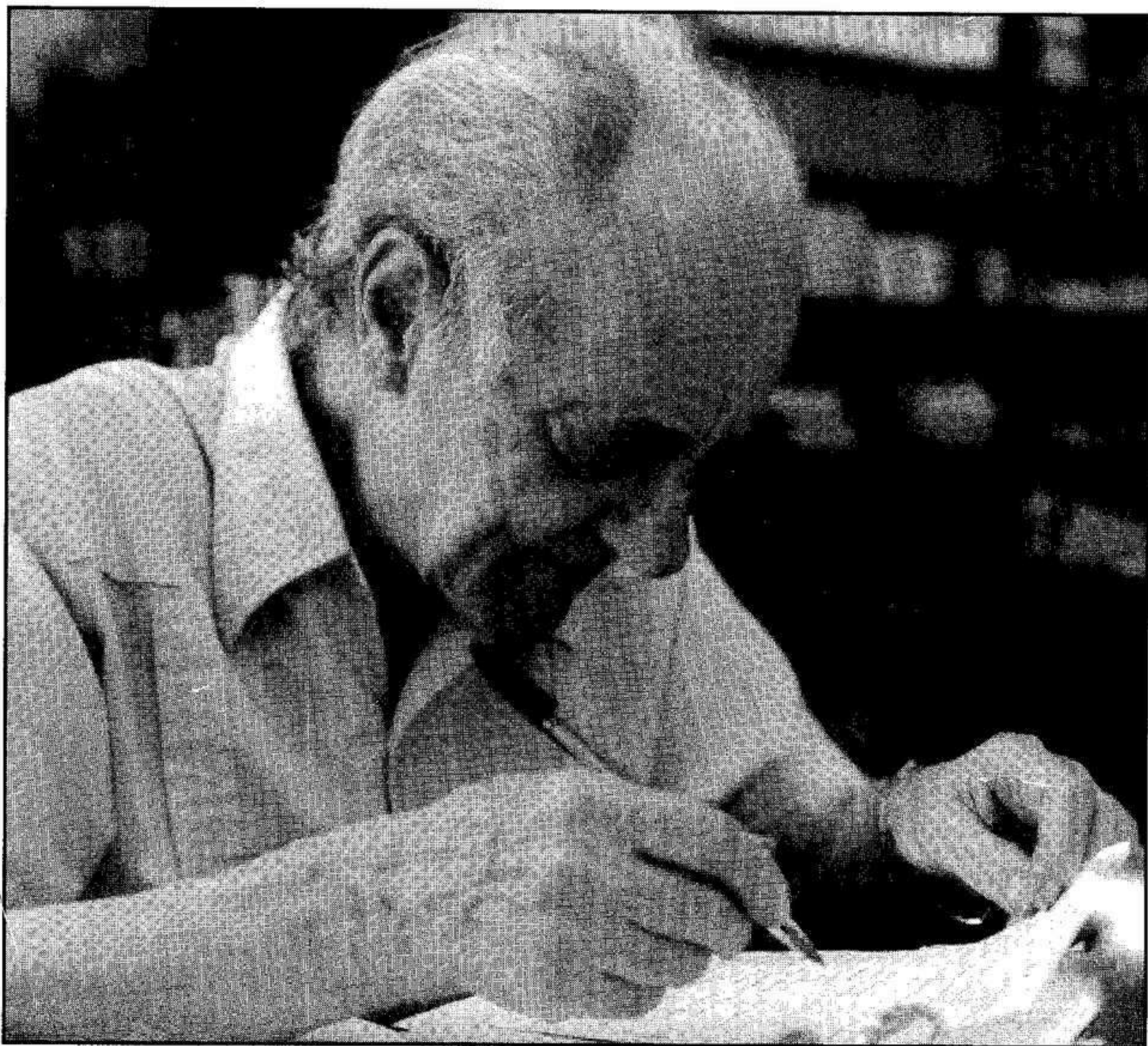
Entre els lligalls entrats a l'Arxiu Històric Municipal de Palafrugell, en procés de classificació, hi ha moltes carpetes encara per analitzar que contenen notes sobre el vocabulari mèdic, milers de fitxes que constitueixen la seva aportació a les obres medicò-filològiques esmentades. Podem dir, sense restriccions mentals de cap mena, que el doctor Josep Alsina i Bofill ha estat un dels grans normalitzadors del llenguatge científic mèdic, aportació aquesta encara per avaluar críticament.

Pel que fa a l'edició material d'aquests papers, transcriu aquestes lletres amb la màxima fidelitat. Anoto els passatges que em semblen més interessants. Em cal agrair a l'arxivera municipal Concepció Saurí la seva disposició i interès per donar-me a conèixer aquest epistolari.

CONTINGUT

Les cartes que F. de B. Moll adreçà a Alsina i Bofill, sense poder comptar, ara per ara, amb les que li va fer arribar el Dr. Alsina, són fruit de les observacions i notes de lectura referides a mots i expressions que surten al DCVB, recollides a Palafrugell o a Menorca.

En una d'aquestes cartes (núm. II) el Dr. Alsina li demanà un exemplar de la famosa *Gramàtica Històrica Catalana* (Gredos, Madrid, 1952). Moll no deixava reeditar aquesta obra perquè en volia fer una versió catalana, actualitzada, revisada a fons, en la qual havia de posar al dia la doctrina i tots els punts superats. Sabem que en tenia una edició anotada amb les ressenyes crítiques, algunes molt dures, que li van fer, entre d'altres, Heinrich Bilher (RF, LXVI, 1955) o Joan Coromines (*Miscel·lània a L. Spitzer*, Francke Verlag Bern, 1958). El 1991 la Universitat de València la reedità, traduïda al català, sense esmenes. Com que, en aquesta època, F. de B. Moll ja estava molt malalt, Aina Moll, la seva filla i també lingüista, explicà al prefaci de l'obra els problemes d'aquesta reedició. En la carta núm. IV Moll li comenta problemes de salut.

Francesc de B. Moll.

TEXTOS

I

Editorial Moll
Torre del Amor, 6 -Tel.215630
Apartado 142

Palma de Mallorca, 14 maig 1968

Sr. Dr. Josep Alsina i Bofill
València, 316, pral - Barcelona 9

Estimat amic:

Us agraeixo la rectificació que tan encertadament indiqueu per a la definició de *agafa-sants*.³ La informació que guardo del poblet de Llofriu ho defineix com a trossets de truita, sense indicar si es tracta de la truita d'ous o del peix tan típic dels rius pirenenics. No trobo una explicació plausible a aquell "peix" posat entre parèntesis en el nostre Diccionari, i essent un article redactat fa més de quaranta anys, no puc recordar per quina causa vaig inserir aquell parèntesi tan injustificat.

Potser Mn. Alcover m'hi devia induir, ell que havia trescat més que jo per Catalunya i que molt sovint em donava la seva opinió sobre punts dubtosos. No vull, però, carregar-li l'errada a ell; ho indico només com una possibilitat. El cert és que no us sé explicar com va anar la cosa; tot plegat és un de tants de motius per a sentir-nos humils. Quantes badades cometem!

Dissortadament, la nova edició del volum I del Diccionari⁴ ja s'està relligant, i no serà possible esmenar-hi l'errada que hi heu descobert.

I si fos aquesta l'única!

Ben agraït, us saluda cordialment.

³ *Agafa-sants*. El DCVB dona aquesta definició: "Truita (peix) amanida amb suquet i barrejada amb patates, mongetes o altra cosa. Llofriu". Si aquest mot fou recollit en temps de mossèn Alcover, la palafrugellenca Irene Rocas era la corresponsal de l'obra del diccionari al baix Empordà.

⁴ Els vols I i II del DCVB foren reeditats amb modificacions els anys 1968 i 1974 respectivament.

II

Editorial Moll

Torre del Amor, 6- Tel. 224176

Apartado 142

Palma de Mallorca, 25 de febrer, 1979

Dr. Josep Alsina i Bofill

Valero, 7,1, 2^a

Barcelona, 21

Estimat amic:

Em sap molt de greu de no poder-vos enviar la *Gramàtica Històrica*, que m'hauria agradat molt de poder dedicar a la vostra néta. L'edició està exhaurida fa més de deu anys. Com que la vaig escriure trenta anys enrere, i d'aleshores ençà s'han fet molts progressos en lingüística, no la puc reeditar sense posar-la al dia; i això és impossible per l'excés de feina urgent i compromisos ineludibles, tant professionals com familiars, que em tenen lligat de peus i mans. L'únic exemplar que tinc és ple de correccions i notes marginals que el fan immanejable, i el necessito sens falta per si arribo a preparar-ne la reedició.

Sé que hi ha estudiants que, a base d'algun exemplar que han trobat (potser a la mateixa Universitat), han fotocopiat el meu llibre i així s'han anat defensant. Potser qui podria facilitar això a la vostra néta és el professor Joan Veny,⁵ gran amic, excel·lent persona i membre de la secció filològica de l'Institut.

Esperant tenir més sort en altres ocasions de servir-vos, us envia una cordial abraçada

Francesc de B. Moll

---

⁵ Joan Veny. Des de 1983 és catedràtic de dialectologia catalana de la Universitat de Barcelona. Autor, entre d'altres obres, de la *Introducció a la dialectologia catalana* (1986).

III

Francesc de B. Moll
 Membre de l'Institut d'Estudis Catalans
 Plaça d'Espanya, 12 3.er

Palma de Mallorca, 10 de juny de 1983
 Dr. Josep Alsina i Bofill.
 Valero, 7. Barcelona.

Estimat amic:

Agraeixo cordialment la vostra felicitació, amb prou retard, perquè he passat moltes setmanes atrafegat per atencions socials i per una multitud de cartes a contestar, i sobretot per fallides de salut que m'han obligat a una intervenció quirúrgica i a preparar-ne d'altres per a les setmanes vinents. La que em van fer –i molt ben feta, per cert– va ser d'extirpació de neurinomes de l'espina, que feia set o vuit anys que em produïen dolors d'esquena que han desaparegut completament. Ara estic pendent d'anàlisis minuciosos per decidir la curació d'un enrampament i feixuguesa que m'afecta el costat esquerre des dels peus fins a la cintura, mentre que el costat dret conserva la seva sensibilitat i vigoria normals. Ja veieu, doncs, que estic ben entretingut!

Em va agradar que m'indiquéssiu que falta en el llibre dels anglicismes un mot menorquí d'origen britànic (*bolinda* o cosa semblant, amb el sentit de 'finestra'); en realitat hi és, en el llibret d'Ortells i Campos,⁶ però en una variant *boínder*,⁷ encara viva a tota Menorca amb el significat de finestra que surt fora del nivell vertical de la paret (allò que en castellà se'n diu *mirador*). Potser a Maó s'usi la variant que vos indiqueu, mentre que a Ciutadella es conserva una forma més completa, *boínder* (de l'anglès *bow-window*).

M'he alegrat força de rebre notícies vostres. Fa anys que estem desconnectats, però sempre és viu el bon record que té de vós el vostre afectíssim amic.

⁶ Vicenç Ortells Campos és autor del volum, *Anglicismes del menorquí*, (Moll, Mallorca 1983).

⁷ Boínder: Balcó tancat de vidrieres pels tres costats. De l'anglès bow-window.

IV

Francesc de B. Moll
 Plaça d'Espanya, 12 3.er
 Membre de l'Institut d'Estudis Catalans

Palma de Mallorca, 17 de juny de 1983
 Dr. Josep Alsina Bofill.
 Valero, 7. Barcelona.

Estimat amic:

Després que m'he posat cabal de deutes contestant a moltes dotzenes de cartes que feien cua i que havia d'atendre lentament perquè estava en mans de metges, ha arribat el torn d'acusar rebut de llibres i opuscles que s'havien anat acumulant en amables trameses d'amics i coneguts..... i fins i tot de desconeguts. I un dels més simpàtics i més interessants és el vostre article "Mots que caldria salvar",⁸ que m'he empassat amb tant de gust com si mengés una ensaïmada mallorquina. Us dono les gràcies per haver-me'ï enviat tan oportunament: estic començant a redactar un treball destinat a una Miscel·lània valenciana dedicada al pobre Sanchis Guarner,⁹ on penso precisament tractar de la possibilitat de "construir" un volum de suplement del DCVB (o del Fabra o de qualsevol altre aplec lexical), volum que pot ésser força interessant per a rectificar i amplificar el contingut d'aquesta mena d'obres.

Molt agraït i satisfet pel vostre estimulants article us saluda molt cordialment.

⁸ No he pogut localitzar aquest article.

⁹ Aquest treball amb el títol *Un possible suplement lexical* va sortir publicat a la *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II (València-Montserrat, 1992, pàgs. 411-416). M. Sanchis Guarner fou col·laborador i amic de F. de B. Moll des dels anys de la redacció del diccionari. Moll a través de Sanchis Guarner estava molt vinculat a la ciutat de València. El filòleg menorquí escrigué diversos articles amb motiu de la concessió del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i més tard en ocasió del traspàs del seu valuós amic, "Manuel Sanchis Guarner, Premi d'honor de les Lletres Catalanes", *Cavall Fort*, 284, 1974. "A la bona memòria de Sanchis Guarner", *Serra d'Or*, març de 1982; "La darrera carta de Sanchis Guarner", *L'Espill*, 17-18, primavera-estiu 1983.

XERRADA SOBRE XXXIII ANYS DE PREMIS ATENEU

MIQUEL ÀNGEL LIMÓN PONS (*)

Senyores i senyors, amics ateneistes:

Veure'ns compromesos amb les tasques directives d'aquesta docta institució –com ara jo, que ocup la secretaria primera en el si de la junta–, sovint ens proporciona emocions impagables que esdevenen la compensació espiritual a la gratuïtat que ens demana el càrrec directiu.

Dic que ens atorga emocions impagables perquè, tard o d'hora, arriba el privilegi d'un encàrrec per a estudiar, en tot o en part, les riqueses culturals que atresora l'atapeïda història de la Casa.

Particularment, qui us parla ha rebut una altra oportunitat per descobrir de bell nou que n'és d'extraordinari l'Ateneu. Creis-me que una encomana de feina d'aquesta mena no representa cap destorb; ni molt manco un engrony. És gaudir, al capdavant, el privilegi d'esglaiar-nos en constatar la magnificència de la nostra corporació. Fins i tot, experiment l'orgull d'adonar-me, ocasió rere ocasió, que l'avellana de l'Ateneu per res no és buida de molla. Més aviat n'està carregada. Té tast i sabor.

En moments semblants, recreix, doncs, la nostra íntima identificació amb l'entitat, i oblidam la grisor de les rutines directives, acceptades *gratis et amore*. O, si més no, acceptades a canvi de descobertes com aquesta que anit em permet de compartir amb tots vosaltres.

(*) Llicenciat en Ciències de la Informació i secretari primer de l'Ateneu de Maó.

He vingut a parlar-vos de trenta-tres anys de Premis Ateneu.

Déu n'hi do el que pot fer-se en trenta-tres anys! Déu n'hi do l'ús que l'Ateneu n'ha fet!

D'antuvi, cal remarcar una primera evidència: després de trenta-tres anys d'història, els Premis Ateneu són els degans de Menorca i, a més, els que exhibeixen la sèrie més llarga no interrompuda d'una eventual llista de guardons instituïts a l'illa, es mantenguin o no encara en curs de convocatòria.

No m'he entretingut a comprovar-ho, però sospito que, amb tres decennis i busques, potser se situarien en el grup de premis veterans d'arreu de l'Estat. Tanmateix, vull confessar-vos que aquesta mena de mèrits o d'aspectes accidentals tenen escassa importància si no van acompanyats de contingut; d'un contingut eloqüent per a la història de la nostra cultura menorquina. Treballar, doncs, en la descoberta del suposat contingut cultural íntim dels Premis Ateneu ha constituït l'horitzó de la recerca que he maldat de fer en resposta a l'encomana de la Junta.

Res no pot lloar-se amb prou convicció i honestedat si no buscam les arrels dels fruits que anam a examinar. Si ens quedam aturats en l'aspecte físic dels pètals, és clar que podrem determinar magnituds com ara el número de pètals, llur cromatisme o llur tamany o forma. Però hauríem desfet l'estructura de la flor sense parar esment en la disposició que observen, la funció que tenen per a la vida de la planta i tantes i tantes qüestions vitals que condueixen de veritat al coneixement de les raons biològiques de l'existència d'aquest ésser vegetal.

Havent renunciat, per tant, a exposar-vos un tediós recompte dels pètals de l'exuberant ramell dels Premis Ateneu, m'ha semblat d'allò més digne per a l'audiència desxifrar algunes claus que descobreixen la lògica interna dels premis, el marc històrico-cultural en què es desenvolupen, i fins i tot rastrejar els principals antecedents, animats sempre pel desig d'atracar-nos a la llavor més soterrada de les flors que avui contemplam.

La política de promoció de concursos, certàmens o premis que estimulin la recerca i la creació té en el si de l'Ateneu dues grans èpoques o períodes. Són èpoques històriques ben distants en el temps (gairebé seixanta anys), però al voltant de les quals es mantenen interessants fidelitats comunes, doncs ambdues embolcallen elements d'homogeneïtat i, consegüentment, d'unitat d'estudi.

No es tracta sols d'acoblar-les tot argumentant que els premis d'una i altra èpoques són experiències instituïdes, al capdamunt, per la mateixa entitat, sinó perquè, al capdavall, cal detectar-hi finalitats i esperits bessons, inalterables, en tots dos casos.

El primer període a què faig al·lusió coincideix amb els anys fundacionals i de consolidació de la nostra corporació ateneïsta. I la segona —la que venim a glosar preferentment a la cerimònia d'aquesta vetllada— s'inicià l'any 1962, i encara ara, trenta-

tres anys després, es troba en curs de convocatòria, és plena de prestigi i gaudeix de l'esperança d'una vida futura saludable.

L'establiment del primer concurs per part de l'Ateneu és cronològicament tan proper al naixement de l'entitat, que m'atreuria a opinar que els concursos van ser instruments de repercussió directa sobre la tasca de construcció real, efectiva, de l'Ateneu, un cop celebrada la formalitat pública de constitució i proclamat l'ideari fundacional l'estiu de 1905.

Crec que els concursos foren fórmules expressament adoptades per tal de començar el desplegament del conreu de la cultura, encetant-ho per aquella que era la pròpia de la societat menorquina.

En efecte, la convocatòria d'un premi és un dels primeríssims acords d'actuació que prengué la directiva dins del primer mig any de vida de l'Ateneu. De juny a desembre, la jove corporació va estar ocupada en les tasques de vertebració orgànica de l'entitat. En compliment de l'article 15 del reglament, es constituí en seccions, a la vegada formades per presidents i secretaris propis i socis adscrits a elles.

Doncs bé, el dia que va ser formada la secció II de Ciències Morals i Polítiques (un 26 de novembre de 1905), es va resoldre d'elevat a la directiva la proposta de celebració d'un concurs per a premiar el millor compendi de geografia i història de Menorca que s'hi presentàs. Naturalment, la junta ho ratificà amb entusiasme el 17 de desembre, tot validant les bases redactades per la mateixa secció, que aleshores dirigien Josep Maria Mercadal Pons, el degà dels advocats de Menorca, en el càrrec de president de la secció, el també misser Carles Moysi Seuret, secretari, i Ramon Ballester Llambias.

Per dissort, els ateneistes d'aquells temps no ens han deixat a penes explicacions de per què ho feien. No és fàcil ara interpretar la decisió, si no volem atribuir-los més motius dels que realment pretenien. Això no obstant, la primera clàusula de les bases apunten una intenció ben remarcable. Diu així: "Siendo el objeto de este concurso facilitar principalmente a la juventud el conocimiento de la geografía e historia de Menorca, la obra deberá ser de carácter enciclopédico, pero compendiada todo lo posible [...]".

Observem-hi que vam concebre la redacció i promoció d'una obra de síntesi històrico-geogràfica destinada a la joventut. O, el que és boni el mateix, a un segment social de gran sensibilitat ateneista aleshores, doncs els ateneus —com ara el maonès— nasqueren amb la clara finalitat d'esdevenir centres d'irradiació de cultura i de formació intel·lectual entre els joves. Volien atracar-los la cultura acadèmica i, no debades, el projecte d'un ateneu per a Maó havia madurat a l'aixopluc de l'Extensió Universitària de Barcelona que funcionava en aquella ciutat.

La missió pedagògica del concurs resta ben reafirmada a la clàusula cinquena, on s'hi assenyala: "El premio consistirá en un diploma de honor concedido por el Ateneo, y la solicitud a los ayuntamientos de la isla y a los colegios particulares para recabar de todos ellos que la obra, una vez editada, sirva para premios de los alumnos y para los ejercicios de lectura y estudios de Geografía e Historia local [...]".

Altrament, no crec incórrer en una interpretació excessiva pensant que rebutjaven per al seu projecte les històries clàssiques de la nostra historiografia del darrer terç del XIX, i que, en canvi, desitjaven incentivar la redacció de bell nou d'un manual compendiat, modern, superador dels antics textos-riu mancats de mètode i criteris científics. És a dir, llibres d'història general de Menorca clarament privats de virtuts didàctiques.

Pel que fa a la qüestió lingüística, no s'hi feia cap previsió ni recomanació, en les bases. Cal creure, per tant, en la prevalència del castellà. I, en qualsevol supòsit, cal també notar una absència de preocupació per la identitat idiomàtica de la cultura menorquina, cosa que (després ho veurem) no va passar en instituir els Premis Ateneu de l'any 62.

Deixaré de banda totes les interioritats del premi, la declaració de desert en primera instància, la pròrroga de tres mesos als tres autors que s'hi presentaren i la concessió final del guardó, el 26 de gener de 1907, a Francesc Hernández Sanz pel seu celebrat i magnífic *Compendio de Geografía e Historia de Menorca*, redactat sota el lema "Salve". Diré, açò no obstant, que l'obra sols pogué veure la llum a despesa del propi autor, després de grans esforços per evitar la seva condemna a la foscor dels calaixos. L'Ateneu havia pregat als ajuntament i a la Diputació que contribuïssin a dotar-lo econòmicament, però només la corporació de Maó hi posà 75 pessetes, i 25 a títol particular el maonès resident a Nova York Antoni Taltavull Carreras, soci de mèrit i gran col·laborador de la Casa, malgrat la distància.

M'importa molt més referir-me a una polèmica paral·lela viscuda durant el termini de presentació d'originals. És cert que l'Ateneu com a tal institució era al marge dels polemistes, però feim notar que per tota intervenció els directius optaren pel silenci més espès.

El mateix dia que acabava la pròrroga del concurs (el 30 de novembre), *El Bien Público* publicava en portada una carta d'un menorquí resident a Barcelona, que nomia Vicenç Torres Nin. A l'escrit ponderava la magnífica iniciativa de crear un Ateneu i hi destacava "el entusiasmo que siento hacia el Ateneo, al par que reconozco la importancia de la instrucción que se da en sus salones en pro de la juventud mahonesa", i per açò mateix proposava "dos ideas que hace tiempo germinan en mi mente".

En primer lloc, deia: "Yo propongo, pues, a los señores del Ateneo que establezcan en sus salones una cátedra de menorquín, o en su defecto fomentar la literatura menorquina en el órgano del Ateneo 'La Revista de Menorca' y por otros medios".

P
REMIS
ATENEU
DE MAÓ

ANY 1996

En segon lloc, proposava “la creación de certámenes literarios, anuales, con opción a premios, o mejor aun, la celebración de Juegos Florales”. “Barcelona –argumenta Torres Nin–, que fue la cuna de este movimiento literario y al que debe en gran parte en pujanza el regionalismo catalán y por ende la perfección de su idioma, celebra anualmente sus célebres Jochs Florals, y se celebran también en muchísimas poblaciones de su provincia que no cuentan con la tercera parte de los habitantes con que cuenta Mahón”.

La veritat és que, documentalment, no consta que els directius es donassin per assabentats de les propostes. No hi hagué cap reacció pública ni cap declaració, almenys en el si de les juntes, com ho demostren per passiva les actes d'aquells dies.

Així les coses, cal pensar que l'Ateneu no volgué entrar pel camí d'engegar un eventual procés d'assimilació de la tasca cultural menorquina amb la cultura germana de Catalunya. Després de fets els suggeriments, no veiem l'establiment de cap càtedra de català, però sí de llengües estrangeres, inclosos l'àrab i l'esperanto, aquell idioma artificial creat per Zamenhof el 1887 com a llengua auxiliar internacional i que tants seguidors tenia a Maó.

Altrament, tampoc mai no consideraren la instauració a casa nostra d'uns jocs florals a la manera catalana.

El pebre coent de la polèmica va posar-lo sobre les mateixes planes d'*El Bien Público* a l'edició del 4 de desembre un tal “Conde de Torrepulida”, la identitat del qual encara no he pogut determinar. En poques paraules, aquest senyor va investir contra Torres Nin, acusant-lo d'arcaic i retrògrade per semblants suggeriments. “Ya ve –acaba l'article– si Menorca es tierra abonada o estéril para que germine la retrógrada semilla que se aventuró a lanzar un joven lamginis desde Barcelona. Convénzase de que aquí no hay nada que hacer”.

L'anàlisi autoritzada d'aquesta polèmica, i la interpretació del seu significat en els capítols del redreçament lingüístic i cultural de Menorca, ja és en mans tan expertes com les de la nostra vicepresidenta, Josefina Salord, a qui he tengut la prudència d'enviar-li còpia dels articles.

Tanmateix, no podem estar-nos de subratllar el silenci de l'Ateneu que, de fet, va girar els ulls dissimuladament cap a una altra banda.

Malgrat tot, la política dels concursos i algunes exposicions artístiques que també s'havien celebrat haurien de provocar prou satisfacció com per a convocar el segon gran certamen de la primera època. Fou dedicat al folklore menorquí, que, com tots sabeu, va ser coronat amb l'edició d'un treball cabdal per a la nostra cultura i la protecció de la nostra identitat històrico-cultural. Parl de la magnífica obra de Francesc d'Albranca *Folklore menorquí, de la pagesia*, publicada el 1918.

La convocatòria es va fer l'octubre de 1911 a cura de la Secció de Literatura i Música, aleshores presidida per Pere Ballester.

Heus aquí algunes de les consideracions que es feren: “Animada esta Sección por el satisfactorio éxito que ha obtenido el Ateneo en los concursos fotográfico y de Geografía e Historia de Menorca y en la Exposición de Bellas Artes recientemente verificada, ha propuesto a la Junta directiva la celebración de un concurso de Folklore menorquín [...]. Juzga esta Sección que después de haber dotado el Ateneo a la Isla de buenos compendios de Geografía e Historia locales, de una ‘Guía’ repleta de datos como pocas, y de otros trabajos de carácter regional, y teniendo en gestación la Sección de Ciencias Exactas y Naturales una Topografía médica de Menorca, el esfuerzo que ahora se haga en dar a conocer nuestro Folklore será un paso más, de importancia, para apreciar en sus varios aspectos la historia íntima, las costumbres, la manera de ser, en fin, de nuestro pueblo, ya que la literatura y la música populares son base de estudios filológicos, históricos y sociológicos [...]. Las poesías, cantos y leyendas, en buena parte no dadas a la imprenta hasta ahora, y conservadas solamente por tradición, serían a la postre perdidas para el arte si no las recogieran y coleccionaran con amor personas que contraen el mérito de alternar el prosaísmo de la vida profesional con la desinteresada investigación de la belleza”.

En aquesta ocasió es va preveure l'ús indistint de les llengües castellana o catalana. Tres autors i tres obres hi participaren: el Dr. Camps i mestre Ferrer Ginard, des Migjorn Gran, i Lafuente Vanrell amb un original fora de concurs.

La concessió del primer premi sembla que va estar envoltada d'una certa dificultat, supòs que per voler quedar bé amb tothom. El jurat, un any després de la convocatòria, resolgué la formació d'una ponència que estudiàs la possibilitat de preparar una obra de conjunt amb els treballs dels tres concursants, i que es donàs a la impremta en dos toms en edició independent de la *Revista de Menorca*.

La realitat, però, va ser l'aparició en dos toms de la part literària de l'estudi del Sr. Camps el 1918, excloent-hi els capítols musicals, que per raons tècniques encaria moltíssim el preu d'edició. Modernament, l'Institut Menorquí d'Estudis ha posat altra vegada a l'abast aquest magnífic treball folklòric amb la part musical inclosa. Avui formen tres volums de la col·lecció Capcer.

La tercera fita inel·ludible en qualsevol repàs de la història dels premis amb segell d'Ateneu ens porta al març de 1921. En aquesta data, la secció de Literatura i Música feia pública la convocatòria d'un concurs per a premiar un estudi-recull de cuina i rebosteria menorquines.

La temàtica era força novedosa. Mai ningú, cap autor, no se n'havia ocupat abans. “Tiempo es, pues –deia el preàmbul de les bases–, de compilar lo inédito y disperso antes de que se pierda”.

L'abast del concurs era ben prou ambiciós, doncs s'hi demanaven receptes populars ben detallades i mesurades de menjars i begudes pròpies del país; i, fins i tot, la recopilació de proverbis, dites, refranys, usos i costums i qualsevol altra manifestació folklòrica referida a la cuina i l'alimentació en general.

Per segona vegada s'esmentà la doble opció lingüística catalana i castellana per a redactar-lo.

L'empresa, difícil per la manca gairebé absoluta de documentació i bibliografia, donà lloc a dos anys llargs de tossudeses dels promotors abans d'emetre un veredicta i de veure a les llibreries els primers exemplars d'una obra de gastronomia menorquina.

El concurs, per falta d'originals, fou declarat desert, però l'Ateneu animà el seu prestigiós i erudit soci Pere Ballester Pons a realitzar l'estudi per encàrrec. Atès que era bon ateneista, ho féu, és clar, *gratis per amore*.

El maig de 1923 s'anunciava a la premsa l'aparició dels primers exemplars de *De Re Cibaria*, un excel·lent monument de la bibliografia menorquina. Llorenç Lafuente Vanrell va dedicar-li quatre mots en la seva secció periodística "Charlas Menorquinas" d'*El Bien Público*, en l'edició del 17 de maig. "Desde el punto de vista folkórico 'De Re Cibaria' es una curiosa monografía que los bibliófilos apreciarán en justicia como un elemento importante de nuestra historia civil" [...]. Tiene sobre todo lo que más puede atraernos, el de ser un estudio extraído de la vida histórica y actual de Menorca, de nuestros usos y nuestros hogares".

La veritat és que aquesta obra ha estat una de les més reeditades d'aquest segle. L'estiu de l'any passat n'aparegué la cinquena l'edició.

Quan eixia al carrer *De Re Cibaria*, havien transcorregut quasi vint anys d'Ateneu. Això ens permet una advertència de caràcter compilatori de tot el que hem ressenyat. En aquest temps l'entitat havia impulsat l'aparició de tres admirables obres, avui clàssiques i magnífiques (el compendi d'Hernández Sanz, el recull folklòric del Dr. Camps i l'assaig gastronòmic de Pere Ballester), i malgrat la migrada quantitat de nous títols incentivats per la via dels concursos, cal convenir en la importància cabdal de totes tres per a la bibliografia. O el que és el mateix, per a l'enrobustiment general de la cultura de Menorca.

Com a cloenda del primer període, hi afegiré que encara podríem consignar-ne, almanco, altres dos intents de concursos. Ambdós, però, resultarien frustrats. El febrer de 1915 se n'havia convocat un per a premiar una obra sobre topografia mèdica d'un o més municipis de Menorca. El 30 de juny finalitzà el termini, emperò ningú no hi va concórrer.

El segon és de l'any 1932. El 3 de gener, amb motiu del primer aniversari de la mort d'Antoni Victory i Taltavull, el president fundacional de l'Ateneu, l'entitat instituí un

concurs amb un premi honorífic, de periodicitat biennal per a treballs en castellà o català de temàtica rotatòria. La primera edició es dedicà a les ciències naturals sota el nom d'Antoni Victory, però tampoc no hi hagué concursants.

Sens dubte, la manca absoluta de participació devia refredar les il·lusions de l'Ateneu i ja no trobam cap altre intent de reeixir-lo. Val a dir que, essent biennal, no hagueren gaires més oportunitats abans que l'esclat de la guerra civil sumís l'Ateneu en el daltabaix del país.

De l'intent fallit del 32 a la represa de 1962, trenta anys separen la història de la nostra entitat pel que fa a la promoció de premis. En altres paraules, trenta anys separen la primera i la segona època de la història dels premis de l'Ateneu.

El sotrac del trienni fratricida vingué a vessar tots els seus solatges amargs en una dura postguerra, gens afavoridora per al conreu de la cultura. I manco encara per a afavorir refinaments intel·lectuals. És així com s'explica, boni bé sense esforç argumental, la buidor que mostra l'Ateneu en aquesta matèria relativa a certàmens durant tan extens parèntesi.

Els dos presidents d'aquelles dècades, el Dr. Aristoy Santos i Joan Victory Manella, tot just no tingueren altres possibilitats que les de l'estricta sosteniment de l'entitat. Ells no podien pensar en concursos de cap mena. Amb prou feines mantingueren encès el caliu en el bell mig d'un país enrunat i d'una societat anihilada i esmussa de tota apetència de conreu artístic o literari.

Sobrevingué, doncs, durant els anys 40 i 50 una etapa de vida lànguida, empeltada de l'hora històrica circumdant a tot arreu. Però vet aquí que a començament dels 50 l'Ateneu recaigué sota el pes d'eventualitats domèstiques que allunyarien encara més tota possibilitat de pensar en la reinstauració de cap premi. El 1956, el propietari de l'immoble que ocupava la societat a la plaça del Príncep comunicà a la directiva el desnonament de la casa. És a dir, el llogador donà el comiat al llogater.

Foren uns anys d'instabilitat, en els quals s'arribà a pensar fins i tot en la fusió de l'Ateneu amb la Casa de Cultura, que feia poc s'havia inaugurat. El seu patronat l'encapçalava el president de l'Ateneu, Victory Manella, i la directora de la Casa de Cultura, Maria Lluïsa Serra, simultanejava el càrrec amb una vocalia en el si de la nostra junta.

El panorama semblava embullat. El conflicte d'inquilinat era força preocupant. Aleshores, el 1956, accedí a la presidència un gran jurista, Marçal Rivera, home prou capacitat per a aconsellar el que calia fer i orientar els camins legalment convenients.

Marçal Rivera, doncs, esdevingué el president de la transició de l'antiga casa de la plaça del Príncep a l'actual domicili com a seu en propietat. No faré la crònica d'aquest capítol per no allargar massa la xerrada. Convé, però, matisar que el paper d'home de la transició ens ha d'evocar alguna cosa més que la simple negociació immo-

bil·liària. Marçal Rivera pilotà també la transició envers un estadi de nova albada per a la substància profunda de l'Ateneu.

Vull fer-vos notar que, després de la inauguració dels nou locals l'any 59, i de la substitució un any abans del Sr. Rivera (que anà destinat a Reus) per Joan Victory de Febrer, l'Ateneu va veure la llum blanca de l'autèntica revitalització, que potser li mancava des de la dècada dels 30.

Seu en propietat, president nou, junta jove i dinàmica foren els ingredients formals que prologaren la reaparició de la política de premis i concursos. Estem a les portes de la segona època, la més sòlida, llarga i interessant de les dues que he definit.

Fins i tot la gloriosa (i heroica per les constants lluites contra les adversitats), la gloriosa, dic, *Revista de Menorca* tornà a sortir el 1961, després de la interrupció del 55. De la mà de Miquel Barber Barceló aparegué la setena època.

Amb tot plegat (junta renovada, estabilitat domiciliària i represa de la *Revista*), l'Ateneu ingressava dins la dècada dels 60 amb l'esperit rogent d'una alba que desperta. I en seria una altra prova de tot això la il·lusió directiva d'instituir uns guardons que, tot i la humilitat del primer any, amagaven una forta ambició de foment sistemàtic de la recerca i la creació en qualsevol dels camps del saber.

En opinió del nostre company i soci Dr. Mateu Seguí (memòria viva i fidel de l'Ateneu), la idea de crear uns premis s'ha d'interpretar com la conseqüència immediata del desig de fer quelcom per tal de marcar la nova empenta de l'entitat després de superats tants i tants entrebancs.

La junta s'havia imposat el bell repte de recuperar la dinamització de la cultura del país i d'eixarmar una sendera de promoció de la nostra gent de vàlua. Orientat vers aquest nord, sempre engrescador i definidor de la nostra immarcescible personalitat corporativa, hi detectam reproduïts aquells mòbils tan nobles de 1905, cosa, d'altra banda, que forneix la coherència subtil de tota la trajectòria de l'Ateneu.

La dècada dels 60 és un moment clau de recreixement de l'Ateneu. S'hi van donar un bon caramull d'esdeveniments de primer ordre, tot forjant-se un panorama d'expansió en el qual la institució dels premis sols n'és una aportació entre moltes.

Són els anys en què ocuparen la tribuna el gran patrici de les lletres Josep Maria Llompart, que dissertà sobre els escriptors de les Balears; Jordi Carbonell, formulador del període menorquí del neoclassicisme de la literatura catalana; i el venerable Borja Moll, que fou nomenat aleshores soci d'honor i que impartí una lliçó sobre "Menorca i la seva llengua".

Són també els anys en què, paral·lelament als premis d'investigació, es crearen el Saló de Primavera per a Arts Plàstiques (que encara perdura) i el Saló de Nadal de Fotografia. A major abundament, el 64 nasqueren el Cine Club, gràcies a Joan Andreu Sánchez, i el Club Juvenil Minórica.

Episodi especial fou la vinguda l'any 62 de Manuel Riera Clavillé, director de l'Institut d'Estudis Europeus de Barcelona. Aquella visita donà lloc a la formació d'una tertúlia europeïsta versada en assumptes d'actualitat, que –en frase del Dr. Seguí, la mà del qual em guia en aquesta reconstrucció– pretenia la creació de consciència ciutadana i menorquinista.

La prova palesa més interessant d'aquest procés de redreçament fou que, del si de les tertúlies, sorgí la participació de l'Ateneu en el Consell Econòmic Sindical, tot lliurant-hi una ponència que defensà per a Menorca l'establiment d'un règim de descentralització administrativa inspirat o similar al règim dels "cabildos" canaris. A més, participaren en el primer congrés d'ateneus d'Espanya celebrat a Santander l'any 63.

En resum, un període ric que marcaria una qualitat cultural molt esperançadora i en el qual –vull insistir-hi– el naixement dels premis només representa una fita entre moltes d'altres.

La primera convocatòria dels premis va ser dedicada a la creació poètica, amb dos guardons: un per a composicions en llengua castellana i un altre per a la catalana. L'atzar volgué que aquella data coincidís amb la fundació a Palma de l'Obra Cultural Balear, aleshores una petita cèl·lula per a la defensa de la catalanitat de la cultura de totes les terres de l'arxipèlag balear.

El resultat del concurs, en efecte, serví tot d'una per donar relleu públic a noms que, en aquells anys, pertanyien de fet a la llista de la nostra gent de vàlua, segons l'expressió utilitzada abans. El guardó en llengua castellana fou adjudicat a Gumersind Riera Sans, per la peça *Poema de dolor*. I en llengua catalana, a Joan Timoner Petrus, que havia presentat el poema *Ofrena a la Mare de Déu del Toro*.

Els premis foren lliurats durant les festes de la Mare de Déu de Gràcia, circumstància que coincidia (i és un detall simpàtic) amb la mateixa previsió que ja abans havien fet els directius més antics per als seus concursos. La diferència, tanmateix, és que aquests patiren moltes dificultats en el desenvolupament normal de les convocatòries. Mai no assoliren regularitat, virtut essencial per a consolidar qualsevol tipus de certamen.

En canvi, l'estabilitat i regularitat sí que s'aconseguien durant la segona època.

El valor de la regularitat esdevé tan determinant que, per ell mateix, pot garantir el futur d'un premi en circumstàncies normals d'existència d'una generació d'intel·lectuals o artistes i d'aposta en favor del conreu de la cultura.

Ja que en començar aquesta xerrada he dit que procuraria interpretar la lògica interna dels premis, de cap manera cauré en la feixugor de relatar-vos, amb to de lletania els noms, llinatges, anys, guardons, etc., des de la primera convocatòria fins a la del dia d'avui, en què hem lliurat l'edició número 34.

En realitat, aquesta casta d'informació registral és a l'abast de tothom en els tríptics que anualment es distribueixen. Més suggerent és, en canvi, mirar la faceta interna de la llarga sèrie.

Segons la meva anàlisi, els trenta-tres anys de premis presenten cinc grans etapes, que tot seguit pas a anotar-vos: la primera, de 1962 a 1970; la segona, del 71 al 76; la tercera, del 77 al 80; la quarta, del 81 al 87; i la darrera, del 88 al 95. Crec que marc una estructura per etapes que respon a unes raons i no pas a un caprici.

En la primera etapa (62-70), els premis es convocaren prefixant-hi una temàtica, i només una, per a cada edició. Així hi trobam, per aquest ordre: poesia, novel·la, periodisme literari, música, ciències socials, ciències naturals, arqueologia, sociologia i turisme. A la vegada, del 62 al 65 s'hi preveïen dues modalitats: un premi per a concursants locals i un altre per a nacionals.

A partir del 71, tot i continuar amb una temàtica única i específica, s'introduí un segon premi d'investigació de tema lliure. En aquesta etapa s'abordaren l'arquitectura (dues vegades), el cinema i la història del segle XX (dues vegades més). L'etapa es perllongà fins el 76.

Del 77 al 80 (la tercera etapa), els premis foren tots convocats, sense cap altra concreció, per a tema lliure. Són els moments en què començava a notar-se una certa mescla de matèries, d'àmbits de la ciència, de continguts i metodologies.

Del 81 al 87, malgrat que s'hi mantingueren les convocatòries inespecífiques sota la denominació "tema lliure", cada edició de la quarta etapa afegia una particularitat, com ara beques per a projectes de treball, arquitectura, creació en prosa, estudis sobre materials tradicionals de la construcció a Menorca, documentació fotogràfica, periodisme radiofònic, etc.

La tendència a fer concursos de tema lliure explica l'abundància de veredictes *ex aequo*, amb la qual cosa es repartia el premi a la millor recerca humanística i a la millor recerca científica.

D'aquesta etapa també cal recordar els quatre anys, del 85 al 88, que combinaren els premis d'investigació amb uns d'interpretació musical. Fou la primera vegada que els premis Ateneu s'obrien a una modalitat del saber entesa com a art interpretativa i no pas com a investigació pura, assaig o recerca.

Ara bé, la convocatòria del 88 va ser també una edició de trànsit, perquè la part dedicada a la recerca va recuperar l'assenyada precaució de delimitar premis d'investigació científica, d'un cantó, i humanística de l'altre.

Sensible la junta a les reiterades advertències dels jurats, el 28 de març de 1989 l'òrgan de govern decidí de reordenar els premis, tot assolint una sistemàtica.

S'establí una mena de roda que, any rere any, convocaria les modalitats successives de creació literària, sota el nom de "Joan Ramis i Ramis"; d'investigació científica,

sota el nom de "Dr. Orfila"; i d'investigació humanística amb el nom de "Francesc Hernández Sanz". S'elegiren, és clar, tres noms de maonesos preclars i modèlics, mereixedors d'honors i de perpètua memòria.

Aquest sistema, de llavors ençà, ja ha donat dos tombs, i enguany, quan hem lliurat un altre "Joan Ramis i Ramis", n'hem encetat el tercer. Crec que s'ha demostrat com a fórmula molt aclarida i racional.

Amigues i amics, no vull cansar-vos i acaparar l'atenció sobre la meva persona. Jo no som l'interès d'aquesta vetllada, sinó els premis i, en particular, el poeta avui guardonat.

Tanmateix, acabaré el repàs amb algunes dades. En trenta-tres anys i trenta-quatre convocatòries, el nostre certamen ha convocat seixanta-cinc premis (quatre d'ells declarats deserts) i uns altres sis ex aequo. Ha fet set mencions honorífiques i atorgat dues beques de treball.

Del conjunt d'obres premiades, allò que més ha sovintejat són els treballs d'investigació humanística (amb 25 originals), seguits de la investigació científica (amb 13). I amb xifres molt menors, sis de poesia, quatre de novel·la, quatre de periodisme escrit i radiofònic, quatre per a estudis del camp de la tècnica (principalment arquitectura), dos sobre cinema i un per a cadascun dels camps d'arqueologia, sociologia i turisme.

El factor constant que ho arreplega tot és que els premis s'han destinat a recerques escrites i publicables, llevat dels anys en què hi hagué com a complement uns premis d'interpretació musical.

Això no obstant, el motor de tot plegat sempre ha estat el manteniment de la menorquinitat, la promoció de la investigació a casa nostra i, com assenyala el preàmbul de les bases actuals, no defallir mai en el conreu, el foment i la divulgació dels valors espirituals de l'illa de Menorca.

Avui, el poeta Antoni Català Campins ens ha aportat una extraordinària fita lírica a tan gran historial, i qui us ha parlat sols ha procurat adornar-ho amb una mica de melodia de fons, per tal d'excel·lir tota la riquesa que s'acumula darrera de vint-i-tres anys de Premis Ateneu.

Moltes gràcies.

Divendres, 19 de gener de 1996

LOS CORSARIOS EN LA VIDA MENORQUINA (SIGLOS XVIII-XIX)

IGNACIO MARTÍN JIMÉNEZ (*)

1. INTRODUCCIÓN

Mucho se ha escrito sobre las repercusiones internacionales e intencionalidades de las distintas dominaciones de la isla de Menorca en el siglo XVIII. El puerto de Maó, pieza clave en la estrategia bélica dieciochesca, es codiciado como punto de articulación del equilibrio internacional en la Europa del momento. Pero la población menorquina aparece en todo caso ajena a esta disputa: en ningún caso su oposición a los distintos dominios va más allá de tibios reparos, cuando no recibe con cortés calidez su nueva nacionalidad. En especial por las indudables ventajas económicas que la nueva condición inglesa o, más mediatizadamente, francesa suponía: proseguir en lo fundamental con sus prácticas religiosas y costumbres, y, sobre todo, poder ejercer desde tan privilegiada atalaya el corsarismo. Actividad que llegará a ser "respetable", en la que se basarán posteriores fortunas económicas a las que nadie pondrá reparo alguno; hasta cierto punto, una actividad equiparable al comercio.

Familias como los Làdico, grandes propietarios decimonónicos, gestarán su poder en la a veces lucrativa acción del corso, a partir de que uno de sus antecesores, de origen griego, se instalará en la productiva (desde el punto de vista del botín) Menorca.¹

(*) Doctor en Historia Contemporánea

¹ Ver Tomás Vidal Bendito, "Evolución de la agricultura y de la propiedad rural en la isla de Menorca". *Revista de Menorca*, Publicación del Ateneo de Maó, 1969.

Incluso podría decirse que el corso articula buena parte de las relaciones espaciales en la isla: durante esta nueva edad dorada del corso, la aspiración de buena parte de los propietarios es encontrar una salida al mar de sus fincas: de 1723 a 1784 las propiedades que reúnen este requisito pasan de 392 a 520 ("lloc nous")². La decisión de vivir cara al mar viene motivada por las grandes posibilidades que ofrece el corsarismo y los grandes beneficios generados por la guerra (naufragios, etc.)

Se trata de una actividad de extraordinario arraigo en la isla, como refleja la documentación que al respecto existe, y de un extraordinario peso específico, como veremos.

Actividad que truncará Carlos III cuando recupere Menorca para su corona, y pese a que las propias autoridades insulares intentan inútilmente conservar sus privilegios, y desde luego el del corso. Sólo gracias a la creación de naves de guerra y comercio (exigua compensación), o el privilegiado tráfico de grano con el Mar Negro y con destino al levante peninsular, la población menorquina recuperará una pequeña parte de su anterior bonanza económica.

El corsarismo menorquín, que ha despertado el interés de varios historiadores,³ ha generado una jugosa documentación histórica, como el manuscrito titulado *Llibre el qual conté una nota dels Corsaris armats en Menorca y de las Presas que faran durant la Guerra comensada en este any de 1778*, pieza de un indiscutible valor histórico y extraordinaria riqueza de detalles (incluyendo diarios de navegación), o los expedientes de "Navegación- Corso" del Archivo Municipal de Maó, que nos sirven de base para este artículo.

2. CORSARISMO Y POLÍTICA INTERNACIONAL

Las guerras de la Europa del XVIII que afectaron a Menorca tendrán el efecto de avivar la vieja práctica del corso. En el enfrentamiento entre España e Inglaterra que tendrá lugar entre 1739 y 1748 (Paz de Aquisgrán), los maoneses lanzarán multitud de expediciones bajo contrato legalizado de corso marítimo, en ocasiones en unión de los corsarios ingleses, contra barcos franceses y españoles. Al amparo de las franquicias británicas y las pocas exigencias mostradas ante la firma de contratos de corso, un gran número de italianos y griegos contribuirá a engrosar la ya de por sí impor-

² Josep María Quintana: *Menorca, segle XX. De la monarquía a la república*. Mallorca, Editorial Moll, 1976, p. 1.

³ Ver Francisco Hernández Sana, "Un corsario menorquín", en *Revista de Menorca. Publicación de Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón...*, Año XXVIII, 1924, pp. 55-ss.

tante nómina de maoneses y en general menorquines dedicados a dicha actividad. Al decrecer las perspectivas comerciales que había alimentado la dominación británica desde 1707, y hasta entonces canalizadas fundamentalmente hacia el levante español, muchos marinos maoneses "reconvertirán" su actividad económica hacia ese campo, con expectativas igualmente lucrativas, aunque en la práctica (veremos) no siempre correspondidas con la realidad. Durante el período bélico aludido, setenta y una naves corsarias obtendrán nada menos que 287 presas declaradas como buenas por el Tribunal del Vice-almirantazgo establecido en Maó.⁴

Existe una Información redactada por los Jurados de Maó y destinada al duque de Crillon en la que se le pone en antecedentes de cómo surgió este episodio de corsarismo menorquín, y las circunstancias que lo acompañaron:

"Aunque la franqueza del Puerto parece tenía abierta la puerta para el comercio se vivía pobremente hasta el año 42 en que empesaron las guerras con la Francia. Con motivo de algunas presas que hizieron las fragata Inglesas, empesaron los menorquines á mercar algunas embarcaciones y á gustar del comercio de Berberia y Levante, trahiendo sus cargas de trigo á la España con gruesas ganancias. De ellas se multiplico la compra de Bastimentos, hasta el tiempo presente, que sesando la navegacion por las presentes guerras, no sabian los marineros que hazerse. Ya la Francia nos tenia echas tres presas y en este Puerto nada se movia. Una partida de marineros determinaron hirse á navegar á Francia y lo executaron; llegando esto á noticia del Gov.or les animo á harmar en corso, aunque no havia aun apatentes de guerra, o, letras de marca. Las primeras presas fueron de algodones de levante muy interessadas y ricas cuyo sebo hizo proseguir el corso con usura de las presas que nos tenian echas y hazian. El corso con la España ha sido de poco util pero tomavan de lo que les venia al encuentro. Ultimamente viendo nuestros corsarios que todo el comercio se hazia con banderas neutrales, se dedicaron á enriquecer Agentes, Avogados y Procuradores."⁵

Se trató de un episodio de prosperidad efímero, al amparo de una coyuntura favorable. La posterior fase de dominio francés de Menorca (en 1756 una expedición francesa mandada por el duque Richelieu conquista la isla) coincidió con un cambio radical en la postura francesa respecto al corso. La anterior legislación, de agosto 1743, era especialmente gravosa para el corso, que tenía que pagar considerables impuestos por la tramitación de la concesión de "buena presa". En cambio, coinci-

⁴ Ib., p. 57. (Ortografía textual).

⁵ "Noticias de la Isla de Menorca que presenta â su Theniente de Rey Dn. Joachin de Guevara [,] El Dr. Pedro Pons y Portella su Jurado Clavario Mahón". Cit. por F. Hernández Sanz, *Revista de Menorca*, 1911, pp. 300-311 y 377-384.

diendo con la dominación francesa de Menorca, en mayo de 1756 se adopta una actitud proteccionista y estimuladora del corso contra los enemigos franceses, como tendremos ocasión de analizar. Que, sin embargo, no se corresponde con un nuevo auge de la actividad del corso. De hecho, los motivos declarados por el mariscal duque de Richelieu para su conquista de Menorca tenían que ver directamente con el corsarismo (aunque en el documento que citamos se califique de "piratería"):

"El Rey, en represalias a las piraterías y hostilidades llevada a cabo por os buques ingleses contra los de Su Majestad y contra sus súbditos, juzgó conveniente mandar un Cuerpo de Ejército a la isla de Menorca, al mando del Mariscal Duque de Richelieu."⁶

La segunda dominación inglesa (1763-1781) no fue inicialmente proclive al corso, situación que sin embargo variará súbitamente. Será precisamente la práctica de corso francés contra Inglaterra lo que provocará que en 1778 Gran Bretaña declare la guerra a dicho país, al tiempo que respondía con las mismas armas: los menorquines quedaban autorizados a armarse en corso contra sus antiguos dominadores franceses y, a partir del 20 de julio del año siguiente, también contra los españoles, aliados de Francia. Como quiera que Holanda había visto suspendido el derecho de libre transporte de mercancías de países enemigos que desde 1674 le reconocieran los británicos, y que dicho país se alzó en guerra contra Gran Bretaña, la patente se hacía extensiva a esta potencia marítima. Se inicia así un período, objeto de nuestro análisis, especialmente próspero para este tipo de expediciones marítimas, que sólo truncará la reconquista de Menorca por las tropas hispano-francesas puestas bajo mando del duque de Crillon. Sólo el posterior enfrentamiento contra los franceses animará a las autoridades españolas a levantar en 1793 un corso menorquín contra los franceses, continuado en 1806-1808 con otro contra los ingleses, y durante la guerra contra las tropas napoleónicas, nuevamente contra los franceses en los años 1808 y 1809.

Cañones de bala, cañones pedreros, esmeriles y toda suerte de aparejos bélicos eran embarcados a toda prisa en el puerto de Maó al amparo de tan favorable coyuntura, casi siempre en barcos no específicamente aptos para la guerra. Buena parte de la población, incluso del interior insular, se embarca en este tipo de expediciones, crecientemente más osadas: si al principio se limitan a ataques en alta mar, pronto las prevenciones de los barcos comerciales mallorquines obligará a los corsarios menorquines a adentrarse hasta puertos del litoral peninsular, del sur de Francia, de Italia o de la costa africana.

⁶ Cit. por B.E., del Almanaque "Etrennes Militaires", en "Conquista de la isla de Menorca", en *Revista de Menorca*, 1924, p. 182.

Hasta 55 navíos asolarán de esta forma esta amplia franja del Mediterráneo, provistos de 535 cañones de todo tipo, y con una tripulación total supuestamente de unos 3.000 hombres. Casi nada. Un total de 262 presas son declaradas por menorquines, a las que se unen 59 de corsarios forasteros que operan con base en Maó, para un botín total cifrado en 1.882.822 piezas de a ocho (el equivalente a 7.531.288 ptas.)

3. EL CONTRATO DE CORSO

La relación de los 55 barcos corsarios que operan durante esta segunda dominación inglesa⁷ (y hasta la rendición de la isla al duque de Crillon, que como es lógico volverá a prohibir dicha práctica) ofrece una primera caracterización del barco corsario. Llama la atención la gran diversidad de condiciones que presentan los mismos: encontramos desde barcos de rango sumamente modesto, hasta dotaciones que responden a la idea más convencional del poderoso corsario. Así, buques como *La Industria* (nombre, permítasenos el comentario, "poco corsario", tal vez revelador de un bautismo más pensando en la rama comercial que en el saqueo), *The Bee*, *Suift*, *El Valiente*, *General de Sydou*, *San Antonio de Padua* o *Princep de Gales* [antes *Mont Toro*], y capitaneado por Francisco Tudury o *Care Bruta*: eso sí son evocaciones más corsarias) constan de una tripulación inferior a los 25 hombres, con una dotación de armas igualmente exigua: desde el único cañón del *Princep de Gales* o *El Valiente* y otros barcos, hasta los dos, tres o cuatro cañones del resto de estas modestas naves. En cambio, una docena de estos barcos tienen tripulaciones de más de un centenar de marinos (hasta un máximo de 149 hombres, en el navío inglés *Royal Hibernian*, capitaneado por un tal Barry), y una dotación de unos 10 a 39 cañones. La capacidad de maniobra de estos buques debemos suponerla igualmente dispar: desde el pequeño raterismo marítimo de los barcos comerciales o pesqueros reconvertidos a última hora en sede de corsarios, hasta las potentes naves inglesas o maonesas que han de repartir botín entre un centenar largo de tripulantes.

Pero lo cierto es que estos 55 navíos no presentan en absoluto una regularidad y constancia en su vida corsaria. Son frecuentes los cambios de capitanes (el *General Murray* cuenta con nada menos que ocho capitanes distintos, entre los que figuran maoneses como Francisco Tudury o *Care Bruta*, Juan Caymaris, ingleses como George Steevessan o un "comandante y tripulación inglesa" sin especificar). También es frecuente el cambio de nombre en una embarcación —coincidente con cambio en la

⁷ Contendida en el *Llibre el qual conté una nota dels Corsaris...*, o.c. Manuscrito de 288 págs, de la colección F. Hernández Sanz.

titularidad del capitán—, y el que la tripulación oscile de forma muy notoria: entre 90 y 70 hombres, según períodos, en el caso del *General Murray*, o de 100 a 80 en el *San Luis Gonzaga*. Por último, es frecuente que un mismo capitán figure en navíos distintos, lo que revela que el concepto de buque corsario que describen las actas contables se aproxima bastante al de *empresa* corsaria, aislada. Se trataría, así, de iniciativas temporales, sumamente volubles, y sujetas a disolución de los contratos. Esta idea matizaría la extraordinaria cifra de 3.000 hombres que resulta de la suma de todas las tripulaciones reflejadas, y supondría un porcentaje de participación de la población maonesa en el curso realmente difícil de aceptar: muchas de estas tripulaciones están formadas por los mismos marinos, que se contratan para un determinado empréstito.

Porque también es frecuente que la titularidad de un curso, en cuanto empresa, recaiga sobre varios accionistas. En el caso del navío menorquín *Succés*, que abandona el puerto de Maó en su primera acción corsaria el 15 de julio de 1779 provisto de 90 tripulantes, 12 cañones y 6 pedreros, se trata de un conjunto de inversores pertenecientes a muy diversas clases sociales: nobles, maestros, menestrales, notarios, comerciantes, patronos de marina mercante, algunas señoras..., hasta un total de 37 personas, con inversiones que van desde los 4.556 pesetas a las 100, asequibles pues para un amplio espectro de accionistas. El propio capitán, Joseph Bellot, aporta una estimable cantidad de dinero a la dotación de la expedición (734 "piezas de a ocho"⁸), hasta completar las 34.000 ptas. que se estiman necesarias para la expedición.

Se trata en general de expediciones de una duración limitada. En el caso del *Succés*, y por acuerdo previo, las andanzas marinas duran unos cinco meses, en el curso de los cuales logró apresar por sus propios medios cuatro buques, participando además con otros dos corsarios menorquines otras tres naves. De esta primera expedición obtuvo un botín de 3.600 piezas de a ocho. El tipo de barcos atacado era básicamente pequeños mercantes: cuatro "Pinquets Español", respectivamente cargados con botas de vino, sal, diversas mercancías y esparto y una pequeña cantidad de dinero. Barcos todos ellos atacados en las cercanías de Menorca o proximidades del Levante, y trasladados a Maó o circunstancialmente Ciutadella.

Renovado el curso, la segunda expedición, de unos seis meses, supone la captura de 7.900 piezas de a ocho, atacando cinco a siete barcos españoles y una tartana francesa, cargados de pescado salado, esparto, "un poco de esparto" (ataque que supuso una pérdida de tiempo, por lo exiguo del botín), lana, "botas [de vino] vacías", azúcar y grano, harina...

Las armas y municiones de guerra de las que un barco de este talante va provisto dan una idea aproximada del talante de sus acciones. En el caso aludido, poco antes

⁸ Las cantidades vienen expresadas en esta moneda imaginaria del lugar, cuya unidad equivale a 4 pesetas.

de llegar a puerto dando por concluida la campaña, el barco cuenta con dos cañones de calibre grueso, 10 menores, 12 trabucos grandes y 6 de mano, 25 escopetas, 21 pistolas, 34 sables, atracadores, palanquines, 110 balas de cañón grueso, 74 de cañón de banda, 5 descargadores de fusil y dos barriles de pólvora. También cuenta con una lancha de 16 remos. Es decir, un armamento pensado para maniobras rápidas y modestos abordajes apoyados desde el barco. Una vez abordado el barco, tal como se desprende de las *Certificaciones en blanco para la legalización de Presas*, el capitán del navío corsario depone al capitán del barco atacado, nombrando un capitán y una tripulación de entre la propia para conducir el barco al puerto maonés, o a puerto neutral, amigo o aliado si el tiempo lo impide.

La anterior sociedad es disuelta, con un balance en este caso no excesivamente afortunado: frente a una inversión de 8.500 piezas de a ocho, apenas se han recaudado 11.500, un 35% más, que posiblemente desalentará las expectativas iniciales de grandes fortunas. Y el barco, tipo jabeque, es vendido en subasta en favor del notario Ramón Ballester, por 12.820 pesetas.

Las intenciones del comprador son claras: nombra un nuevo capitán por un período de tres meses, abre un plazo para que los inversores depositen su capital ("Qualsevol dels sobredits Sres. Interessats": cualquier interesado, entre los que vuelve a haber nobles, menestrales, artesanos, viudas, etc.), hasta juntar las 20.500 pesetas necesarias, e inmediatamente solicita de Londres las patentes de corso, *Letters of Marque* o *Llètres de Marca* en catalán (lengua en la que siempre vienen expresados los contratos). Los preparativos continúan: se contrata cirujano y se surte de botiquín; aspecto nada baladí: las dotaciones sanitarias figuran en el aludido libro con una minuciosidad que revela que la tripulación, pese a lo poco estridente de los abordajes, quiere ir en este sentido protegida.⁹

A continuación, se obtienen los necesarios permisos porque, como iremos viendo, la actividad del corso está perfectamente codificada, sujeta a normas: la Patente de corso (con unos gastos de tramitación de 4 ptas.), el Billete de Bateria, Letras de Marca (con una fianza de 1.600 libras esterlinas), Certificaciones en blanco para la legalización de Presas... documentación que requiere una inversión nada despreciable, de 776 ptas.

---

⁹ Alcanfor, empaste de cicuta, amoniaco, empaste *vesicator*, extracto de mercurio, agua de rosas, flor de malva, pimientas blanca y negra... hasta un total de 41 medicamentos son aportados por el farmacéutico Bartolomé Mercadal, por un costo de más de 120 pesetas. También se hace una relación minuciosa del instrumental de cirugía que compone la dotación, terminando con estas palabras que corroboran la exigencia común de condiciones de seguridad: "Declar que en compliment de la sua obligatio el Sr. Sebastiá Vila [cirujano del barco] ha embarcat las sobre mencionadas Eines per servirsen segons oca-sio".

Las aludidas Certificaciones tienen el siguiente formato:

"Certifich Jo lo infrascrit Capitá Comandant .... Corsari anomenat.... que crasant desde.... en virtud de Real Comissio a mi concedida, despatxada als... del mes de... de lo año 1780, per el Tribunal del vice-Almirantasgo de Menorca, he encontrat y apresat cerca... un... comendad por el Capitá.... ab.... homes de equipatge [por "tripulación"], y havently posta per Comando el Capitá... y .... mariners de mon Equipatge ly he ordenat la conductió al Port de Maho, ò, a qualsevol altre Port Neutral, amich, ò aliat, mentres quedia impedit, ò impossibilitat per cusa del temps, ò, del inimich, ò, per quasevol altre motiu cregut just. En fee y testimoni de lo qual el present firmat de la mia ma, y sellat ab lo sello, que per dit effecta he elegit, a Bordo del Corsari..., vuy dia... del mes de... de lo año."¹⁰

Posteriormente, se firma un minucioso convenio entre el armador y el capitán del buque, que responde a un patrón casi estándar, y se registran las instrucciones que el capitán y la tripulación (en esta expedición compuesta de 60 hombres) se comprometen a acatar.

En el convenio se estipula que el propietario del barco lo proveerá de cañones y demás municiones de guerra y provisiones de boca necesarias para los tres meses de navegación, haciéndose cargo de los gastos de todo tipo que pudiera ocasionar la expedición ("advocacions, procuracions, papers, Sentencias, dañys, interessos [...]"). El producto de las presas tomadas y vendidas en los plazos prefijados al público o mediante un corredor, una vez descontados los supradichos gastos, se reparte en dos partes iguales, una para los propietarios del corsario (prorrataada en función de la aportación inicial) y otra pagada al capitán, que la reparte entre su tripulación según haya convenido con ésta. En los mismos términos se expresa el contrato del corsario *Sant Antony de Padua* firmado en Maó en febrero de 1780.¹¹

En la expedición del *Succés* es el capitán quien decide dónde se debe probar fortuna, sin que nadie a bordo pueda contravenir sus decisiones. En el *Sant Antony de Padua* se especifica más la autoridad del armador:

"Que el Agente de dicho Corsario será el sobre dicho Doctor Juan Soler, el cual se atribuye todo pleno y general poder para dar las órdenes que encuentre necesarias y convenientes al Capitán del Corsario o cualquier otra persona del mismo empleada por el mismo, tanto en mar como en tierra, tanto en lo relati-

¹⁰ Cit. por F. Hernández Sanz, o.c., p. 77.

¹¹ Ver *Revista de Menorca*, 1929, pp. 113-ss.

vo al tiempo, lugar y modo de cruzar como a cualquier otra cosa o hechos concernientes o dependientes del presente corso [...]”¹²

Tampoco la tripulación puede abandonar el corso sin permiso del capitán o del oficial comandante: sólo en caso de acuerdo amistoso entre el marino y el capitán, cuando existe enfermedad u otro motivo, puede abandonar el barco, siempre que el mismo esté en el puerto de Maó y sea posible encontrar sustitutos. Y, si se considera que algún miembro de la tripulación debe ser reemplazado, la decisión será tomada por votación entre el agente o encargado del propietario (tres votos), el capitán (dos votos) y los dos tenientes (un voto cada uno): si la decisión es desfavorable, el marino pierde todo derecho a posteriores repartos. En caso de mostrar poco valor en el combate o de desertar, el tripulante podrá perder su parte en el botín (que en el caso del *Sant Antony de Padua* pasan a quedar en posesión del armador). En dicho barco, los propios tercer y cuarto tenientes llegan a ser depuestos, por desobedecer las órdenes del capitán cuando uno de ellos fue puesto al mando de las naves cargadas de vino apresadas, y por “demostrar temor o cobardía en tiempo en que nos encontrábamos perseguidos por Corsarios”,¹³ renunciando éstos a su parte del posible botín. Si la actitud de desobediencia del marino sucede en plena navegación, el capitán ordena hacer uso de los grilletes.

Por contra, el marinero que avista a la futura presa recibe cinco piezas de “vuit en plata” (20 pesetas), que se pagan como parte de los gastos del corso, y los que se distinguen en combate son recompensados con una cantidad que fija el capitán.

Es preciso tener en cuenta que durante esta edad dorada del corso en Menorca, muchos de los miembros que componen la expedición ni siquiera son marinos, sino gente que por necesidad o codicia, y sin experiencia previa, se embarcan en esta aventura. De la documentación generada por el *Succés* (en concreto la Carta de Marca del último día de 1780) se desprende que una tercera parte de los embarcados no son “Gente de mar”.

El corso se compromete a que su tripulación no asaitará ni robará a las naves de puertos neutrales o amigos o aliados, ni atacará a tripulaciones de dicha condición. Muchos de los reconocimientos de presas acaban así de forma no exitosa: tal sucede con una “pollaca” napolitana cargada de pasas de Corinto proveniente de Nápoles y con destino a Londres, abordada por el *Sant Antony de Padua*, en marzo de 1780, o tres días después con un barco holandés procedente de Cataluña y con destino a Rotterdam cargado de aguardiente. Para la tripulación de dicho barco incluso existe la advertencia de que cualquier persona de la tripulación que robara o rompiese alguna

¹² Es traducción del original, en catalán.

¹³ Del “Diari del *Sant Antony*”, ya cit. Es traducción.

bala, caja o pertenencia de dichos navíos, será obligada a restituir lo dañado y perderá su parte del botín.

Sobre la consideración general de este tipo de empresas, cabe decir que los contratos siempre se realizan bajo advocación del "Nom de ntre. Sr.", o que es frecuente (como sucede en el caso del *Succés*) que se estipule una dotación económica importante al Hospital de Maó de Caridad, así como para gratificación de los heridos y familias de los muertos en combate, o a los que han contraído enfermedades a lo largo de la expedición. Lejos de una consideración inmoral, el corso es contemplado como una actividad económica más, legítima, no incompatible con la nobleza o el prestigio social, con la caridad o la previsión social de las tripulaciones.

Por otra parte, la organización interna de los barcos corsarios tampoco difiere mucho de la de cualquier barco comercial. En la tripulación, además del capitán, existe una buena nómina de trabajadores específicos: dos tenientes, un escribano, un "patrón de presa" (encargado de conducir junto un piloto, escribano, marinero de presa, etc., al barco apresado a puerto), un cirujano, un escribano de despensa, dos despenseros, un calafatero, un aguador, un peluquero, etc.

Como habíamos indicado, otro de los puntos fundamentales de la organización del corso lo constituyen las instrucciones que el armador del buque da al capitán. En el caso del episodio comentado del *Succés*, se especifica que el capitán podrá atacar sólo a los "Inimichs de Se Mag.d (Q.D.G.)"¹⁴ (enemigos de su Majestad), y que se sujetará en todo a las instrucciones dadas en la Curia del Vice-Almirantazgo al recoger las Letras de Marca y obedecerá lo convenido en los artículos del Acta de Armamento. El armador especifica que desea que los ataques se dirijan a las costas españolas ("ferà alguna passada per España y Mallorca"), pero especialmente francesas ("las Presas Francesas son de mes valor en general, y no es tan perillós el crusar sobre aquellas Costas, porque las Fragatas francesas no son de tan de camí, como los Corsaris, ò, Xabechs Españols"). En cambio, porque la diplomacia es estricta al respecto, se advierte de la inutilidad de atacar a naves de países neutrales en la guerra:

"5º- Veurà de no embarassarse ab Bastiments Neutrals, Amichs, ò, Aliatas [...] puys ja se veuhen los mals de caps y gastos que aportan sens Esperanza de profit algun."¹⁵

En caso contrario, el armador corre el peligro de que el vicealmirantazgo de Maó no reconozca como "bona Presa", y los artículos requisados no podrán ser enajenados.

¹⁴ Vid. *Llibre el qual conté una nota dels Corsaris armats en Menorca y de las Presas que faran durant la Guerra comensada en este any de 1778*, ya cit.

¹⁵ "Tratará no atacar a Bastimentos Neutrales, Amigos o Aliados [...], pues ya se ven los dolores de cabeza y gastos que aportan sin Esperanza de provecho alguno".

En cambio, los barcos neutrales que van de Mallorca a Lisboa, y los que van de España a Génova, serán rigurosamente examinados, pues, según indica el armador, muchas veces ocultan su verdadero destino y acaban vendiendo su mercancía a naciones enemigas; aunque si no existe un total convencimiento sobre esta circunstancia, no deben atacar dichas naves.¹⁶ Cuando naves de naciones neutrales comercian con colonias francesas o españolas, sí es conveniente su ataque, pues será declarada "buena presa". Para clarificar estos extremos, se insiste en la necesidad de recaudar toda la documentación que se encuentre en el barco para poder justificar la validez del ataque.

También se advierte del destino que debe tener el barco apresado (si tiene "Patent bruta" no deberá conducir el barco a Maó, pues aquí no sería admitido, sino deberá conducirlo a Liorna, Túnez o Alger, vigilando no infectar al barco de un mal contagioso), la conveniencia de ejercitar siempre que sea posible el uso de cañones y velas, se dan consejos sobre la necesidad de mantener una disciplina férrea, y del modo en que ha de tratarse a los prisioneros: siempre con vigilancia y encadenados, tanto en la nave corsaria como en la presa, a fin de evitar rebeliones, pero con respeto:

"25º- Se encarrega al Capita del Corsario, y Officials, de tractar ab dolsura los Presoner, y a totas las Personas, y dames gents dels Bastiments Neutres haruràn ab motiu arrestats [...]"

Todavía es más clara la formulación del contrato del *Sant Antony de Padua* (que traducimos):

"ARTICULO 7

Que siendo la intención del Armador, y Compañía destruir el comercio del enemigo, pero no injuriar a sus individuos contra la leyes de la humanidad, se prohíbe a toda persona a bordo del Corsario despojar a ninguna persona del Bastimento enemigo de la ropa de uso, ni coger ninguna otra cosa perteneciente al uso del Capitán, Oficial o cualquier otra persona de tales bastimentos ni maltratarlos, ni injuriarlos bajo pena de perder su parte [...], y ser castigados según la naturaleza del mal que hayan cometido a no ser que según las circunstancias el Capitán lo encontrase justo, y lo ordenase expresamente."¹⁷

También es frecuente la entrega de un documento firmado por el capitán del barco con instrucciones al patrón de presa encargado de conducir la nave prisionera hasta Maó, en el que se le encomienda poner especial cuidado en no tolerar que los prisioneros escapen cuando la nave, por circunstancias especiales, ha debido recalar en un

¹⁶ Advierte el armador que está prohibido intentar sobornar a la tripulación de dichas naves para que declare que piensan comerciar con naciones enemigas.

¹⁷ "Jornal del Corsario St. Antony de Padua", cit. en *Diario de un corsario*, art. cit., p. 115.

puerto neutral, conservar la documentación del barco y vigilar que nadie toque nada de la mercancía apresada.

En todo caso, durante la dominación inglesa existe una relativa independencia de acción del corso respecto a la administración, que plantea una política escasamente intervencionista, muy distinta al proteccionismo francés respecto al corso dispuesto por la "Declaracio del Rey Continent la suspensio del Dezê del Almiral de Fransa y altres animosidats per el Cors": en dicho acuerdo de 15 de mayo de 1756, a petición del Duque de Penthièvre, se compensa al corso con la captura de presas según el número de cañones y mercancía que tenga,¹⁸ además de quedar suspendida el derecho del *dezé* (impuesto que cobra el Almirante por el reconocimiento y validación de un corso)¹⁹ y todo tipo de impuestos sobre víveres, municiones e instrumentos, gratificar a los armadores que se distingan por las presas obtenidas,²⁰ pagar pensiones a los corsarios heridos en combate y a sus viudas.

4. UNA EXPEDICIÓN CORSARIA

No siempre la fortuna sonrío a estos aventureros. De los diarios de los corsarios se desprende que muchas jornadas resultan absolutamente infructuosas o de exiguos beneficios (en el *Sant Antony* uno de los "jugosos" botines asciende a tres duros y tres pesetas), y que en no pocas ocasiones, como veremos, los corsarios son acosados y apresados por otros buques corsarios, o tienen que huir ante la reacción de sus posibles presas. Los recorridos suelen ser extensos, centrándose especialmente en la zona comprendida entre Mallorca, la costa catalana y la costa sur italiana.

La táctica empleada por el corsario es muy variada. En muchas ocasiones, el barco navega mar adentro a la espera de un encuentro fortuito. Pero también es frecuente

¹⁸ "Volem que es sia pagat de diners de nostrom tresor Real las gratificacions siguientes, per raho de las ditas presas, â saber es; La suma de cent lliuras per cada canó de calibre de quatra lliuras, y mes amunt fins â doza lliuras de los Vaxells qui seran presos, carregats de mercadurias; la de cent siquanta lliuras per cada canó de dits calibres dels Bastiments particulars armats en Cors [...]". Cit. por Francisco Hernández Sanz, "Una patente de Corso", en *Revista de Menorca*, 1929, p. 91. El documento, "Vertadera copia extreta de son original &", es dado en Mahón a 16 de octubre de 1756.

¹⁹ "Las ditas gratificacions, seran pagadas per la Guarda de nostrom Tresor Real en exercissi, segons les ordes que nosaltres farem despatxar, â este efecta, sobre lo extret del proces verbal del Inventari de la presa, per justificar lo nombre, y lo calibre dels canons y sobre los certificats del proces de nostros Officials, din los ports, ahont los prisioners seran estats remesos, axi que sobre los altres documents, qui seran judicats necessaris per justificar lo nombre de homes effectius qui se atrobaran dins la presa al comensament del combat". Ib.

²⁰ Esta normativa modifica los anteriores edictos de agosto de 1743.

que las naves más osadas y mejor equipadas rondan por las inmediaciones de puertos mercantiles muy frecuentados, pero guardándose mucho de una excesiva proximidad que sin duda le ocasiona problemas:

"El martes día 23 hacia las 5 horas de la mañana hemos descubierto dos bastimentos latinos y nos pusimos a darlos caza, y al término que los perseguíamos desde tierra nos han lanzado un cañonazo y dichos bastimentos han entrado en San Feliú".²¹

Sólo en alguna ocasiones el abordaje no es "a ciegas", sino valiéndose de información previa, que algunos trabajadores portuarios han vendido al armador o al capitán:

"Sábado día 22 de tierra nos han advertido que en las islas de San Pedro había dos barcos franceses que venían de América, y un xebech mallorquín cargado de aceite."²²

La forma de captura de la presa también depende de muchas circunstancias, sin que exista un esquema claro. Cuando se trata de naves de cierto tamaño, el primer paso es amedrentar a la tripulación mediante cañonazos, que intentan sin embargo no dañar la nave, principal valor del botín. Desde el corsario, la tripulación invade la cubierta de la presa, una vez que ambas naves han quedado ligadas entre sí mediante garfios y cuerdas. Cuando se trata de embarcaciones de menor volumen, la lancha con la que van provistos los corsarios se encarga del asalto:

"Miércoles día 15 a las 8 horas de la mañana hemos descubierto bisco que salían de detrás del Cabo de San Martí [a una] distancia de tierra de 2 millas [...] inmediatamente hemos tirado la lancha al mar hacia uno de los dichos que se encontraba en la parte de fuera, y a las 10 horas la dicha lancha le ha abordado [...] y lo ha hecho presa, en el cual hemos encontrado cargamento de algarrobas, y lo hemos amarinado hacia Mahón poniendo por Patrón de presa a Joseph Llofriu con 5 marineros y un chico, que son [...], tomando dicha presa a remolque".²³

Los inicios de la expedición del *Succés* que venimos narrando no son precisamente halagüeños: tras un mes de navegación, el capitán escribe desde el Golfo de Palma, indicando que el viento condujo la nave hasta Cerdeña contra su voluntad. Por si fuera poco, la quilla está tan sucia que requiere limpieza para poder volver a navegar en condiciones, y los alimentos comienzan a pudrirse en la bodega. Tras una nueva visita al Alguer (Cerdeña), un mes más tarde volvía el capitán a informar que había tenido que realizar arreglos en el barco y adquirir alimentos por valor de 650 escudos.

²¹ Traducción. "Diario de un Corsario", art. cit., p. 137.

²² *Ib.*, p. 132.

²³ "Diario de un corsario", art. cit., p. 128.

Sólo algún tiempo después, a los tres meses de su partida, el barco, refugiado en el puerto de Sanitja (costa Norte de Menorca) logró apresar una tartana francesa, denominada *Virgen del Rosario* proveniente de Marsella cargada con cueros y otras mercancías, que el capitán supone valen entre 24 y 30.000 francos. Cuando la nave había sido tomada, ésta y la corsaria se separan por culpa del viento: el barco francés terminará en Niza (en palabras del capitán "vaig trobar a Proposit amarinarla per Nisse trobant perillos el ferly passar el Canal").

Capturar un barco no es más que un primer paso en la obtención del ansiado beneficio. Desde ese momento hasta la venta final del producto y reparto de las partes según el acuerdo, median toda una serie de pasos.²⁴ Por ejemplo, la conducción del barco apresado queda muchas veces sujeta al peligro de conquista por otro corso enemigo: "En fin no haya apariencias que puga esser represa puis a tota la Costa de Llevant de Tolon no havia altre Corsary que una Tartana a Porto Clos y esta aquella nit devia partir per Tolon y axí la Presa no em dona molt de cuidado y esper es salvada."²⁵

En el caso aludido, la situación se complica por el hecho de no haber sido conducido al puerto maonés. Por lo mismo, el armador del *Succés* nombra un apoderado, con la orden de que se traslade inmediatamente a Niza, efectúe y le remita un inventario del barco apresado en el que consten las mercancías y su estado. También, que se encargue de los posibles pleitos, en este siempre confuso mundo del derecho marítimo internacional de entonces: le previene de que si el patrón nombrado por el capitán corsario ha sido obligado a entregar a los prisioneros, firme ante el cónsul el correspondiente protesto y obtenga un recibo de dicha entrega, y, a ser posible, consiga que los prisioneros y la documentación encontrada en el barco sean embarcados en la nave corsaria.

Una de las principales preocupaciones del armador es que el cónsul de dicho puerto haya remitido por su cuenta la documentación obtenida a Londres, con intención de obtener él el visto bueno del Almirantazgo para la venta de la presa ("condemnar la Pressa") y adueñarse de los beneficios. En dicho caso, iniciaría un pleito, para lo cual cuenta con el testimonio de los tres prisioneros de la presa que han sido llevado a Maó en el corsario.

El apoderado es autorizado, en su caso, a vender la parte de la mercancía que sea preciso:

²⁴ Es frecuente, como en el caso aludido, que el capitán del corsario deposite su confianza en el miembro tomado como capitán de la presa, y su barco prosiga el corso mientras la presa se dirige al puerto convenido.

²⁵ Textualmente: "En fin no hay apariencias de que pueda estar presa pues en toda la Costa de Levante de Tolon no había otro Corsario que una Tartana en Porto Clos y esta aquella noche debía partir hacia Tolon y así la Presa no me preocupa y espero está a salvo" Carta de J. Soler al Sr. Ramón, fechada en miércoles 13 de diciembre.

"[...] otorgo mediante esta presente Carta, que doy poder cumplido, libre, bastante, y general, tanto quanto de derecho se requiere, y es necesario, y tal qual lo tengo, queriendo que valga del mejor modo que debe y puede valer, al Sr. Pedro Sitges de dicho Mahon morador, aunque a la confección del presente Instrumento auzente, tenido por presente; para que por mi, en mi nombre y representando mi propia persona pueda vender, ò, hacer vender todas, y qualesquier Pressas hechas, ò, que se haràn por el sobredicho Capitan Jayme Soler con el refferido Corsario el Succes, durante el cruso mencionado en el precalendado Auto, de modo que hallara mas à proposito, y conveniente, se entiende las que no havràn sido conducidas en Menroca, speicalmente para vender la Tartana Francaesa llamada la Virgen del Rosario que Capitan Soler apressò cerca Cabo sitzè dia 8 X.bre 1780 y amarinò por Nissa, ò, Vilafranca baxo la conducta del Patron Juan Albis, y depositar el producto de dichas Pressas segun queda ordenado en las Instrucciones que he entregado [...]"²⁶

Y, no obstante tan trabajoso procedimiento, finalmente la única presa hecha por el barco durante el período en que es armado por Ballester parece ser que no es considerada buena. Se deduce de uno de los cargos de las cuentas del barco: "Pagat per mitat de salari de la Presa de que demenavem la condompna".

Pero la evolución de la situación internacional daría un vuelco a la actividad del *Succés*: cuando el navío se encontraba amarrado en el pequeño puerto de Sanitja, de vuelta de un nueva nuevamente infructuosa expedición por la costa catalana, llegó la noticia de la declaración de guerra inglesa a Holanda, y del Manifiesto Real de 20 de diciembre de 1780 sobre el corso contra los navíos holandeses. El armador del barco corsario se hará con nuevas (y más ventajosas) Letras de Marca, apenas unos días después:

"Jorge Tercero, por la Gracia de Dios Rey de la Gran Bretaña, de Francia e Irlanda, Defensor de la Fé. A Todos los que las Presentes vieren salud.

Por quanto hemos tomado en Consideración los muchos Procederes Perjudiciales de los Estados Generales de las Provincias Unidas y sus Súbditos, [...] y estando dispuesto a tomar las medidas necesarias para vindicar el Honor de Nuestra Corona y para procurar las debidas Reparaciones y Satisfacciones, por y con el Consejo de Nuestro Consejo Privado, ordeno que se concedan derechos de Represalias contra los Buques, Géneros y Súbditos de los Estados Generales de las Provincias Unidas, al igual que nuestras Escuadras y Buques, a todos aquellos Buques y Navíos que reciban Cartas de Marca y Represalias generales, para que puedan legalmente aprehender, coger y tomar los Buques Navíos

²⁶ Vid. F. Hernández Sanz, o.c., pp. 144-145.

y Géneros pertenecientes a los Estados Generales de las Provincias Unidas y someter los mismos, a Juicio de nuestro Alto Tribunal del Almirantazgo de la Gran Bretaña o a cualquier otro de los Tribunales del Almirantazgo dentro de nuestro Dominios [...] Y por cuanto dichos Apoderados han creído a *Jaime Soler* debidamente capacitado que ha equipado y abastecido el Buque llamado *Succés* de unas *Cien Toneladas* de Carga, con *Proa y Popa de Pinque* y 3 Palos, montando *diez cañones de cuareña de cuatro libras y ocho pedreros*, con *Cinuenta* Hombres, de los cuales una tercera parte no es Gente de mar, perteneciente al *Puerto de Mahón en Menorca*, del cual dicho *Jaime Soler* es Capitán, y *Jorge Forbis y Compañía* y *Juan Olivar y Compañía, de Mahón*, Propietarios. [...] Sabed. Por lo tanto que por las presentes concedemos licencia y autorización a dicho *Jaime Soler* para poner el mencionado buque de su propio mando llamado *Succés* en condiciones de guerra y en virtud de la cuales por la Fuerza de las Armas aprehender, apoderarse y tomar los Buques, Navíos y Géneros pertenecientes a los Estados Generales de las Provincias Unidas y sus Vasallos y Súbditos [...]; y llevarlos al Puerto que considera más conveniente a fin de que puedan ser legalmente juzgados y por nuestro Alto Tribunal del Almirantazgo que esté debida autorizado dentro de Nuestros Dominios los cuales si son condenados finalmente podrá dicho *Jaime Soler* vender legalmente, y disponer de tales Buques, Navíos y Géneros así Juzgados y condenados de suerte y manera que sea arregladamente a los procedimientos del almirantazgo. Con tal siempre de que dicho *Jaime Soler* lleve un Diario exacto de todos los Procedimientos y Anote particularmente todas las Presas que haga, los Tiempos y Lugares en que las lleve a cabo y los Valores de las mismas con tanta exactitud como le sea posible; así como también la Situación, Movimiento y Fuerzas de los Estados Generales de las Provincias Unidas [...]"²⁷

Una de las exigencias más escrupulosamente obedecida por las empresas corsarias es precisamente la de llevar un minucioso Diario del Corsario (*Jornal del Corsario*), en el que el escribano da fe de las distintas incidencias vividas, y que pone posteriormente a disposición del Vice-Almirantazgo:

"En la Villa de Mahón, de la isla de Menorca, el 18 de Junio de 1780. Ante Mi [...] Guillerme Pons, Notario público [,] de dicho Mahón habitante y del Sr. Rafael Hernandez y Llorenes Llofriu [...] ha comparecido el Señor Francesch Ardevol, y me ha entregado el antecedente Libro, que ha dicho ser el propio Diario del Corsario Sant Antony de Padua, Comandado por el Capitán Miquel Amangual, traído, y escrito por el mismo en calidad de Escribano del referido Corsario,

²⁷ Traducción del original Ver F. Hernández Sanz, o.c., pp. 168-169.

según su mejor Juicio y Capacidad, y me ha requerido guardar el dicho Libro Diario recogido en mi poder y Notas, a fin de que en todo tiempo conste la verdad de su contenido y porque el mismo no pueda ser alterado, disminuido ni de otra forma fraudulentamente viciado".²⁸

En realidad, las patentes de corso no ofrecen variaciones sustanciales a lo largo del tiempo, ni siquiera tratándose de naciones distintas. La que fue extendida en 1756 por el gobernador francés de Menorca, el Conde de Lannion:

"Por quanto Su Mag.d Christianíssima (Q.D.G.) ha concedido la permission, y facultat, â todos sus leales vasallos y súbditos de poder hir en Corso contra los Ingleses sus declarados enemigos, y los demás habitantes, y domiciliados, en los Dominios, y territorios del Rey de Inglaterra, y de apresar, tomar y arrestar, todos los effetos, mercadurías y bienes, â ellos pertenecientes; Prometiendo ahun las remuneraciones, que van contenidas, en los adjuntos articulos; Y como el Cap. Pedro Olives de Mahon, que lo es del Xabeque nombrado Nuestra Señora del Rosario actualmente ancorado en este Puerto de Mahon, nos haya presentado, que tiene declarados enemigos, por cuyo effeto delante el tribunal del Vice Admirantasgo ha hecho la necessaria declaración, y manifestacion de los Armadores, y prestado la solita obligacion, de observar como, â, sacro, ê, inviolable los adjuntos articulos, ê, instrucciones; Por tanto, en virtud de las presentes concedemos, â, favor de Vos Pedro Olives Cap. del Xabeque nombrado Nuestra Señora del Rosario, la comision, y letra de marca necessaria, para hir en Corso contra nuestros declarados enemigos [...] Con la sircunstancia, que todo lo apresado deve ser llevado en alguno de los Puertos de nuestro Soberano Rey Christianissimo, y manifestado delante del tribunal del Admirantasgo para ser jugado según disponen nuestras Leyes."²⁹

Con el antecitado permiso en su poder, el *Succés* atacará una nave danesa que llevaba un cargamento de aceite y tabaco. En cambio, poco tiempo antes el *Sant Antony de Padua* había tenido que respetar a un "Brich Dinimarques qui venia de Noruegue carregat de bacallá pera Genova".

Pero la situación de un barco corsario cuando ha tomado una presa, como habíamos tenido ocasión de ver, puede ser delicada. Amarrado su barco en la costa de Menorca, el capitán Soler se ve atrapado por dos naves corsarias enemigas de bandera catalana (un "brich" mandado por el capitán Badía, y una "barca catalana" al mando de Pheliu), provistas de 20 y 19 cañones, que vigilan sus movimientos desde la costa. El

²⁸ "Diario de un Corsario", art. cit., p. 142.

²⁹ Cit. por Francisco Hernández Sanz, "Una patente de Corso", en *Revista de Menorca*, 1929, pp. 85-ss.

capitán mandará un mensaje solicitando auxilio, para que los hechos sean puestos en conocimiento de las tropas inglesas.

Pero la misiva no surtirá efecto. Cuando los corsarios catalanes se aproximan con ademanes hostiles al *Succés*, el capitán repartirá entre sus subordinados las armas ligeras, advirtiéndoles que las entreguen al armador en Maó, y dando instrucciones para su defensa: habrían de hacerse fuertes en un lugar próximo al barco. Sin embargo, los primeros cañonazos supondrán una auténtica desbandada, en la que los tripulantes que logran escapar irán vendiendo las armas en distintas poblaciones en su huida. El *Succés* corrió así la suerte del cazador cazado, no volviendo nunca más a Menorca y constituyendo un verdadero fracaso desde el punto de vista económico, muy al contrario que la exitosa marcha del *Sant Antony*, que en apenas tres meses realizó quince abordajes, si bien la mayoría de las presas hechas eran de poca monta. También el *Sant Antony de Padua* sufrió las consecuencias de un ataque de tres corsarios enemigos, que se saldará con la pérdida de la presa que transportaban y el abandono a su suerte de la tripulación de una de las lanchas del barco que intentaba reforzar la barcaza apresada, debiendo el *Sant Antony* refugiarse en el puerto de Maó. Tampoco es infrecuente que una presa, ya encaminada al puerto de destino, vuelva a caer en poder de otros corsarios:

"El sábado día 8 a las 2 horas de la tarde ha llegado un pinco que venía de Mallorca el cual nos ha dado noticia que había visto nuestra presa cargada de algarrobas en Porto Pí, que los Mallorquines habían represado."³⁰

Pero en todo caso, la situación en Menorca había dejado de ser favorable para el cobro de la presa de un corso. El gobernador Murray, acosado por la expedición del duque de Crillon, no podía dedicar su atención a otro tema que no fuera la preparación de la defensa de la isla.

Tampoco está exento de incidentes similares el *Sant Antony de Padua*: el día 4 de marzo de 1780, avistado un barco cerca de las costas de Cataluña, éste lanzó siete disparos de cañón, advirtiéndole que si se acercaban más entrarían en combate. La prevención contra el corso estaba tan extendida que los únicos botines asequibles para los corsarios (incluso en el caso de dotaciones como la del citado barco, con 92 tripulantes en la fecha) eran los de pequeñas barcazas sin medios de defensa; y siempre y cuando el viento fuera favorable (son numerosísimos los intentos fallidos de abordaje): en el caso del *Sant Antony*, se conforma con un pinco cargado de vino y con siete marineros a bordo, o un "xebech" mallorquín cargado con aguardiente y una tripulación de cinco marineros al que acosa por espacio de media hora y amedranata con algunas andanadas.

³⁰ Es traducción. "Diario de un Corsario", art. cit. p. 131.

5. EL OCASO DEL CORSO

La conquista de Menorca por la tropas mandadas por el duque de Crillon, dijimos, supuso el fin de ese período de prosperidad del curso menorquín. Aunque eso no significase su definitiva abolición: la primera prohibición fue acordada en 1785 y afectó sólo a Prusia y Estados Unidos; en tanto que hasta el Congreso de París de 1856 no fue declarado el curso abolido (aunque durante la guerra civil de Estados Unidos se volviera a practicar).

La prohibición instaurada por el duque de Crillon, y que supondrá el principal motivo de oposición al dominio español por parte de los menorquines, durará doce años: una Real orden de 5 de marzo de 1793 autorizó el armamento en curso de sus barcos comerciales contra buques franceses.³¹ Tardaría algún tiempo en hacerse a la mar el primer corsario menorquín, sin duda por la falta de hábito en este tipo de actividades que se creían poco menos que desterradas para siempre: se trató del jabeque *Nuestra Señora del Carmen*, bajo mando de Pedro José Tudurí. Esta embarcación, un buque fuerte de 31 toneladas, ya había participado desde 1778 en ataques corsos, en aquella otra época al mando de Miguel Paulí, con una tripulación de 50 hombres, y también provisto con dos cañones de hierro de a cuatro. En este nuevo periplo, su tripulación la componen 37 hombres, que se desplazan desde Cerdeña hasta África, sin que conste ningún apresamiento.

Poco después la fragata *La Virgen del Rosario*, de 179 toneladas y con un armamento muy superior al de el anterior curso inglés, seguiría los pasos del citado jabeque. Con una tripulación inexperta en mar abierta formada por 134 hombres, pulularía infructuosamente por Francia, Italia y Berberia. La cuantiosa inversión, de 272.000 reales de vellón, no servirá a su armador Francisco Mercadal para obtener ningún beneficio: los escasos abordajes realizados fueron dirigidos sin excepción contra barcos neutrales, vedados al apresamiento para los particulares.³² Tampoco fue mucho mejor la suerte que corrió el llaúd *San Fernando y San Antonio*, a cargo de Juan Victory (capitán durante algún tiempo del *Sant Antonio de Pádua*), modesta embarcación de seis toneladas provista de un pequeño cañón y con 26 hombres: en su primera expedición a dura penas apresará una tartana francesa que transporta sal, y otra cargada leña que debió conducir a Barcelona, en tanto que tuvo que abandonar cinco presas por verse contratacado por corsarios franceses superiores en armas;

³¹ Ver Juan Llabrés, "Nuevas noticias sobre el curso menorquín", en *Revista de Menorca*, Enero-Marzo de 1963, pp. 1-ss.

³² Como señala Juan Llabrés, su armador, arruinado, solicitó que el buque, provisto de 18 cañones, pasase a formar parte de la Armada como escolta de los mercantes mahoneses que traficaban grano desde puertos africanos.

mientras que en el segundo curso pudo hacerse con pequeñas tartanas de pesca y su modesta tripulación.

Por su parte, la fragata maonesa *San Buenaventura*, también veterana en curso, fue capturada por un pequeño corsario francés y su tripulación retenida como prisionera de guerra en Marsella.

Tampoco el otro corsario menorquín, el bergantín *Terrible Vencedor*, obtendrá frutos reseñables.

Curso, pues, el de 1793 contra franceses, que puede juzgarse como absoluto fracaso. A lo que también contribuye la escasez de artillería en los Reales Astilleros, de marineros disponibles y, en el límite con lo esperpéntico, de permisos:

"[...] que deseando ir en curso contra los franceses y demás enemigos en la actualidad como Comandante o Capitán y para ello armar en la citada isla a mis costas una jábega de porte de 200 quintales con dos cañones de bala de a 4 libras, y diez y seis pedreros o bocachaus [sic], veinte fusiles y demás armas necesarias con los suficientes pertechos y tripulación de 25 hombres, bajo las propias circunstancias y condiciones que otros en esta ocurrencia han armado en la misma isla, de la que se me avisa no tener su Ministro don Antonio Pons Guillén patente alguna para el intento, respecto que repartió las cuatro que se le dirigieron por V.E., en esta atención y hallándome pronto a presentar a dicho Ministros las fianzas oportunas [...] suplico a V.E. [Director General de la Real Armada] se digne hacerlo presente al Rey para que me conceda el correspondiente permiso."³³

La ocupación inglesa (1798-1802, con la firma del Tratado de Amiens que devolvía definitivamente la soberanía española a Menorca) supondrá en cambio una reactivación del curso. Como señala Tomás Vidal Bendito,

"hay que destacar que la citada conquista [de Menorca por los ingleses en 1798] fue un incruento paseo militar, que los menorquines vieron con buenos ojos el nuevo cambio de dueño y que nada cambió en las islas excepto las perspectivas náuticas que volvieron a abrirse esperanzadoras. De nuevo el puerto de Mahón se convirtió en nido de corsarios de cuyas presas participaban, por disposición del gobernador inglés, hasta las mojas de clausura de Mahón".³⁴

La recuperación de Menorca para España truncaría también en esta ocasión la actividad corsaria, que la posterior declaración de guerra contra los británicos en enero de 1805 tampoco reactivará: la jábega *Santa Escolástica* naufragará al poco de arma-

³³ Cit. por Juan Llabrés, art. cit. p. 4.

³⁴ Tomás Vidal Bendito, "Evolución de la agricultura y de la propiedad rural", en *Revista de Menorca*, Segundo Semestre, 1969, p. 106 Vidal cita en este último punto como informante la *Historia de Menorca* de P. Riudavets, de 1885, tomo II, p. 1601.

da en curso, y las otras seis embarcaciones sólo apresarán cuatro embarcaciones mercantiles de modestos cargamentos.

Tampoco durante la Guerra de la Independencia el papel de los corsarios menorquines fue especialmente efectivo. El historiador Riudavets halaga en 1885 las hazañas de los corsarios menorquines que, dice, no quedaron en zaga a los corsarios maldeses y gibraltareños en el apresamiento de embarcaciones francesas. Pero lo cierto es que, fuera de determinados apresamientos ciertamente heroicos (el laúd corsario *San Felipe*, matriculado en Ciutadella, apresará en 1808 a una partida de 154 franceses, a los que condujo prisioneros al puerto de La Selva-Girona-).

Todavía en 1823 existe un último curso testimoniado:

"El Capitán Pedro Marqués, que lo es del corsario *El valiente* alias *El atrevido* de esta matrícula, de porte cuatro toneladas armado en guerra contra las banderas francesas. Dá parte al Sr. Comandante de este puerto que hallándome cruzado en la costa de Francia quince millas distante del puerto de Tulon, en la mañana del día 26 de Junio próximo pasado, estando el día muy obscuro de niebla me encontré con una bombardera francesa cargada con duelas. me determiné en abordarla, y estando muy cerca descubrí una falúa de un buque de la Real Armada francesa con doce personas incluso un Alférez, un Comisario y un Guardia Marina, los cuales salieron por encima de las duelas armados con armas de chispa y sus sables los cuales empezaron a descargar sus armas contra nosotros á lo que contestamos con nuestra fusilería siguiendo siempre nuestra dirección al abordaje. Viéndonos los enemigos determinados se embarcaron en su falúa y tomaron la fuga, siguiéndolos nosotros al fin de apresar la falúa no parando de hacerles fuego: viendo los enemigos que les alcanzábamos se rindieron y pararon de remar habiéndolos apresados encontramos en la falúa el Comisario moribundo de una herida de bala en el pecho, el Alférez herido en la cara y garganta y el Guardia Marina en la cara. Nos dijeron que aperteneceían ó que eran parte de la tripulación de un bergantín de guerra francés que estaba cruzando no muy distante de nosotros, al instante les conduci [sic] á bordo de la presa, sin molestarlos antes bien favorecerles con medicinas y asistencias.

Después de haber asegurado los prisioneros y tomándoles las armas, puse mi cuidado en hacer rumbo para el puerto de Mahón, al cabo de una hora de haber rendido los enemigos se esclareció el día y me encontré con un bergantín de guerra francés á menos del tiro de cañón distante de nosotros que se dirigía á perseguirnos. Viendo que mis diligencias eran inútiles porque el bergantín estaba muy cerca y que nos alcanzaba abandoné la presa con los prisioneros navegando al remo y al cabo de una hora perdí de vista el bergantín y la presa,

siguiendo mi rumbo para Mahón por estar escaso de víveres. Conseguí mi llegada en este puerto el día de hoy á las 7 de la tarde.

Lo que participo a V.S. para su inteligencia. G.D.M.A. Mahón día 2 Julio de 1823. Pedro Marqués."³⁵

En definitiva, la menor predisposición de las autoridades españolas en favor del corso, las crecientes dificultades que presentaba el abordar navíos con cargamentos de cierto valor (cada vez más protegidos), y la tendencia de la mayoría de los barcos comerciales a navegar bajo bandera de países neutrales, irán mermando la anterior efervescencia corsaria. En 1823 todavía existe un último corso contra los navíos franceses. Pero las condiciones reales son muy distintas a aquellas tan propicias que, apenas 40 años antes, bajo dominio inglés, habían encontrado los 55 aludidos corsarios menorquines; y el ocaso del corso, por tanto, inevitable.

6. CONCLUSIONES

La imagen que hemos podido entresacar del panorama descrito tiene poco que ver con aquélla otra mitificada que existe del corso, del gran corsario que opera en la ruta atlántica. Actividad, esta del corso mediterráneo de la época, muy cercana al simple comercio, y no enteramente desligada de él; por ejemplo, en las fórmulas empresariales y modos de organización, muy similares a la *commenda* medieval, mediante compañías inversoras prácticamente abiertas a cualquiera y separación entre el capital y el trabajo (armador y capitán, sociedad accionista y tripulación). Hasta cierto punto, hemos visto, el corso sustituirá y será alternativa en Menorca, esa pieza clave del equilibrio marítimo europeo, al comercio, toda vez que éste decaiga, para una población como la menorquina a la que quedan muy pocas alternativas.

Pero también la composición de las tripulaciones, y, desde luego, el *modus operandi* del corso menorquín, le otorgan un estatuto bastante modesto: pequeñas o medianas embarcaciones cuyas presas son barcasas con mercancías de no mucho valor; por lo demás, en un contexto en el que frecuentemente se confunden y alternan los papeles de perseguidor y perseguido. Y siempre bajo una codificación sorprendentemente minuciosa, reglamentada hasta en sus aspectos mínimos, y mucho más incruenta de lo que pudiera pensarse: una actividad que respeta a los prisioneros escrupulosamente, que más que en abordajes violentos se basa en la amenaza, en el cálculo previo de las fuerzas respectivas.

Con todo, pese a la modestia de cada una de las sociedades corsarias, en su conjunto durante las dominaciones inglesas llega a ser una actividad económica de capi-

³⁵ Cit. por José Riera y Alemany, "Un corsario mahonés", en *Revista de Menorca*, 1906, pp. 106-107.

tal importancia para la isla, debido al elevado número de tripulantes que llega a operar, a que canaliza una importante parte del ahorro de la población (en ese momento en que la industria todavía es sumamente endeble), a que proporciona la obtención de materias básicas a precios muy asequibles (para los compradores del producto de las presas), estimula la construcción naval, permite el desarrollo de una escuela de improvisados "marinos de guerra" (los corsarios menorquines llegan a tener reputación internacional), etc.

Y, en cierta medida, llega a ser un buen complemento de la hostilidad bélica mutua entre los países que pugnan por la hegemonía mediterránea, un *casus belli* entre dichos países para justificar sus contiendas. Más que una acción directa capaz de arruinar la economía del país afectado, el corso menorquín introduce un elemento de hostigación a pequeña escala que puede llegar a ser fundamental para ese monopolio marítimo que buscan con ahínco algunos países, especialmente Inglaterra. Y ese sería el motivo de la distinta política que frente al corso mostrarán españoles, franceses e ingleses. La corona española asocia el corso a una actividad dañina para su economía y conceptualmente injusta, e intenta vetar su práctica a los menorquines, que tantos barcos mallorquines (los comerciantes mallorquines consideran a los corsarios menorquines más desalmados que los argelinos) catalanes y levantinos han interceptado. Será la pérdida de este privilegio una de las causas del malestar con que los menorquines verán la adscripción a la corona española y, hasta cierto punto, del distanciamiento con respecto a la idea de patria española de los menorquines. Cuando España intente estimular el corso, fundamentalmente contra Francia, será ya tarde: la edad dorada del corso había pasado, siendo una actividad poco menos que testimonial y escasamente efectiva.

La posición francesa será muy voluble: durante la dominación que sigue a la expedición de Richelieu, y que en parte tiene que ver con el daño corsario al comercio francés, intentará no sólo liberalizar el corso "a la inglesa", sino incluso incentivar a los corsarios en la captura de naves británicas armadas, compensando económicamente dicha captura. Una decisión algo tardía y no enteramente eficaz, que no logra ese objetivo de incluir al corsario en su marina de guerra (pese a existir disposiciones que regulan el paso de los corsarios más destacados a la marina real francesa).

Pero en la mentalidad menorquina el corso había quedado asociado al modelo inglés, poco escrupuloso en exigencias, incluso proteccionista (son frecuentes los casos en los que un navío de guerra inglés auxilia a un corsario menorquín, incluso fuera del puerto de la costa de la isla) y en cambio dispuesto a alentar su desarrollo: más que para obtener impuestos o parte del botín, para poner trabas a la ya de por sí débil competencia que los barcos otros países ponen a su comercio marítimo. Porque la única exigencia planteada al corsario menorquín es la escrupulosidad en el respeto

a los barcos ingleses o de países aliados (la toma de una nave de éstas supone a la larga un quebradero de cabeza para el armador, como señala abiertamente uno de ellos).

Sin embargo, esta edad de oro del corso menorquín será efímera. Los barcos que transportan mercancías cada vez serán más seguros, navegarán por rutas y desde puertos protegidos. Y por si fuera poco, la mayoría de los barcos (según se desprende de los diarios de los corsarios del siglo XIX) adoptarán la precaución de navegar bajo bandera de un país neutral, para desesperación del corsario, que sabe perfectamente que muchas veces la tripulación y rutas seguidas no tienen nada que ver con el país abanderado. De ese modo, el primer cuarto del siglo XIX, hasta la extensión de esa última patente de la que hay testimonio, en 1823, conoce un corso testimonial, ineficaz, sombra desdibujada del más fecundo corso menorquín de las dominaciones inglesas.

MENORCA Y LOS JUDÍOS (*)

VICTORIANO SEOANE PASCUCHI (**)

EN LOS ALBORES DE NUESTRA ERA

A los que hemos sido educados bajo el signo del cristianismo siempre nos ha llamado la atención el pueblo judío. Las primeras oleadas de dispersión de las gentes de la tribu de Judá se extienden a través de las vías existentes en la época, y las más fáciles de las cuales están en el mar. Éste sirvió desde un principio para el comercio y los pueblos de Oriente medio, encrucijada de caminos de los mundos asiático, africano y europeo, fueron claves en el auge de los negocios; entonces los judíos se esparcieron utilizando los contactos ya establecidos de antemano para el desarrollo de sus empresas. En casi todos los puertos importantes había mezcla de razas, aunque predominaban los fenicios, que ya desde el inicio de los tiempos destacaron como buenos navegantes y fueron conocidos por el color rojo de su piel.

Nosotros vamos a tratar de comentar las zonas de influencia en el ámbito donde nos hallamos, o sea en el Mediterráneo occidental.

Italia fue una zona importante para las colonias judías y desde Menorca se establecieron muy buenos contactos con Livorno, Génova, Florencia, Roma, Turín, así como también con Corfú, Marsella, etc..., si bien el trabajo realizado por el Santo Oficio para lograr la pureza de la fe hizo que los lazos se rompieran y, en la actualidad, de una gran

---

(*) Conferencia pronunciada en el Ateneu de Maó el 10 de enero de 1992.

(**) Bibliotecario del Ateneu de Maó.

cantidad de apellidos que aparecen como judaizantes, sólo una minoría culta casi siempre ajena al judaísmo tiene conciencia de la fe de sus antepasados, a pesar de que hoy el judaísmo ya no es visto por la Iglesia de Roma con los mismos ojos que cuando existió la Inquisición.

El hallazgo de sepulturas en la calle *Montjuich* del Obispo y en los terrenos de *Montjuich* de San Pedro de Barcelona, hizo sospechar que en aquellos parajes existieron barrios judíos en los siglos I o II de nuestra era.

En los tiempos del Imperio Romano se estableció en la Península Ibérica e islas adyacentes un considerable número de extranjeros, en particular judíos africanos y griegos, como dice E. Albertini.

Por lo que se refiere a los judíos, una tradición recogida por San Juan Crisóstomo consignaba su llegada a Cataluña en el siglo I, después de la destrucción de Jerusalén por Tito en el año 70, testimonio admitido por Moisés Schwab y Salomón Reinac, muy competentes en asuntos hebraicos, según información de Rovira y Virgili.

En África del Norte, durante los primeros cinco siglos del cristianismo, los hebreos disponían de florecientes comunidades con sus respectivas sinagogas y mantenían relaciones normales con Baleares.

Según el historiógrafo Fidel Fita, a propósito de la interpretación epigráfica de una lápida trilingüe de Tortosa, ante la irrupción de los vándalos, invasores de Cataluña y Mallorca, un magnate judío, erudito en el conocimiento de la literatura hebrea, latina y griega, se refugió en Menorca. La judería de Menorca mantenía relaciones, entre otros, con los correligionarios africanos, como lo prueba plenamente el cotejo de documentos epigráficos y literarios conocidos, según lo atestigua Antonio Pons. Esta judería venía gobernada por el arquisinagogo Teodoro, sumo sacerdote. La administración de los bienes inmuebles de Mallorca le ocasionaba frecuentes viajes, aunque no mencionaba judería alguna en ella. La colecta menorquina constaba de quinientos cuarenta israelitas.

Hay que hacer notar en este momento que, si bien ya había judíos en Mallorca, en los primeros tiempos había más cantidad y estaban mejor organizados en Menorca. Dice Mossèn Mateu Rotger y Capllonch, Premio Extraordinario «... de la *derrera festa dels Jochs Florals del sigle XIX de la Llengua Catalana, Premi del Excm. é Iltrm. Sr. Bisbe de Menorca*»:

«Entre les Balears la qui va devant a l'epoca que anam a estudiar es l'Illa de Menorca. Ella mentres les demés no donen senyal de vida cristiana, se presenta ja florint en la fe y el seu nom y el nom del seu Bisbe corren per totes les Esglesies de la Cristiandat». (Haciendo clara referencia al obispo Severo).

La vida cristiana en Menorca era muy importante como lo demuestran las basílicas paleocristianas halladas hasta la fecha: Isla del Rey, Turó, Son Bou, Sanitja e Illa d'en

מחזיק בכבלים [משתדל לעכב]
Detener con candjas

לאחר הצמאון יבוא הרעב
Detras de la secura, viene la ambrura

לפודר בית [לסכסך בעל ואשה]
Dezazer una caza

חשקה ההרה בשלג קלוי [דבר שלא ייתכן]
Dezeo la prenyada inyeve tostada

יום סגריה, יום אבוד
Dia nuvlado, dia bolado

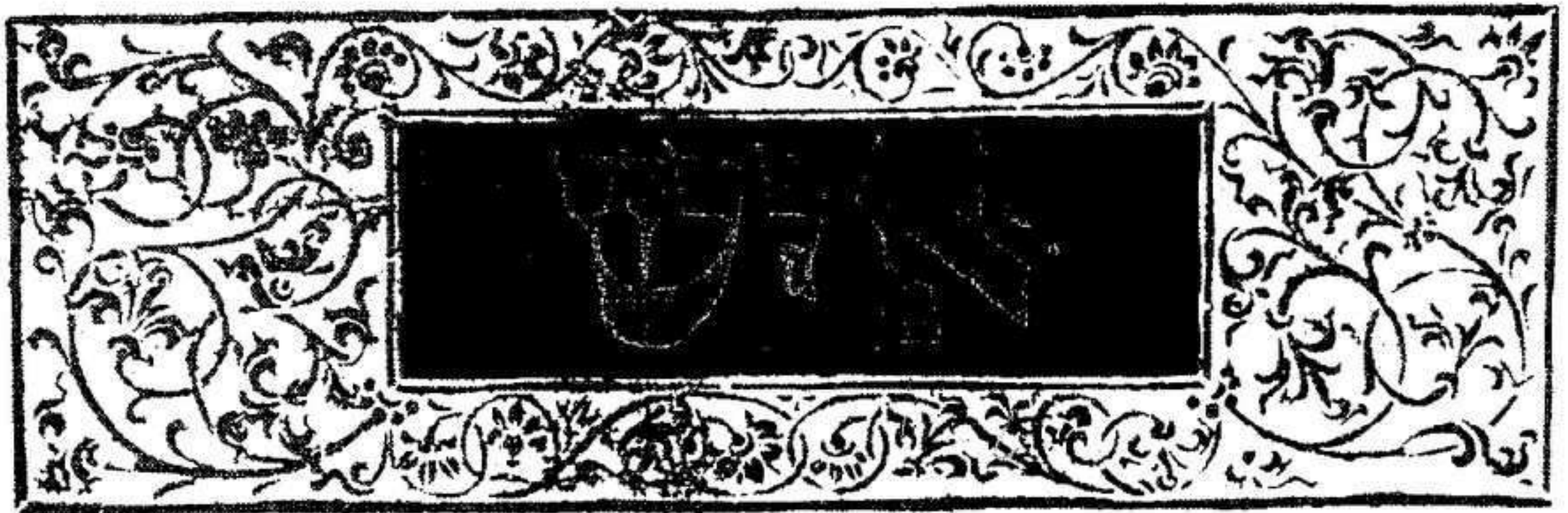
שום פלב לא ימאס בעצם [מלולית: לא יברח מעצם]
Dingun pero no fuye del gueso

אבוי למייחל לחסד הזולת
Dinguno de dinguno ke no aspere

אין אדם מואס בדבש
Dinguno no fuye de la miel

אין אדם מת אלא ברצות אלהים
Dinguno no muere si el Dyo no lo kere

אין יודע צרת הקדרה זולת הכף הבוחשת בה
Dinguno vo save el mal de la oya, mas ke la cuchara ke la menea

איש לא נולד מלומד
Dinguno no nasio sayvo

Colom (ésta no excavada hasta ahora), porque la vida social también lo era y las religiones cohabitaban sin más problemas.

Como curiosidad de la época romana, es notable la cita de Mr. Wailly en su tomo I titulado *Oraciones selectas de Cicerón*, publicado en París en 1772 donde menciona que el hijo de Quinto Metelo El Macedonio, llamado El Baleárico, es menorquín. Éste se llamó Nefos, fue cónsul y censor de la República Romana.

Las primeras noticias que se poseen sobre el judaísmo, en documento histórico, son las de la carta del obispo Severo. Copiamos a continuación un párrafo del historiador Cecil Roth publicado en 1931 en *La prensa hebrea de La Sociedad Judía de Publicaciones*, de Filadelfia, EE.UU.:

«La nueva fase en la vida judía se mezcla con el crecimiento de la Cristiandad, que llega a su plenitud en Europa en el siglo IV. La nueva fe, la cual reclamó la posesión exclusiva de la verdad religiosa, inevitablemente miró al proselitismo como una de las más grandes obligaciones morales. La Iglesia Católica condenaba oficialmente, en verdad, la conversión por medios de fuerza. Desaprobaba específicamente la aplicación de tales métodos, aún en el laudable objeto de salvar las almas de los Judíos. Los bautismos efectuados bajo presión fueron generalmente atendidos para ser invalidados. Entonces el Papa Gregorio, del 590 al 604, quien sentó el ejemplo, subsecuentemente seguido por la Iglesia Católica, en su política hacia los obstinados adscritos de la vieja fe, repetidamente condenados a conversiones forzadas, dio la bienvenida a prosélitos obtenidos por otros medios.

La teoría de que la conversión forzada era canónicamente ilegal no era discutida. Hubo un caso famoso de conversión en masa en Magona en la Isla de Menorca, bajo los auspicios del Obispo Severo en 418. Un caso similar tuvo lugar en Clermont, en Auvergne, Francia, la mañana del día de la Ascensión del 576».

Me tomo la libertad de hacer un comentario sobre lo que nos sucedió en Filadelfia, cuando los menorquines regresábamos de asistir, en la ciudad de San Agustín en el estado norteamericano de Florida, a la entrega del monumento donado por el doctor don Fernando Rubió Tudurí y Mr. X. L. Pallicer, en memoria del padre Camps y los colonos menorquines de Nueva Smyrna.

En una joyería del barrio judío atendían a varios de nosotros que deseábamos comprar unos regalos para nuestros familiares y, naturalmente, hacíamos los comentarios en nuestra lengua isleña, lo cual llamó la atención de una dependienta que nos preguntó de dónde éramos, pues según nos dijo, nunca jamás había oído nuestra habla; ha de tenerse en cuenta que tanto Bernat del Grao como Modesto «Parot» tenían un gracejo propio de su edad y al mismo tiempo hablaban deprisa para no dar a entender que encontrábamos los artículos caros, no fuera que supieran algo de catalán. Una vez explicado el origen de nuestra expedición mediterránea la chica nos identificó por la carta del obispo Severo: era judía y culta.

El autor catalán Carles Rahola cita como documento antiguo una escritura del Conde Borrell: «... el cual adquirí todas las tierras que habían pertenecido a los hebreos que murieron en Barcelona, cuando esta ciudad fue asediada y destruida, el año 986, por el popular caudillo árabe Almanzor. Los judíos, entonces, ya figuraron en aquel sitio».

Es obvio que si el pueblo judío ya tenía sinagoga en Maó el 418, era porque tenía bastante importancia y el obispo Severo lo confirma. También estaba situado por otros puertos, en los que se incluyen Barcelona, Rosas o Tarragona o bien en el interior: Girona, Vic, Manresa, Cervera, Tàrraga, Tortosa, Terrassa, Lleida. De Tarragona dice Rahola: «... que hom l'anomena Ciutat dels jueus». Mateu Rotger en su disertación sobre el origen del cristianismo en Menorca, disertación ya mencionada, hablando de San Pablo dice:

« Si'l Sant Apòstol, donchs, vengué per mar a Espanya conduit y acompanyat per los romans, si aquests, com es de creure, corresponderen al desitj manifestat en la carta que'ls dirigí desde Corint, es cosa mal posada en rahó que fes escala a las Balears, segons costums de les naus que feyen lo camí d'Italia a Espanya... i predicás l'Evangeli a Menorca, terre si no tan estese com la seua vehina Mallorca, al menys tan important com ella per la seua vida comercial, merexedora de tenir en lo poble de Magon autonomía municipal junt a las platges de la badía mes tranquila, del port mes segur i frecuentat del Mediterrá, i ahont hi vivien familias romanas de les mes distinguides a les tribus mes principals».

(Hay que tener en cuenta el comentario anterior sobre Nefos, el cónsul y censor menorquín, de Mr. Wally por el atributo de «autonomía municipal», de la antigua Magona).

DERIVACIONES DE LA PRIMERA CRUZADA EN EL REINO DE CATALUÑA Y ARAGÓN

Volviendo a Roth, leemos que, a pesar de la oposición del papa Gregorio, el ejemplo de Clermont se extendió por toda Francia y que en el 629 el rey Dagoberto ordenó a todos los judíos aceptar el bautismo bajo pena de destierro. Inmediatamente fue imitado por el reino de Lombardía. Todos estos acontecimientos europeos no hicieron más que aumentar el flujo hacia las Baleares, ya que también se produjo la persecución en el Imperio Bizantino bajo Leo el Isauriano en 723. Empieza la época del martirio judío, con las masacres de las tierras del Rin en el periodo de la primera cruzada, 1096.

Estas épocas son oscuras para la historia ya que no existen muchos documentos escritos y la vida de los hebreos ha sido reconstruida de nuevo basándose en las minia-

turas de los códices. Bajo el reinado de Recaredo, 589, y Sisebuto, 612, calcula la Iglesia Católica que unos 90.000 abrazaron el cristianismo. Fue la época que los judíos llaman del «Primer mal» en España.

Cuando llegan los árabes, continúan diciendo los judíos, se inicia lo que ellos llaman la Edad del Oro; primero en el Califato de Córdoba y después de su caída, en los reinos de Taifas, el año 1012. Hay que tener en cuenta esta información, para luego comprender el hecho de la expulsión de los judíos por los Reyes Católicos, ya que las comunidades judías en España eran las más importantes del mundo occidental, tanto por su poder económico como por el número de habitantes y su cultura.

Los almohades, esta secta puritana del norte de África que dominó en 1148, prohibieron drásticamente la práctica del judaísmo así como la religión de Cristo en sus dominios. Entonces los judíos subieron hacia el norte, a los reinos cristianos e hicieron que el poder de la comunidad hebrea se viera notablemente aumentado.

Una explicación del oscuro periodo después del obispo Severo, nos la da Mateu Rotger y Capllonch. Dice así:

«L'any 465 Genserico, ab lo seu exercit ocupá l'illa de Sardenya, Mallorca y Menorca».

Luego viene un largo período opaco, tanto para el cristianismo como para el pueblo judío que emigra hacia la Península.

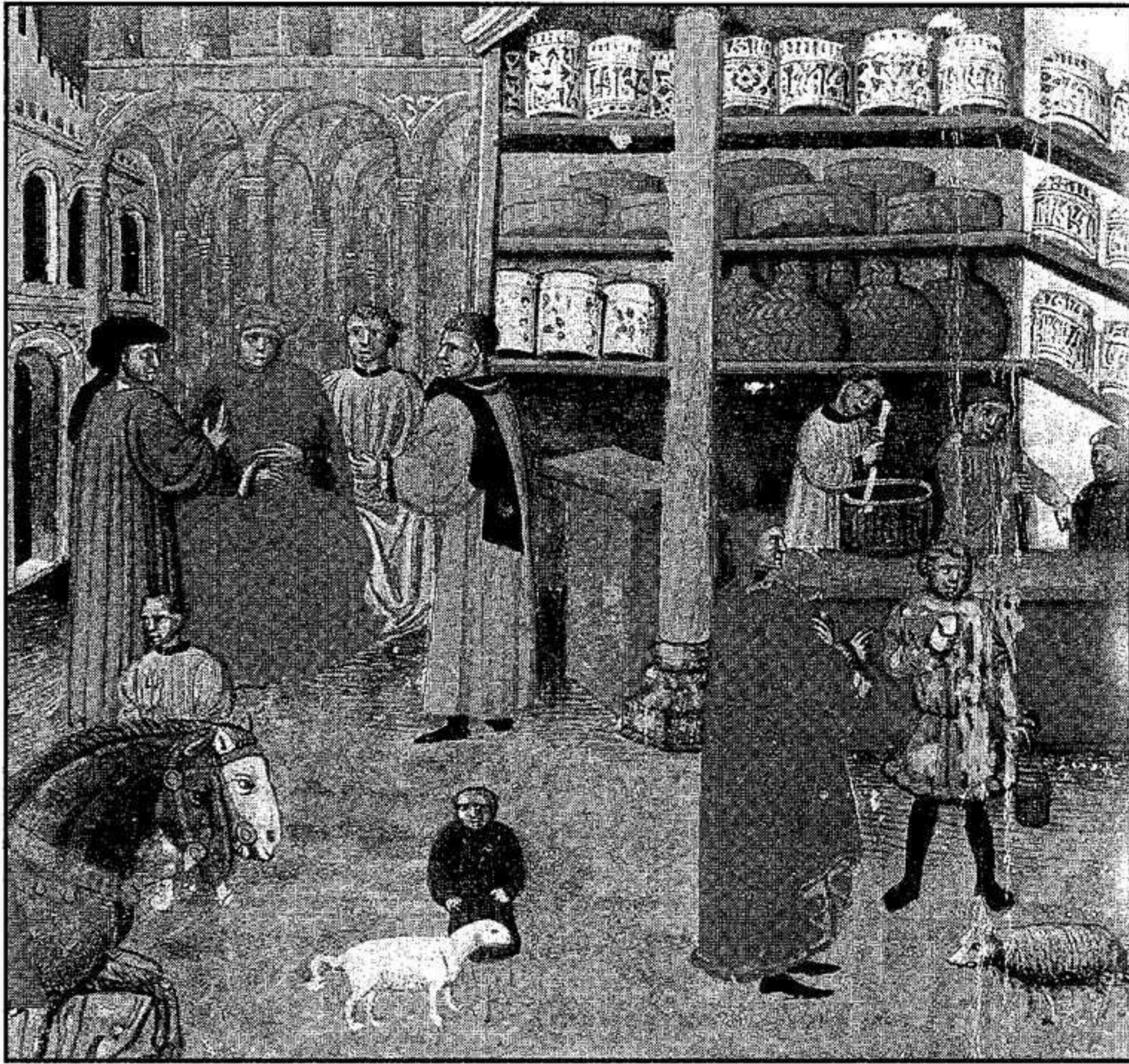
Ya del 1162 nos dice Rahola:

«... Schetchet, metge, filòsof i poeta, era el cap de la Juería barcelonina en temps d'Alfons I, el cual va confiarli misiones diplomátiques importants. D'un dels jueus de Barcelona, Salomó ben Adret (1245 al 1310), s'ha dit que va convertí l'Espanya jueva, durant dos segles, en el centre intellectual de tot el judaisme. Ben Adret era un dels principals deixebles del gironí Bonastriu de Porte. El Talmut no tenía secrets per a ell. Durant quarente anys va ésser considerat com la mes alta autoritat religiosa entre els jueus de tot el mon».

Para darnos una idea del poder del pueblo hebreo en tiempo de Jaime I, seguimos copiando a C. Rahola:

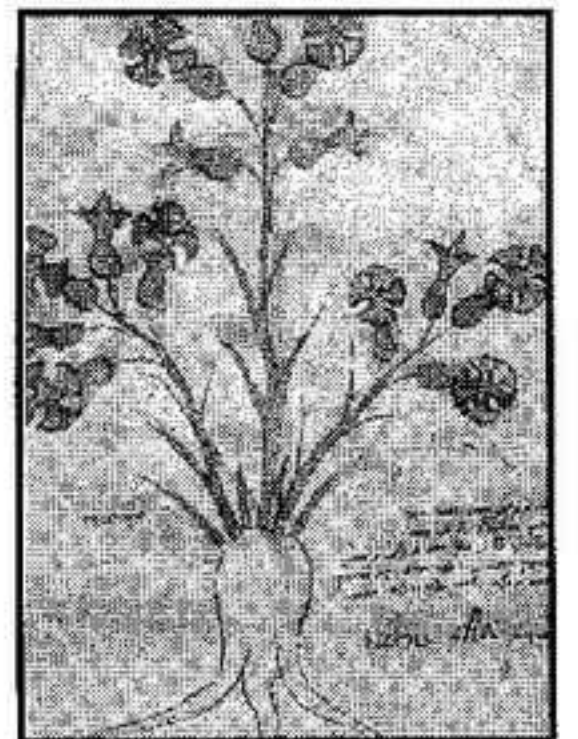
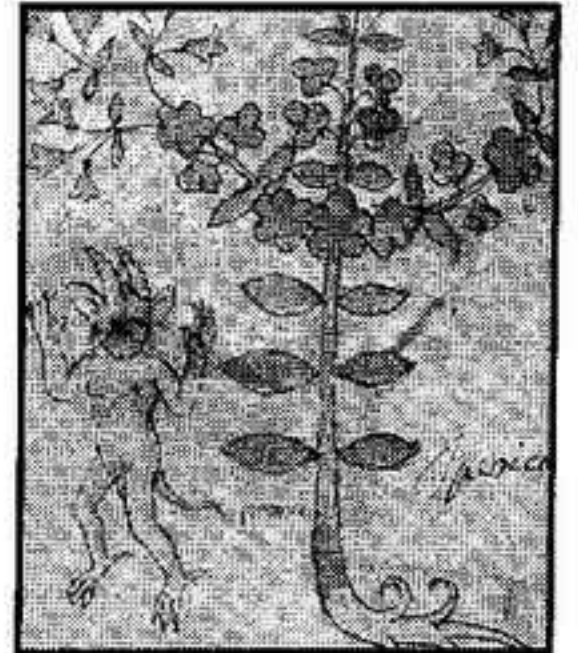
«Alguns dels jueus mes illustres del regne l'acompanyaren en las conquestes de Mallorca i de Valencia, i hom els veu figurar en els respectius Repartiments. Ells son els seus banquers. Sense llur ajut, es ben segur que Jaume I no podría pas realitzar moltes de las empreses que donem renom i gloria al seu regnat. L'any 1271 li deixen 5000 sous barcelonins per les obres del Palau Reial.

Jahuda de Cavallería fou el primer financier de Jaume I. L'any 1260 era nomenat batlle de Saragosa per tal que, en representació del Rei, cobrés totas las rendas i drets que li corresponguessin».

Una farmacia judía del norte de Italia sobre el 1438-40. Como todas las tiendas medievales está abierta en la calle; detrás del mostrador hay en los estantes apilados los ingredientes básicos para el trabajo del farmacéutico, tarros pintados, cajas planas redondas y botellas en cajas de paja que contienen todo lo necesario para la preparación de medicinas. Un grupo de doctores conversa bajo el pórtico de columnas. Otro doctor llega a caballo para unirse al grupo. Enfrente de la farmacia, un paciente acaba de obtener el análisis de una muestra de orina, mientras un niño presencia la escena distraído con el paso de dos perros. (Bolonia, Biblioteca Universitaria).

Al lado, dos muestras del Herbario médico hebreo italiano del siglo XV el *Hipericum perforatum*, que tenía la reputación de expulsar al demonio tal como lo pinta el artista, y la saxifraga *Sassafras officinale* que tomaban para expulsar los cálculos biliares. (París, Biblioteca Nacional ms.hebr. 1199, folio 45 recto y folio 65 verso).

Aquí hay que notar ya la gran importancia de la comunidad que nos traería de Catalunya la familia de Azariáh Chinillo, convertido al cristianismo con el nombre de Luis de Santángel, tan ligado a los Reyes Católicos y al descubrimiento de América. Un familiar, Pedro de Santángel, fue nombrado obispo de Mallorca en 1464.

En cuanto a la relación de los judíos catalanes con Menorca, debió aumentar con la conquista pues según el mismo autor:

«Mort Pere II l'any 1285, el seu fill Alfons III va rebre també grans serveis dels jueus de Catalunya i Aragó, els quals varen ajudar-lo en la reconquesta de las Balears i en las guerres de Sicilia i de França».

El rey Pedro III dio protección también a los judíos, si bien empezó a recortar sus privilegios.

A finales de 1381: «... Essent encara Infant, Joan I, encarregava un mapamundi al celebre cartógraf mallorquí Cresques, Abraham i el trametía tot seguit el rei Carles VI de França».

Las matanzas de judíos en el año 1391 en Cataluña fueron también sufridas en Valencia, donde solamente la aparición de San Vicente Ferrer las hizo cesar. Fueron repetidas también en Palma de Mallorca y Lleida, y según un dietario del Archivo Municipal de esta última ciudad el 13 de agosto fueron asesinados 78 judíos.

LA EXPULSIÓN POR LOS REYES CATÓLICOS

Cuando ocurrió la expulsión por los Reyes Católicos hemos de mencionar que los judíos de Cataluña y Aragón se establecieron en primer lugar en Navarra; y luego unos marcharon hacia África y otros hacia Nápoles y Venecia, Grecia y Rumanía. Bastantes de las vías de salida fueron por mar y muchos pasaron por las Baleares¹

¹ En mis recientes investigaciones en Oriente Medio he podido averiguar que entre los sefarditas de Turquía son conocidos varios apellidos que aparecen también en la *Historia de Menorca* de Oleo y que espero se pueda comprobar con documentos.

Del correo de este año 98, puedo incluir unos párrafos como sigue este de USA del estado de Massachusetts. La información la solicita un señor que se apellida Falcó y dice así:

“... De historia oral de un miembro de mi familia, uno de mis antepasados Falcón del Burgo, se mudo a la isla de Menorca, después de la expulsión de España (por los R.C.). Desde esta isla él y su familia se hicieron piratas, atacando barcos españoles también...”.

Otro sefardita nos dice en perfecto castellano:

“... mi familia propia es de origen sefardí-catalán y he nacido Mario Verssano de la parte paterna y Argette de la parte materna. Salieron de España en el fin del siglo XVI, después de un proceso de la Inquisición contra Victoria López Varssano, acusada de guardar el sábado y quemada en auto de fe...”.

donde algunos se quedaron; el número de apellidos de los hebreos conversos se repite hasta hoy en día, tanto en Mallorca como en Menorca en proporción muy importante. El historiador Rahola nos da una noticia que vale la pena señalar sobre la expulsión:

«... En el Manual d'Acords de l'Ajuntament de Girona (1492), nomes consta que el Jurats varen rebre una reial cédula datada a Granada el 31 de Març, assabentant-los del decret d'expulsió, de la mateixa data, encarregant-los la guarda de la juería y afegint que donasin l'ajut i la assistència necessaris al veguer i al batlle, que era el comissionat per a executar l'edecte. Els Jurats varen limitar-se a contestar que estaven disposats a complir el que se'ls ordenave». El historiador Julià de Chia comenta que: «... Potser aquella disposició va esser mes aviat lamentada que aplaudida».

De todas formas, es nuestro parecer que estas vicisitudes de la judería de Girona afectaron también a la menorquina, dado que no sólo en la conquista por Alfonso III, sino que también más tarde, los apellidos se repiten con los que tienen los judíos conversos del Ampurdán, por lo que las palabras de Muntaner en su *Crónica*, tienen valor en cuanto a lo de «Bona gent catalana del Empurdá», por la inclinación de los de su raza a asentarse, siempre que les fue posible, en las nuevas tierras conquistadas.

La comunidad judía de Mallorca² recibió un trato diferente a la menorquina, por cuyo motivo el Rey Carlos III tuvo que extender una pragmática sobre los descendientes de los judíos mallorquines en 1782.

LA INQUISICIÓN. ANTECEDENTES. LOS CÁTAROS

La palabra «inquisición» deriva del latín «inquirere» que significa «mirar a dentro» o «examinar». Específicamente, ha venido a significar la autoridad de la Iglesia para inspeccionar y examinar las creencias religiosas de una persona. A principios del siglo XII el mundo estaba en plena agitación. Las ideas de las escuelas arábicas de la Península Ibérica ya habían penetrado, con gran efectividad, en el resto de Europa. Las cruzadas, por otra parte, habían hecho entrar a los países europeos en contacto con el próximo oriente por medio de sus participantes. Los cruzados volvían a sus casas con unos horizontes más amplios. Hasta entonces la Iglesia había controlado rígidamente cualquier forma de pensamiento, pero los hombres empezaron entonces a comparar y a preguntarse cosas y a dudar, consecuencias inevitables de sus viajes y de sus nuevas ideas. La prueba tangible de esta revolución fue la aparición y el crecimiento notable que experimentaron los grupos sectarios en la Europa del siglo XII, hecho que puso en peligro la unidad de la Iglesia.

En el año 1199, Inocencio III dirigió una carta a los funcionarios civiles y eclesiásticos y también a la población de Viterbo (Italia), por cuyo texto parece que el mundo en aquel momento se encuentra a las puertas de la extinción, del caos. La mentalidad moderna, acostumbrada a pensar que la religión es una cuestión propia de la conciencia individual, puede encontrar difícil de comprender esta concepción especial de la religión como materia puramente objetiva. La Inquisición fue organizada con tal de asegurar la continuidad de la religión predicada por la Iglesia, con su cualidad de revelación pura y auténtica. El establecimiento de la Inquisición parecía, pues, la única manera de mantener una Iglesia que era atacada por un número creciente de herejes.

Los más importantes eran los cátaros o albigenses, que procedían sin duda de Bulgaria, donde habían sido duramente perseguidos durante el siglo X y se habían extendido a través de las rutas comerciales europeas hasta establecerse finalmente en el sur de Francia.

Los príncipes de las zonas afectadas no deseaban perseguirlos y los obispos que tenían a su cargo el trabajo de la defensa de la Iglesia contra los herejes se encontraron desbordados por la complejidad de sus obligaciones, que hacía ineficaz su función de llevar a los herejes a juicio, lo que acabó provocando que hicieran esa tarea con indiferencia. El Papa se dio cuenta de esta disposición de los obispos y puso en marcha la Inquisición episcopal con un decreto emitido conjuntamente con el emperador Federico Barba-roja (1184).

El hereje, una vez era declarado como tal por la Iglesia, era una persona muy impopular en la Edad Media, ya que la herejía era considerada por la mayoría del pueblo como un crimen nefando. «El hereje», escribe el profesor Turberville, «es tanto como el criminal, un rebelde y un paria».

El Consejo de la Inquisición recibió el nombre de Consejo de la Suprema y General Inquisición. Para presidir activamente la Inquisición Española, se creó el cargo de Inquisidor General, desconocido en la inquisición medieval. La nueva Inquisición, en España, desde sus comienzos era dominada completamente por la corona y sólo responsable delante de ésta. Se convirtió en una institución nacional que reflejaba el celo y la ambición de sus organizadores.

LA INQUISICIÓN EN BALEARES

Hasta aquí hemos tratado brevemente las bases históricas que llevaron la Inquisición a España; ahora nos ocuparemos de uno de los dieciséis tribunales establecidos por la Inquisición española, el de Ciudad de Mallorca, Palma. Su función era proteger el catolicismo abriendo procesos a todos los herejes de las Islas Baleares.

España, 1320-30: Ilustraciones de cuentos “zedaga” que llevan consigo fundamentalmente moraleja sobre la justicia y el amor al prójimo. Un rico notable dá órdenes, en la vigilia de la Pascua hebrea, “Pesah”, a sus sirvientes para distribuir “mazzot” y “haroset”, ambos esenciales para la celebración del “seder” (cena). Una madre con su hijo recibe su ración y los niños toman su parte para sus familias.

Un manuscrito anónimo titulado *Origen de la Inquisición de Mallorca*, conservado en la Biblioteca Nacional de Madrid, afirma que la Inquisición empieza a actuar en Mallorca el 1232 sobre la colonia denominada “chuetas”.² El 1262, cuando se creó el reino de Mallorca con la unión de las Islas Baleares, la Cerdaña y el Rosellón, fue organizado un tribunal de la Inquisición propio para cada reino. Pero a pesar de esto, las Islas no tenían ningún tribunal especial propio: todos los asuntos los tramitaba una comisión que recibía poderes delegados de los jefes de la Inquisición que residían en la Cerdaña y el Rosellón. En 1413 fue creado un tribunal independiente exclusivo para Mallorca y Menorca, que tuvo como primer inquisidor a Guillem Segarra. El 1435 señala el fin oficial del judaísmo en Mallorca. Por la calamidad del 1435 (matanza y destrucción del Call), muchos judíos huyen e incrementan la ya numerosa colonia menorquina que, si bien no tenía base para mantenerse en esta Isla, tan corta de recursos, sí servía de apoyo para viajes al sur de Francia e Italia, como lo prueban los continuos viajes entre las dos islas de las jerarquías de las comunidades mallorquinas.

En el año 1682 empieza una expatriación debido a la confiscación de bienes del 1678. Salían en pequeños grupos y los puertos que escogieron como refugio fueron Niza, Marsella, Londres, Livorno y Roma. Lugares donde los conversos podían volver a abrazar la fe de Moisés. Pero cuando cunde el pánico es cuando apresan a Pedro

² Dice el diccionario Espasa de la palabra CHUETA: “Diminutivo mallorquín de judío”.

En The Jewish Publication Society of America de Philadelphia, USA, en su Historia del año 1932, el autor Cecil Roth, una autoridad en esta materia que conoció *in situ* el problema “chuetas”, en el Capítulo IV, nota 10, página 96 dice “... They were scornfully designated as “Chuetas”, or “swine” (ellos eran llamados con escarnio “chuetas” o “cerdos”), cuando define el significado de esta palabra, información que naturalmente recogió de viva voz en su estancia en Mallorca.

En la página 384 cuando explica la nota 10 al principio dice que es un diminutivo de “chuya”, que en forma dialectal mallorquina significa “cerdo” y termina diciendo que: “... Another derivation is from the local equivalent of the Spanish “chucho” or French “chouette” -a cry used when calling a dog”, (otro derivado es la equivalencia local del español “chucho” o del francés “chouette” que se usa para llamar a un perro).

Baruch Braunstein en su libro sobre *Los Chuetas de Mallorca* en la página 12, (corresponde al prólogo escrito en Berkeley, California año 1971, edición catalana de 1976), cita como referencia al autor Cecil Roth al hablar del nombre “chuetas” y expone su punto de vista sobre el mismo; cree que no deriva de cerdo ni del francés, voz que se empleaba para llamar a un perro. No obstante acepta el del solvente *Diccionario de la Lengua Española*, que atribuye el origen a la palabra catalana de “jueu”, como también lo acepta el doctor Jacob Marcus.

Después de las explicaciones expuestas y teniendo en cuenta que ambos autores conocen la palabra francesa “chouette” y aceptan que se empleaba para llamar a un perro, cosa que hemos intentado comprobar entre franceses y no lo hemos logrado, transcribimos lo que dicen diccionarios franceses de la palabra “Chouette”: “Chouette” f. Lechuza. Entre las características de esta ave destaca el pico corto y encorvado en la punta, por lo que el término “chuetas” podría tener su origen en Francia, por asociación con un tipo de nariz bastante característica entre los judíos.

Onofre Cortés. Un grupo de conversos sube a bordo de un barco inglés anclado en el puerto de Palma, que a causa de un fuerte temporal no había salido por la noche. En la madrugada fueron apresados los fugitivos. Hasta niños de once y trece años fueron llevados ante el tribunal. De todos estos acontecimientos y posteriores detenciones fueron celebrados cuatro autos de fe. El primero tuvo lugar en el tercer aniversario de la intentona de huida, el 7 de marzo; el segundo, el primero de mayo; y el tercero, el 6 de mayo. Según Braunstein el día 6 de mayo es quemado vivo Miguel Valls de Menorca, de treinta y nueve años de edad. Como curiosidad o coincidencia, cabe reseñar, siempre según el mismo autor, que en este mismo auto de fe fue también quemada viva una mujer de setenta y un años llamada Catalina Pomar: su nombre y apellido coinciden con el de una joven norteamericana descendiente de los menorquines que emigraron a Florida, en cuya expedición hemos podido observar como se repiten algunos apellidos de ajusticiados por la Inquisición de Baleares. Por Francisco Garau sabemos que en el segundo auto de fe Miguel Valls, negociante de oficio, era residente en Ciutadella de Menorca, reconciliado y preso por segunda vez con crimen de judaísmo. Salió a ser juzgado como la vez anterior, con mordaza, coraza y capotillo en llamas y cruz verde en las manos, pero estando en la iglesia, antes de oír su sentencia abjuró de sus errores. Fue relajado a la justicia y brazo seglar con confiscación de bienes por hereje, apóstata, judaizante y confeso. Es la primera persona en nuestro conocimiento, residente en Ciutadella, que fue ajusticiada.

BAJO LA UNION JACK

La coincidencia de apellidos con los que emigran a Florida hace pensar que, además de los motivos de malas cosechas y de las ganas de hacer fortuna, también hubiera pesado el hecho de que tanto en Menorca como en Florida, ambas bajo el pabellón británico, no existía la Inquisición. La religión católica, que profesaban los que salieron, no era permitida en las colonias inglesas de norteamérica y algunos de los emigrantes eran personas de buena posición económica, como lo prueban las escrituras notariales de salida aquellos días. Los italianos, que ayudaron con sus bodas a entusiasmar a la salida de familiares de sus esposas, eran de la región de Livorno, un puerto importante por su colonia hebrea. La explicación a la expedición menorquina a Florida desde el punto de vista religioso nos la da la esposa del Doctor Andrew Turnbull, nacida en Smyrna, Grecia, que era católica y logró el beneplácito del gobierno británico, suponemos, porque el socio del Doctor Turnbull era miembro del Parlamento. No obstante, si la empresa Turnbull hubiera tenido éxito, según la ley del Reino Unido, los menorquines no hubieran podido registrar a su nombre los terrenos

que les corresponderían por contrato, ya que estaba prohibido a los católicos poseerlos. Suponemos que el Doctor Turnbull abusó de la buena fe de los isleños, pues no creemos que si hubiesen estado enterados de tales leyes lo hubieran aceptado, siendo como era una salida de muchísimos feligreses menorquines acompañados de los sacerdotes padre Pedro Camps y Fray Casasnovas, el primero de Es Mercadal y el segundo del Monasterio de Monte Toro.

En el declive de la Inquisición mallorquina, Braunstein nos relata que Antonio de Mendoza de Faro (Portugal), educado como católico, fue a Amsterdam donde los Mendoza reabrazan el judaísmo y en prueba de su adhesión a los trece años cambia su nombre por el de Moisés. Pero al sentir añoranza de España, vuelve y se establece en Puerto de Santa María, adjura de su judaísmo y vive como católico. El deseo de ver mundo se apodera de él y parte hacia Lisboa como secretario de un comerciante judío de Alger. Al servicio de su patrón vino a Menorca y finalmente a Mallorca. Mendoza llegó en compañía de Rafael Joaquín Valls dos meses antes de que la Inquisición lo detuviera. Mendoza y Valls se habían visto frecuentemente en Menorca y continuaron su amistad en Mallorca. Cuando Mendoza fue arrestado por la Inquisición, Valls tenía buenas razones para temer que Mendoza pudiera hablar de él y por lo tanto escapó a Menorca, donde explicó que su presencia se debía a las consecuencias «de un judío que había en la Inquisición que se hacía pasar por cristiano». Mendoza estuvo en prisión siete años. Las prisiones de aquellos tiempos en Mallorca, salvo en pocos casos muy graves, eran a cielo abierto, y los presos realizaban trabajos en los campos y gozaban de facilidades para entrar y salir de ellos.

En 1718, Rafael Pinya acudió voluntariamente al comisionado de la Inquisición mallorquina en Menorca y pidió perdón por los pecados que había cometido por haber renegado de la fe cristiana y haber observado la fe judaica. Dio la culpa de sus herejías a Rafael Joaquín Valls, que en Menorca era comisionado de los ingleses. Una carta que explica este caso fue mandada al inquisidor de Mallorca, pero, cuando llegó, el inquisidor ya había muerto. Después de cierto tiempo el nuevo inquisidor remitió una carta al comisionado de Menorca ordenando hacer lo necesario para la reconciliación de Pinya. Todo esto debía hacerse con la máxima discreción para evitar que llegara a oídos de los ingleses, conquistadores de la Isla.

En el Archivo Histórico Nacional, Procesos de Fe, legajo 1715 (5 pieza 1, fols. 14-18), se lee: «... El puerto de Mahón (Menorca), era considerado uno de los mejores puertos del Mediterráneo. Fué ocupado en el año 1708 por los ingleses a las órdenes del General Stanhope y finalmente adjudicado a Inglaterra por el Tratado de Utrech». (El comisionado de la Inquisición en Menorca en aquellos tiempos era el Doctor Manuel Martínez).

El último caso que apareció delante el tribunal de Mallorca por haber recaído en judaísmo fue el de Gabriel Cortés, reconciliado en el auto de fe del siete de marzo de 1691. En el año 1704 su hermano lo denunció a la Inquisición. Cortés temía, sin duda, los efectos de esta denuncia, ya que desapareció en ocasión de uno de sus viajes de negocios a Menorca, dejando abandonada a su familia en Mallorca.

El obispo de Mallorca, cuando se solicitó el perdón para los conversos de su isla al Rey Carlos III por la pragmática que hemos citado anteriormente, alababa su celo religioso y además advertía que, si no hacían algo que mitigara las injusticias a que se veían sometidos en Mallorca, podría ser que escaparan a Menorca, donde sus fortunas serían una aportación que beneficiaría a los herejes extranjeros. El comentario sobre este hecho de Josep Massot i Muntaner, de la Abadía de Montserrat, dice así:

«El suggeriment del bisbe era quelcom més que una indicació pietosa, puix que l'any 1766 [dos años antes de la salida a Florida] ja hi havia prou jueus a Maó (la ciutat principal de Menorca) per a demanar, amb èxit, al govern, a través de la Board of Jewish Deputies de Londres (la Junta de delegats jueus) que fos reoberta llur sinagoga, malgrat el dictamen del jurat de Menorca que establia que la clausura de la sinagoga s'ajustava als termes pactats en el Tractat d'Utrecht».

Como documento curioso sobre esta época que narramos, hemos de citar que existe un *Ketubah*, del que tenemos noticia, fechado en Maó. *Ketubah* es el nombre que se le da en hebreo al documento, muy adornado artísticamente, donde quedan reflejadas las cláusulas del contrato matrimonial y que, de hecho, es un certificado de matrimonio.

EXPULSIÓN DE MENORCA

Además de todas las informaciones que nos facilita Braunstein, para complementar la información de esos tiempos entresacamos unos párrafos del mencionado Cecil Roth:

«... Puede no haber más alto tributo a la justicia de la Administración Británica que la confianza con la que los judíos se han dado a sí mismos al establecerse bajo la protección de la Union Jack. Este hecho se ilustra sobre todo y con particular fuerza en el Mediterráneo. Aquí, tres famosos baluartes fueron añadidos a los dominios Británicos durante el siglo que marcó la más grande expansión colonial. De todos estos lugares, los judíos habían sido más o menos rígidamente excluidos durante muchas generaciones. En cada uno una comunidad creció y una sinagoga fue abierta rápidamente, casi siempre automáticamente, tan pronto como los britá-

nicos pusieron pie a tierra. En dos casos, de los tres, los de Gibraltar y Malta, la nueva dominación fue destinada a perdurar, con el resultado que la conexión judía ha continuado ininterrumpidamente hasta el presente. En el tercer caso, el de Menorca, el mando británico fue solamente temporal y su salida fue seguida por la desaparición de la comunidad, la cual había sido establecida bajo su protección».

«La posición de Menorca, lugar de apoyo entre España y Marruecos, Europa y África, antiguamente hizo de ella un lugar comercial de importancia. De acuerdo con las crónicas antiguas, los judíos estaban ya en el siglo II».

«Por el tratado de Utrecht 1708 se estipulaba claramente que no se permitía residir a judíos o moros en los territorios cedidos. A raíz de una reclamación del Sultán de Marruecos se logró en 1729 una enmienda al Tratado que decía que los judíos y moros, ciudadanos del Emperador de Marruecos, eran autorizados de libre tráfico para comprar y vender durante treinta días en la ciudad de Gibraltar y la Isla de Menorca, pero sin tener residencia en ambas partes. Esto dio un auge importante a la comunidad que ante los problemas para edificar la sinagoga, tuvieron que pedir asistencia al Duque de Richmond, Secretario de Estado. El Duque recibió la petición benignamente y prometió pedir a Su Magestad que diera orden para lograr su deseo. Luego se hizo la petición formal al Gobernador de la Isla, Sir George Howard, para la autorización de la sinagoga, la cual fue garantizada. A consecuencia de esto la comunidad judía tuvo una vida floreciente. Un visitante de aquellos días dijo: es un asilo y lugar general de refugiados para los expatriados judíos, moros y griegos, y notaba con horror como había en la capital una sinagoga, así como una iglesia protestante».

«Cuando desembarcó el Duque de Crillon con la excusa de disturbios durante la noche, se publicó una resolución ordenando a todos los griegos y judíos que entregaran las armas que poseyeran, en cuatro horas, bajo pena de muerte (22 de agosto 1781). Luego toda la comunidad de unas 500 almas, fue embarcada en cuatro transportes y escoltada por una fragata española al puerto más próximo posible que fue Marsella. Desembarcaron en setiembre de 1781. Esta comunidad pasó luego a Avignon, pero la mayoría parece ser que emigró a Italia y se estableció en el floreciente puerto de Livorn».

En menorquín, el pueblo llano solía utilizar la frase «Es qui se'n va a Liorna no torna». ¿Debió tener esta frase alguna conexión con este último hecho?

Para terminar, abusando de vuestra paciencia, debemos reproducir a otro autor, Robert Held, que termina su obra sobre métodos de tortura, de la siguiente manera:

«Ni la Inquisición Romana ni la Española usaban métodos diversos de los usados por la justicia secular en todo el mundo. En este sentido, es un error pensar que

la hoguera, el potro, la rueda de despedazamiento fuesen invenciones de la Inquisición o atributos especiales de ésta. No sucedía nunca nada en las cárceles o lugares de ejecución de la Inquisición que hubiese parecido excesivo y por supuesto insólito, a cualquier plebeyo, príncipe o burgués de aquellos tiempos...».

«Por lo tanto no es necesario, en el contexto de esta exposición, hacer resaltar la Inquisición. Sólo la palabra sin artículo expresa el concepto de salvajismo, contenido en cualquier procedimiento inquisitorial, tanto del pasado como del presente. La Inquisición ya no existe, pero Inquisición sí; y existirá siempre».

¿Por qué no se lo preguntan a Amnistía Internacional?

Muchas gracias.

DEFENSA ARTILLERA DE MENORCA DURANTE LA GUERRA CIVIL

FRANCISCO FORNALS (*)

MONTAJE DE LAS BATERÍAS VICKERS DE 15.24 CM

La moderna defensa de costas de Menorca se inicia en noviembre de 1930, con la llegada al puerto de Mahón de una batería de 15.24 cm Vickers para instalar en Biniancolla. La batería de cuatro piezas quedó artillada a mediados de 1931 y dispuesta para prestar servicio en febrero de 1932.

Hasta entonces y desde la construcción de la Mola, sólo se había instalado la artillería de costa en la entrada del puerto de Mahón, y se iniciaba ahora, en los años 30, la defensa de costas en el sector oriental de la isla de Menorca.

La segunda batería Vickers de 15.24 cm de la posición de Llucalary queda en disposición de tiro también en febrero de 1932.

La tercera batería Vickers de 15.24 cm, la de Favàritx, llega al puerto de Mahón en 1932, y es recibida por el Regimiento de Costa el mismo año ya en disposición de fuego.

Por último, la cuarta batería de costa del mismo calibre se instalará en la Mola, en la Punta del Esperó, también en 1932.

Estas cuatro baterías de costa permanecerán en sus asentamientos durante la Guerra Civil.

En 1939, terminada la Guerra Civil se desartilla una pieza de cada una de las cuatro baterías y se envían a Cataluña.

(*) Historiador. Director del Museo Militar de Menorca.

LÁMINA 2. Cañón Vickers de 15.24 cm, artillería de costa

Cañones Vickers-Amnstrong de 15.24 cm. Mod. 1923

Metal de construcción: acero níquel o cromoníquel

Longitud total	7,867 m
Longitud del ánima	7.61985 m
Número de rayas	36
Proyectiles	45,365 kg
Carga explosiva proy-perf.	0,909 kg
Carga de proyección	14,75 kg
Velocidad inicial	915 m/s
Ángulo máximo elevación	35°
Ángulo máximo depresión	10°
Giro horizontal	360°
Alcance máximo	23.400 m
Velocidad de tiro	10 disparos por minuto
Perforación en acero:	- en la boca: 340 mm
	- a 4.500 m: 165 mm
	- a 9.000 m: 85 mm
	- a 15.000 m: 50 mm

Dirección de tiro Vickers

En 1941 la batería del Esperó de la Mola se desartilla y se envían sus tres piezas al Parque de Artillería del Regimiento nº 1.

En 1944 llegan de Reinosa tres cañones para completar las cuartas piezas de las baterías de Biniancolla, Llucalary y Favàritx, que son en este momento las tres únicas baterías Vickers de 15.24 cm de Menorca.

En 1959 se monta otra batería de cañones Vickers de 15.24 cm en Son Olivaret para cubrir la costa de Ciudadela.

En 1994 se disuelve el Grupo de Artillería de Costa del que formaban parte estas baterías, y en octubre de 1996 se trocean para chatarra las piezas de las baterías de Biniancolla, Favàritx y Llucalary.

Las cuatro piezas de la batería de Son Olivaret son asignadas al Museo Militar de Menorca a partir del año 1996. Quedan así como único testimonio de este calibre de cañones Vickers, que durante gran parte del siglo XX defendieron las costas de Menorca.

MONTAJE DE LAS BATERÍAS VICKERS DE 38.1 CM

Se montaron en Menorca tres baterías de a dos cañones cada una en las posiciones de La Mola, Llucalary y Favàritx.

La posición de Llucalary comienza el montaje de sus dos piezas de 38.1 cm en julio de 1932, y termina la batería de gran calibre en septiembre de 1935.

Favàritx inicia y termina el montaje de sus dos piezas del 38.1 en las mismas fechas que Llucalary.

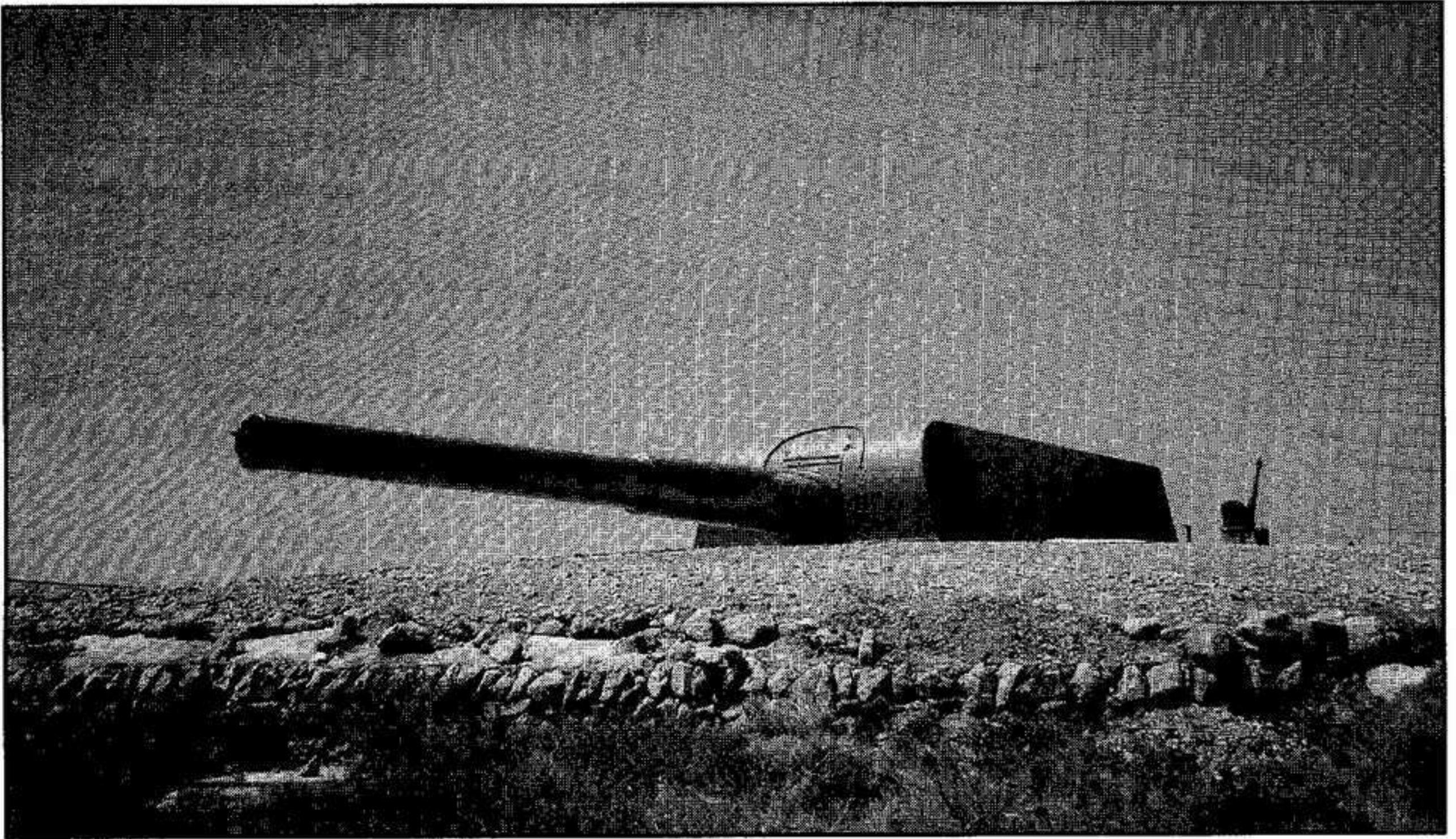
En el año 1942 esta batería se transporta al Estrecho de Gibraltar.

La batería del 38.1 de la Mola inicia su montaje en junio de 1935 y lo termina en plena guerra civil, en 1937.

Durante la Guerra Civil estas baterías permanecieron en sus posiciones, a diferencia de otras que cambiaron sus asentamientos o el número total de sus piezas.

Se compraron en total 18 cañones de 38.1 cm de los cuales se instalaron 6 en Menorca, 4 en Cartagena y el resto en el Ferrol. Así como estos cañones se construyeron en Inglaterra y se trasladaron a España en un buque especial, el *Brompton Manor*, cuyas dimensiones permitían el manejo de estos materiales, los otros cañones de 15.24 cm y 10.5 cm se construyeron en España después de comprada su patente.

Su instalación en los años 1930 constituyó una proeza tecnológica, que exigió la llegada a Mahón de una grúa flotante de 100 tm para permitir el desembarque desde el buque *Brompton Manor*, especialmente fletado para este transporte, en que habían llegado.

LÁMINA 1. Cañón Vickers de 38.1 cm, artillería de costa

Cañones Vickers-Amnstrong de 38.1 cm Mod. 1926

Estas piezas fueron las de mayor calibre instaladas en España.

Construidos de acero cromoníquel forjado y templado

Longitud cañón	17.671 m
Peso cañón	86.332 kg
Peso del cierre	1.964 kg
Número rayas	76
Proyectil perforante	859,65 kg
Carga explosiva	22,26 kg
Proyectil alto explosivo	801,836 kg
Carga explosiva	80,06 kg
Peso carga de proyección	196 kg
Velocidad inicial	762 m/s
Ángulo máximo de elevación	40°
Ángulo máximo depresión	5°
Giro horizontal	300°
Alcance máximo	35.100 m
Velocidad posible	1 disparo por minuto.
Perforación en acero:	- en la boca: 776 mm
	- a 9.000 m: 550 mm
	- a 23.000 m: 360 mm

Mecanización eléctrico-hidráulica carga y puntería

También se puede efectuar a mano

Dirección de tiro Vickers

En 1994 se disuelve el Grupo de Artillería de Costa del que formaban parte, pasando las dos piezas de la Mola a depender del Museo Militar de Menorca, mientras que las dos de Llucalary quedan a cargo de la Gerencia de Infraestructura del Ministerio de Defensa.

MONTAJE DE LA ARTILLERÍA ANTIAÉREA VICKERS DE 10.5 CM

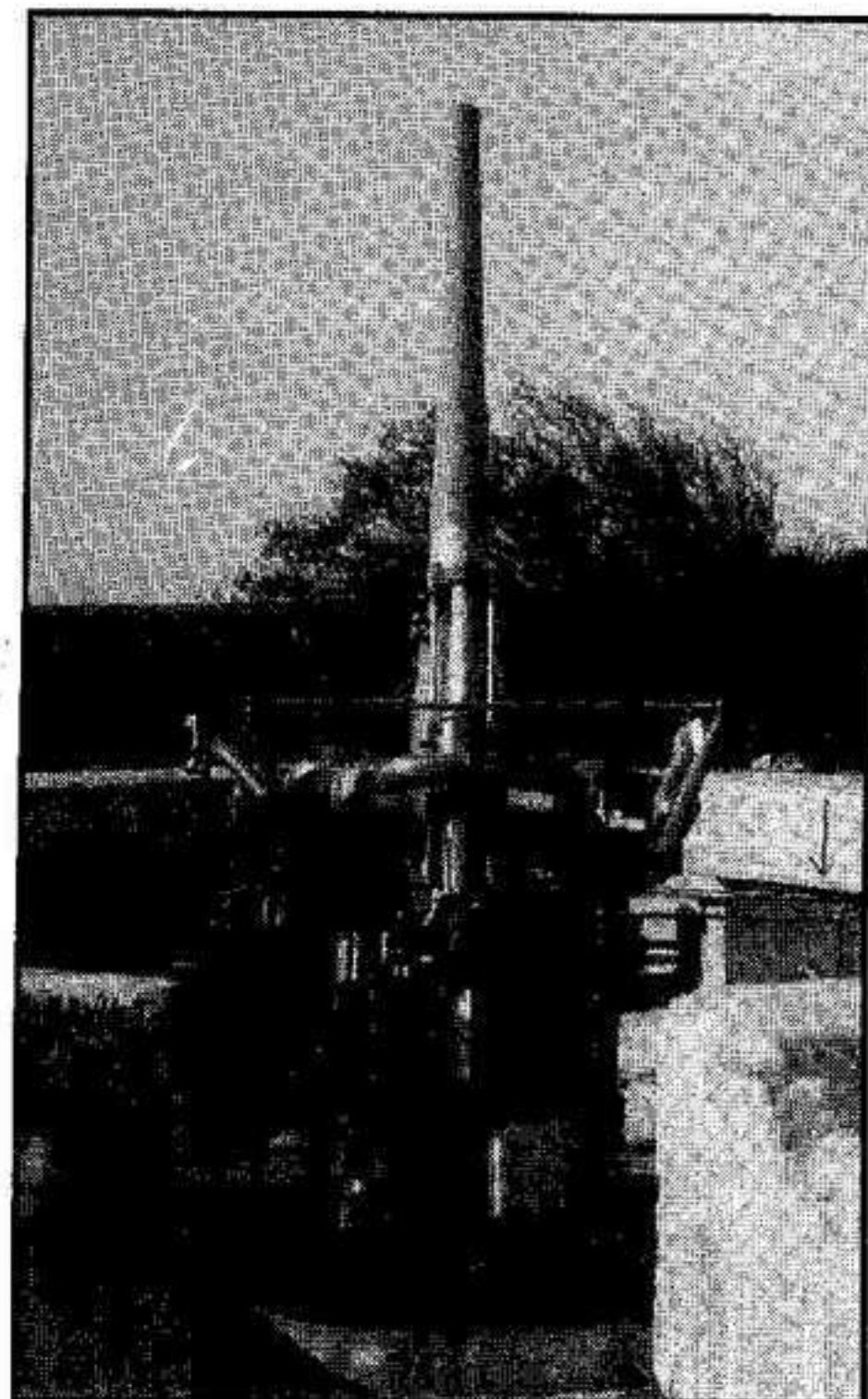
Al mismo tiempo que llegaron a Menorca los materiales de artillería de costa, lo hicieron también las piezas de artillería antiaérea asimismo de la casa Vickers. Se trataba de los cañones de 10.5 cm modelo del año 1923.

Los tres calibres Vickers habían sido comprados por España a la casa inglesa de igual nombre en los últimos años de la Monarquía. La República mantuvo la compra y se instalaron en su tiempo las baterías encargadas.

Mientras se instalaban las baterías de costa se montaron también baterías antiaéreas de 10.5 cm en Favàritx, Llucalary y Biniancolla. No llegó a instalarse la batería antiaérea de la Mola porque antes estalló la Guerra Civil, aunque estaba proyectada para artillarse cerca del Esperó. Había montados pues, doce cañones Vickers del 10.5 cm, pero en el año 1933, ante la tensión militar en el Mediterráneo por la guerra de Abisinia, se instalaron tres baterías antiaéreas más del mismo calibre en Milà, Turó y Biniarroca para defender la Base Naval y el puerto de Mahón.

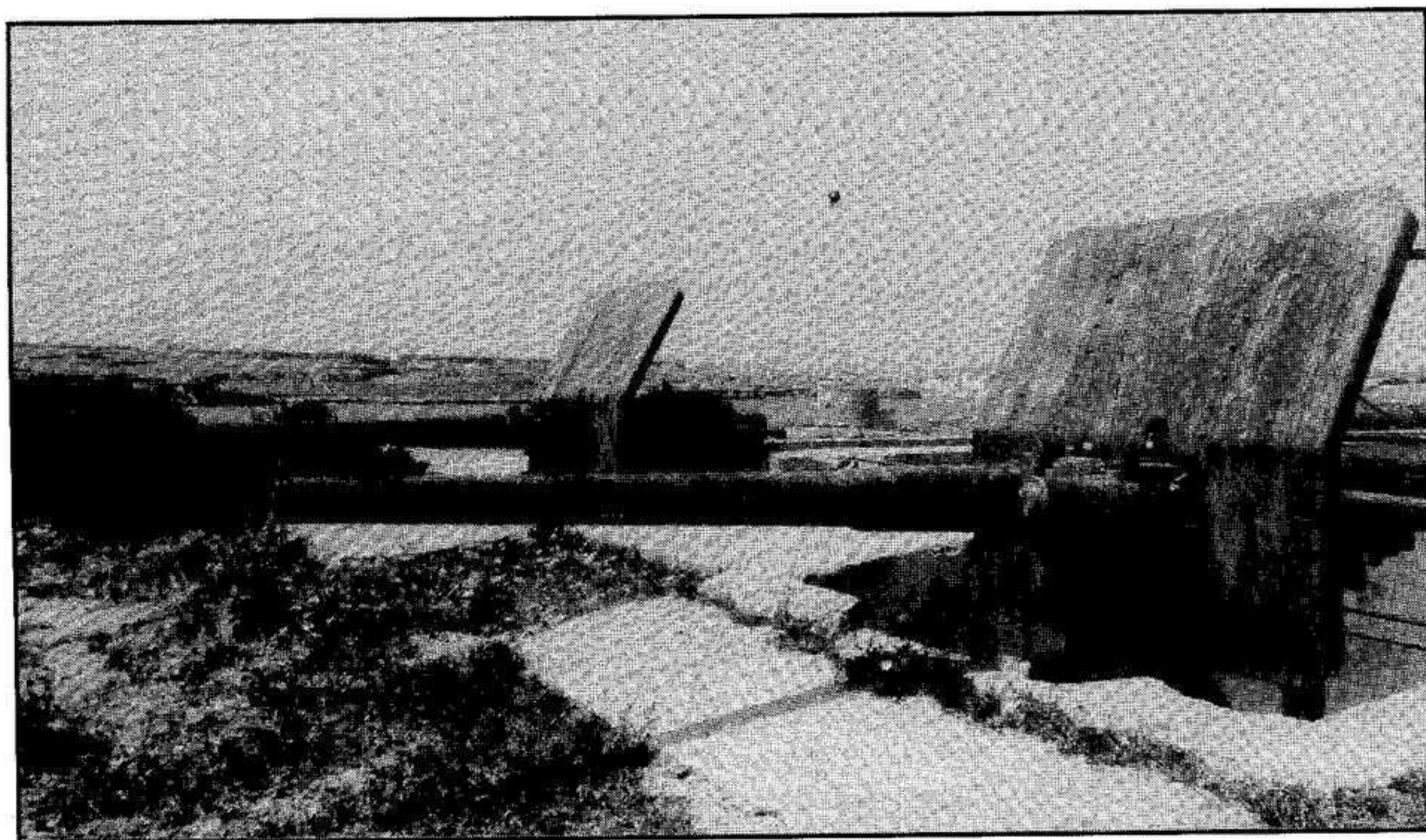
LÁMINA 3. Cañón Vickers de 10,5 cm, artillería antiaérea

Cañones de 10,5 cm Vickers. Mod. 1923 antiaéreo	
Metal de construcción: acero níquel o cromoníquel	
Longitud total de la pieza	4,770 m
Longitud del ánima	4,571 m
Número de rayas	1.761,672 kg
Peso del cierre	79,928 kg
Peso proyectiles	15 kg
Velocidad inicial	800 m/s
Ángulo máximo de elevación	90°
Ángulo máximo de depresión	50°
Giro horizontal	360°
Alcance máximo en superficie	13.400 m
Alcance vertical-techo	7.850 m
Velocidad posible de fuego	20 disparos por minuto
Dirección de tiro Vickers	

OTROS CAÑONES DE COSTA INSTALADOS EN MENORCA ANTES DE 1936

Además de estos materiales artilleros existían, instalados en Menorca al comenzar la Guerra Civil, otros en la Mola y San Felipe. Se trataba de materiales anticuados y de poca efectividad en los años 1930. Eran algunos cañones y obuses de hierro Ordóñez de 24 cm, los ocho cañones de acero Munaiz-Argüelles de tiro rápido de 15 cm en la Mola y San Felipe, los cuatro cañones Krupp de 30.5 cm y 26 cm de la Mola,

LÁMINA 5. Cañón Nordenfelt 5,7 cm, artillería de costa

Cañón Nordenfelt 5,7 cm tiro rápido

Longitud de la pieza	2,80533 m	
Número de rayas	24	
Peso de la pieza	342,7812 kg	
Velocidad inicial	570 m/s	
Perforaciones:	- en la boca del arma	12,06 cm
	- a 457 m	10,00 cm
	- a 914 m	0,08 cm
	- a 1.828 m	0,069 cm
Carga de proyección	0,8785 kg	
Peso cartucho completo	4,7154 kg	
Peso del cañón completo	418,9548 kg	
Peso del escudo	203,1296 kg	

instalados en 1885 y por tanto poco efectivos cincuenta años después, en que la artillería había progresado tanto. También había dos pequeños cañones Nordenfelt (de 5.7 cm) en la boca del puerto para tiro contra lanchas.

LA DEFENSA ARTILLERA EN MENORCA DURANTE LA GUERRA CIVIL

Al iniciarse la Guerra Civil en Menorca, la isla quedó del bando republicano, y sus defensas artilleras, tanto de costa como antiaéreas, cubrían sólo la defensa de la parte oriental de la isla, mientras que el sector de Fornells y el de Ciudadela quedaban totalmente desprovistos de defensas.

Transcurridas las primeras semanas, y después del fracasado desembarco republicano del capitán Bayo en Mallorca, así como el desarrollo de los acontecimientos en el resto de España, se pudo prever que la Guerra Civil sería larga y cruenta.

Menorca era la única de las tres islas Baleares que quedaba en el bando republicano, y, a pesar de que la mayor parte de la Escuadra Española era también republicana, no podía descartarse un desembarco de las tropas nacionales en Menorca.

Dado el despliegue de la artillería de costa de la isla, era preciso, si se quería evitar el desembarco, artillar el litoral occidental desguarnecido con baterías de costa y antiaéreas en los sectores más accesibles de Fornells y Ciudadela.

Hasta la llegada del coronel D. José Brandaris de la Cuesta, el 11 de diciembre de 1936, destinado por la República como gobernador militar de Menorca, no me consta que se hubiese organizado la defensa total de la isla.

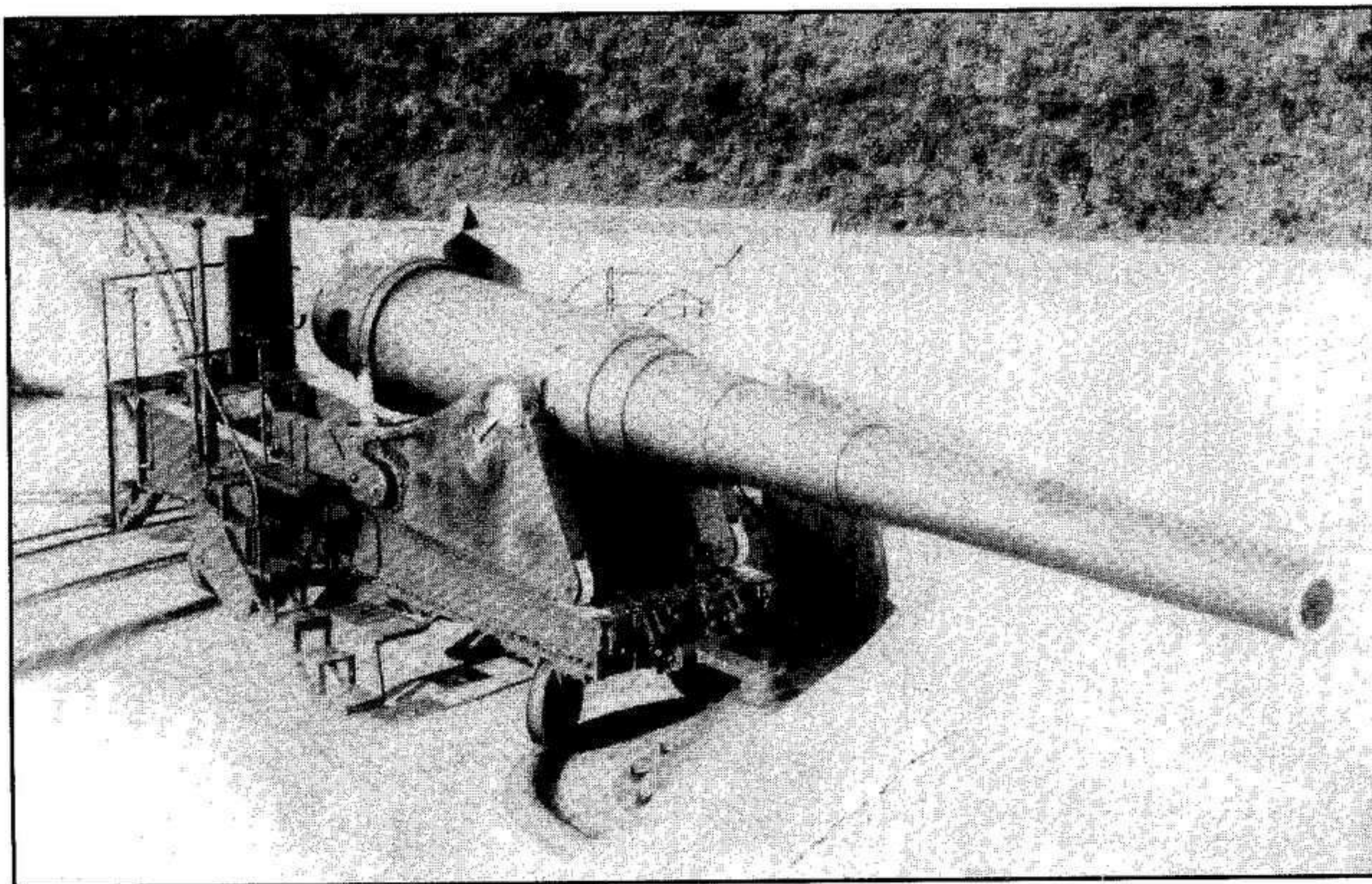
A su llegada, y después de asumido el mando y restablecida la disciplina en las unidades militares, así como en las instituciones civiles, se puso a organizar la defensa. No era tarea fácil, ya que no podía contar con ayuda externa republicana dada la crudeza que la lucha había adquirido en la península, donde el material artillero disponible se necesitaba angustiosamente en los frentes de combate.

Las baterías de costa recién instaladas en Menorca desde los años 1931 eran las siguientes:

La posición de Favàritx disponía de una batería de dos cañones Vickers de 38.1 cm, otra batería de cuatro cañones de 15.24 cm Vickers, y una batería de cañones antiaéreos de 10.5 cm Vickers.

La posición de Llucalary tenía ya una batería de dos cañones de 38.1 cm Vickers, otra de 15.24 cm Vickers y la batería antiaérea de 10.5 cm.

La batería de Biniancolla difería de las anteriores porque sólo tenía la batería de 15.24 cm Vickers de costa y la antiaérea de 10.5 cm.

LÁMINA 4. Cañón Krupp de 30,5 cm, artillería de costa

Cañón de 30,5 cm Krupp. Mod. 1880

Metal de construcción: acero fundido y forjado

Longitud del ánima	6,900 m
Número de rayas	68
Peso del cañón con cierre	48.540 kg
Proyectiles: - perforante:	450 kg
- ordinario:	437 kg
Peso de la carga de proyección	141 kg
Velocidad inicial	580 m/s
Ángulo máximo de elevación	19°
Ángulo máximo de depresión	4°
Giro: anterior	
Alcance máximo	12.000 m

Montaje de marco alto

Velocidad de fuego, mínima: 1 disparo cada 6 minutos

Perforaciones:	- a 1.000 m:	44 cm
	- a 8.000 m:	28 cm
	- a 12.000 m:	23 cm

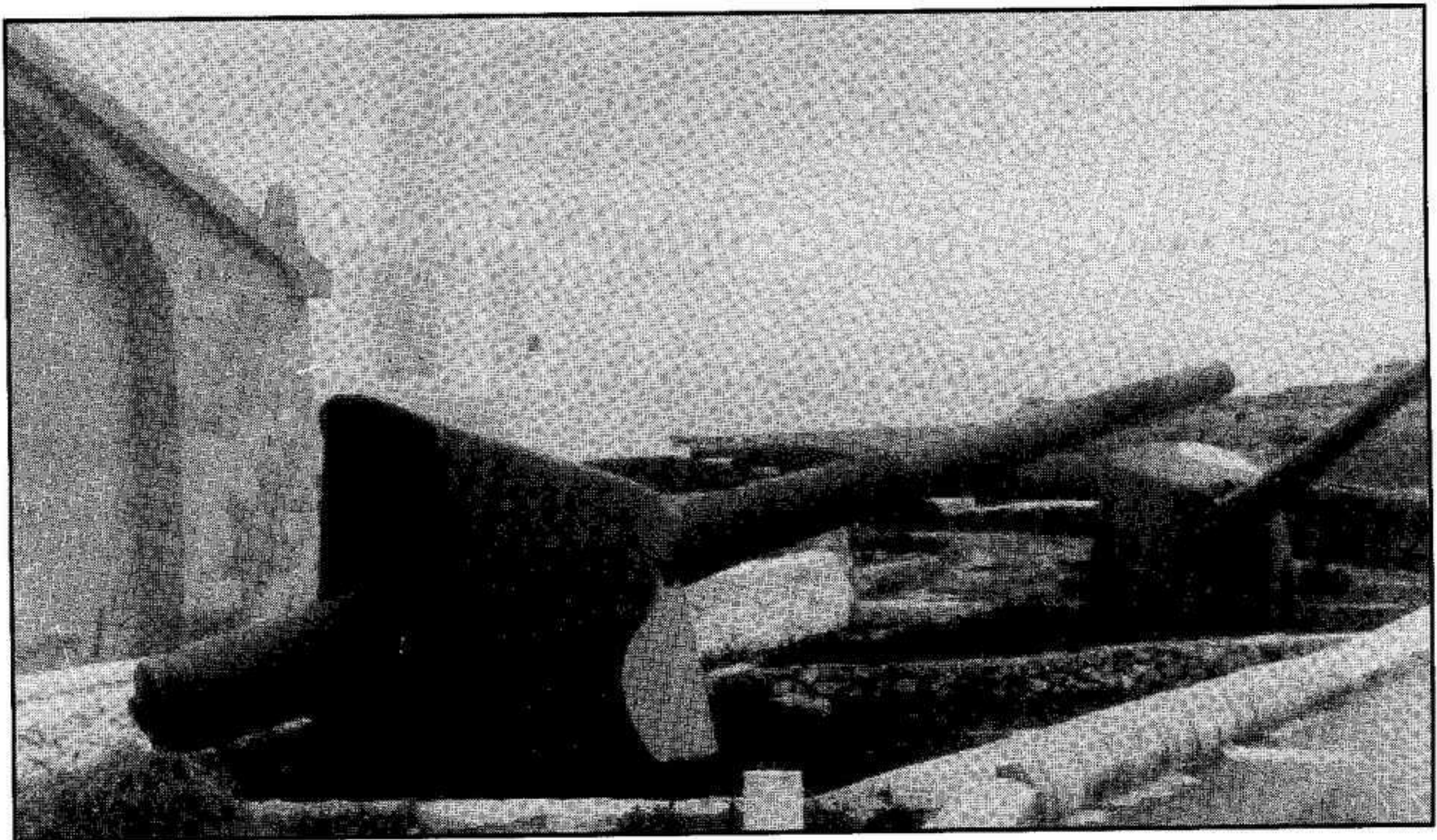
Telémetro Zaragoza de base vertical

Cañón de 26 cm Krupp, Mod. 1883

Metal de construcción: acero fundido en crisoles y forjado

Longitud de ánima	5,945 m	Giro: anterior	
Número de rayas	60	Alcance máximo	12.000 m
Peso del cañón con cierre	27.700 kg	Montaje de marco alto	
Proyectiles: - perforante	270 kg	Velocidad de fuego mínima:	
- ordinario	266 kg	1 disparo cada 6 minutos	
Peso de la carga de proyección	87 kg	Perforaciones: - a 1.000 m	32,5 cm
Velocidad inicial	530 m/s	- a 8.000 m	20 cm
Ángulo máximo de elevación	22° 15'	- a 12.000 m	19 cm
Ángulo máximo de depresión	4°	Telómetro Zaragoza de base vertical	

LÁMINA 6. Cañón Munaiz-Argüelles 15 cm, artillería de costa

Cañón de 15 cm T.R. Modelo Munaiz-Argüelles
 Metal de construcción: acero forjado y templado
 Longitud del ánima 5,585 m
 Número de rayas 42
 Peso del cañón con cierre 6.394 kg
 Peso proyectiles 50 kg
 Peso de la carga de proyección 12.500 kg
 Velocidad inicial 747 m/s
 Ángulo máximo de elevación 24° 59'
 Máxima depresión 5°
 Giro: central
 Alcance máximo 13.700 m
 Velocidad: 6 disparos por minuto en tiro rápido

La Mola contaba con una batería de 15.24 cm Vickers, en el Esperó, mientras que la batería de 38.1 cm Vickers sólo tenía montado un cañón y el otro estaba aún sin montar, lo que se llevó a cabo durante la guerra, en el año 1937, en la cota más alta de la Mola. La batería antiaérea de 10.5 cm prevista para la posición no llegó. Éste era el artillado de la Mola en cuanto al material moderno.

En la Mola, y por lo que se refiere a materiales artilleros más antiguos, se contaba con:

Batería de Punta Afuera, a la entrada del puerto, con dos cañones Krupp de 26 cm, modelo 1880, además de dos cañones de 5,7 cm Nordenfelt de tiro rápido.

Batería del general Castaños, sobre el Clot de la Mola, compuesta de cuatro cañones de hierro entubados C.H.E. de 15 cm Ordóñez, también de fines de siglo XIX.

Batería de Cuarteles Bajos, sobre el Clot, con dos cañones de 30.5 cm Krupp. Material artillero modelo 1880.

Batería del Clot, con cuatro cañones de 15 cm Munaiz-Argüelles artillados en la Mola a principios de siglo.

Batería Álvarez de Castro con seis obuses de hierro zunchados de 24 cm Ordóñez, también de finales de siglo XIX.

Ya en la otra orilla de la entrada del puerto de Mahón, en la posición de San Felipe existían en 1936 dos baterías:

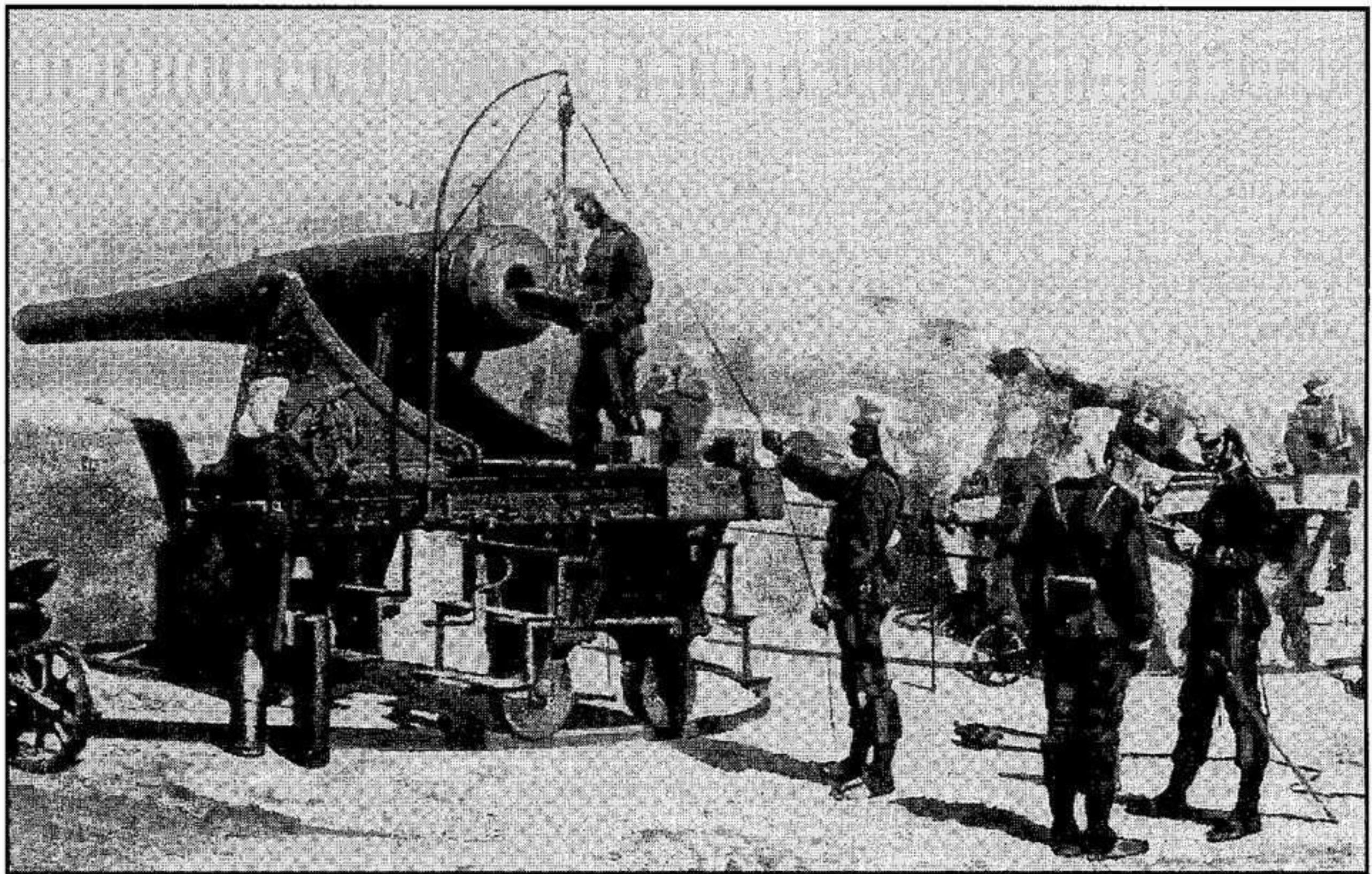
Batería del Príncipe, en la orilla del puerto, con cuatro cañones Munaiz-Argüelles de 15 cm de tiro rápido, como la batería del Clot de la Mola.

Batería de San Carlos, con tres cañones de hierro zunchado C.H.S. de 24 cm Ordóñez, dados de baja antes de la Guerra Civil.

Además de todo este material artillero instalado, había en el Parque de la Mola una serie de cañones dados de baja la mayor parte de ellos. De este material y de una distribución de piezas en algunas baterías instaladas tuvo que valerse el coronel Brandaris para artillar los sectores costeros sin proteger, como explicaremos a continuación.

Los materiales artilleros almacenados en el Parque de Artillería de la Mola no eran muy adecuados para la defensa de costas de los sectores de Fornells y Ciudadela que necesitaba el coronel Brandaris, pero no disponía de otra cosa. Por otra parte, en el interior de la isla destacó varias baterías de campaña por si el enemigo lograba desembarcar y penetrar hacia la Base Naval de Mahón. Suponía que si el enemigo se decidía a desembarcar, lo haría por el sector occidental o septentrional, los más débiles, artillados con material anticuado; por ello, situó en Mercadal, Ferrerías y Monte Toro unas baterías de campaña para obstaculizar el avance del enemigo.

Por lo que respecta a las otras tres baterías antiaéreas de Favàritx, Llucalary y Biniancolla, siguió un método similar aunque más drástico, porque ahora las desdoblaba en baterías de dos cañones, de la siguiente forma:

LÁMINA 7. Cañón C.H.S. Ordóñez 15 cm, artillería de costa

Cañón C.H.S. de 15 cm Ordóñez Mod. 1889

Metal: hierro zunchado

Longitud	5,100 m
Peso del cañón con cierre	12.840 kg
Alcance máximo	8.000 m
Ángulo máximo de elevación	de 6° a 23°
Ángulo de giro horizontal	160°
Velocidad en la boca del arma	533 m/s

La batería antiaérea Vickers de 10.5 cm de Favàritx quedó sólo con dos cañones y envió los otros dos a Binidonaire, para taponar la entrada de la aviación por esa brecha septentrional de la isla.

De la batería antiaérea de Llucalary envió dos de sus cañones a Son Pomar, quedándose con los otros dos para defender la posición artillera de Llucalary.

Con la batería antiaérea de Biniancolla hizo lo mismo que con las anteriores y envió dos cañones a Binipati, quedándose con los otros.

En cuanto a la defensa artillera de costa procedió de la siguiente forma:

La batería del Príncipe, de San Felipe, de cuatro cañones de acero de 15 cm Munaiz Argüelles, cedió dos cañones que se montaron en Son Olivaret y otros dos en Bajolí.

Por otra parte, en estas dos baterías de Ciudadela, se montaron en cada una dos obuses H.S. de 24 cm Ordóñez, procedentes de una antigua batería de la Mola.

La batería del Clot de la Mola, de cuatro cañones de acero de 15 cm Munaiz-Argüelles, envió dos de sus cañones a la Mola de Fornells, quedando el Clot de la Mola sólo con dos.

Por lo que se refiere al material de campaña el coronel Brandaris los dispuso de la siguiente forma:

En Mercadal y Ferrerías se situó una batería de campaña de cuatro cañones de 7.5 cm Schneider.

En Monte Toro y Caballería otra batería de cuatro cañones Krupp de 15 cm.

En Torre Solí y Binicodrell una batería de cuatro cañones de bronce Verdes-Montenegro.

En Bella Mirada y Covas Veas una batería de cuatro cañones compuesta por dos Verdes-Montenegro de 15 cm y dos Krupp de 15 cm.

En el Faro del puerto de Ciudadela una batería de cuatro cañones de bronce de 9 cm Verdes-Montenegro.

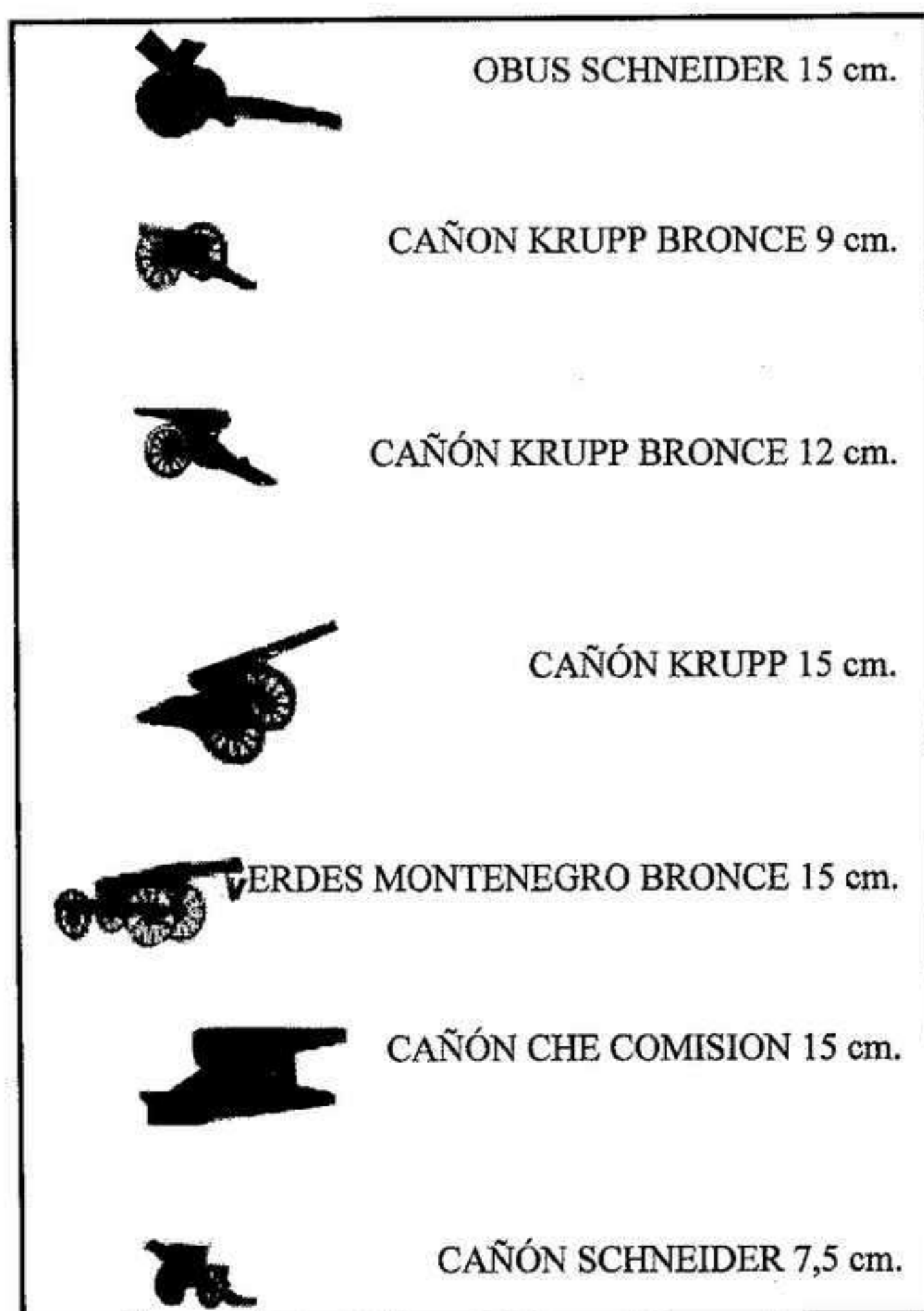
En Nati y Dartruch cuatro cañones de bronce de 155/13 Schneider.

En Huerto Moll y Morviedre seis cañones de hierro zunchado de 15 cm de la Comisión.

Esta defensa artillera se complementó con la defensa inmediata de las playas con nidos de ametralladoras y blocaos, que batían las alambradas tendidas sobre las playas. En otra ocasión nos referiremos a las que se construyeron en este periodo.

Terminada la Guerra Civil, las baterías montadas durante ella fueron devueltas a sus emplazamientos originales, y los materiales extraídos del Parque retirados a él, para después ser troceados e inutilizados.

Este periodo de la Guerra Civil es el periodo contemporáneo en que la isla de Menorca ha estado más cubierta de defensas. Aunque gran parte del material instalado no era el más adecuado, ni la desmembración de las baterías era una buena práctica artillera, prestó sin duda al bando republicano una defensa eficaz, que quizás ante un ataque organizado no habría cubierto sus objetivos, pero que probablemente los consiguió por la disuasión, que permitió transcurrir los tres años de guerra sin desembarcos enemigos.

BATERÍAS DE CAMPAÑA

LÁMINA 8. Obús Schneider de 15,5 cm, artillería de campaña

Obuses de campaña Schneider de 15,5 cm

Eran un modelo del año 1917 cuyo alcance máximo era de 11.500 m, y el peso de la pieza era de 3.300 kg.

Cañones de campaña Schneider de 7,5 cm

Eran modelo 1906, con alcance máximo de 10.480 m y con peso por pieza de 763 kg. Se declaran reglamentarios el 16 de marzo de 1908.

Cañones de campaña Krupp de 15 cm

Eran modelo del año 1913 con alcance máximo de 12.500 m y su peso por pieza era de 7.000 kg.

Cañones de campaña Krupp de 9 cm

Eran modelo de 1913 con alcance máximo de 9.000 m y peso por pieza de 3.000 kg.

Cañones de campaña Verdes-Montenegro de 15 cm y 12 cm

Estos cañones recibían el nombre de su inventor. Se construyeron en el Parque de Artillería de Sevilla y su modelo correspondía al año 1891.

Cañones de H.S. de 15 cm de la Comisión

Los cañones de hierro zunchado de 15 cm de la Comisión eran cañones de costa de montaje de giro fijo adelantado, modelo de 1880.

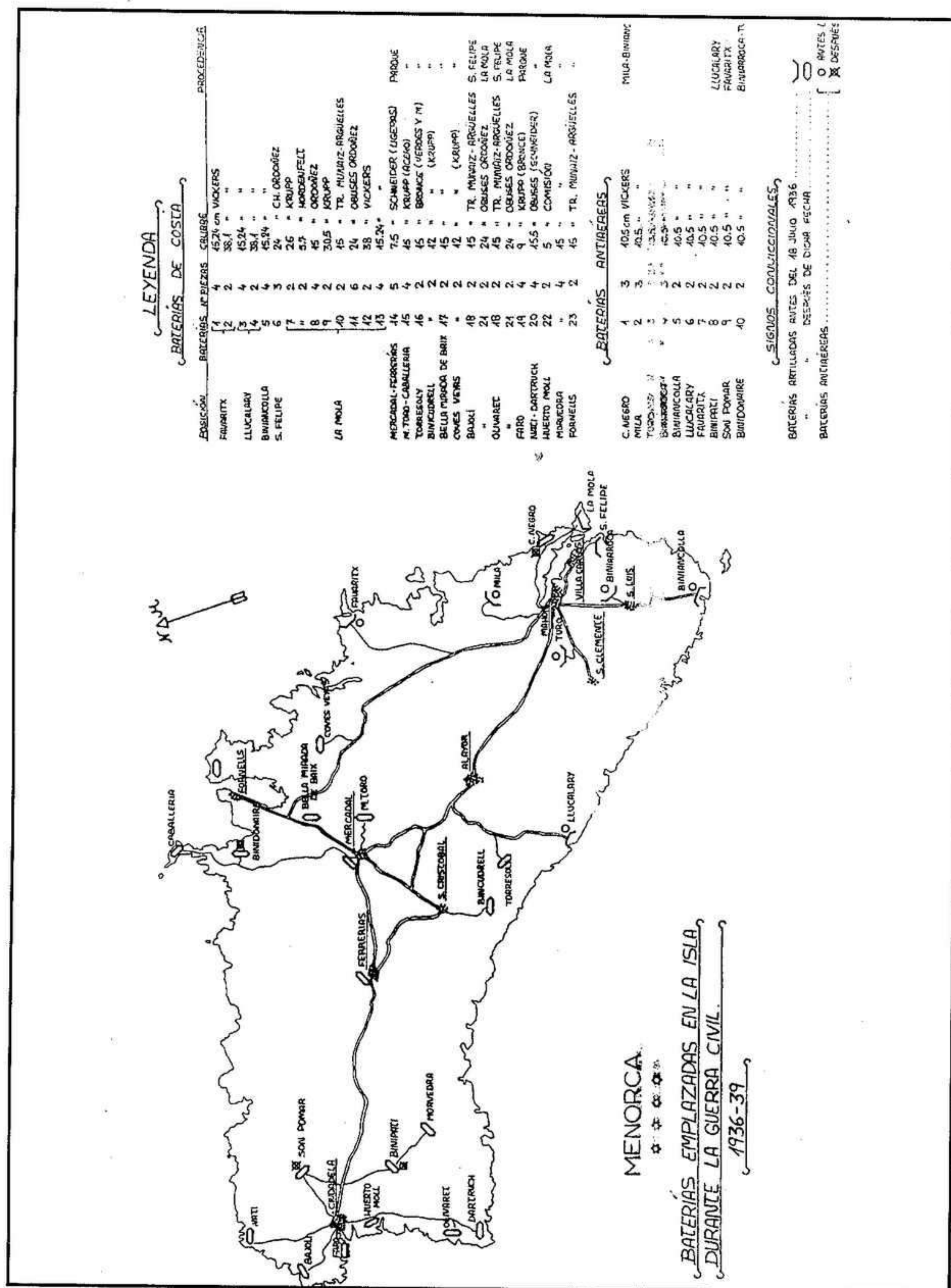

LÁMINA 9.- Plano de la Mola con el artillado durante la Guerra Civil.

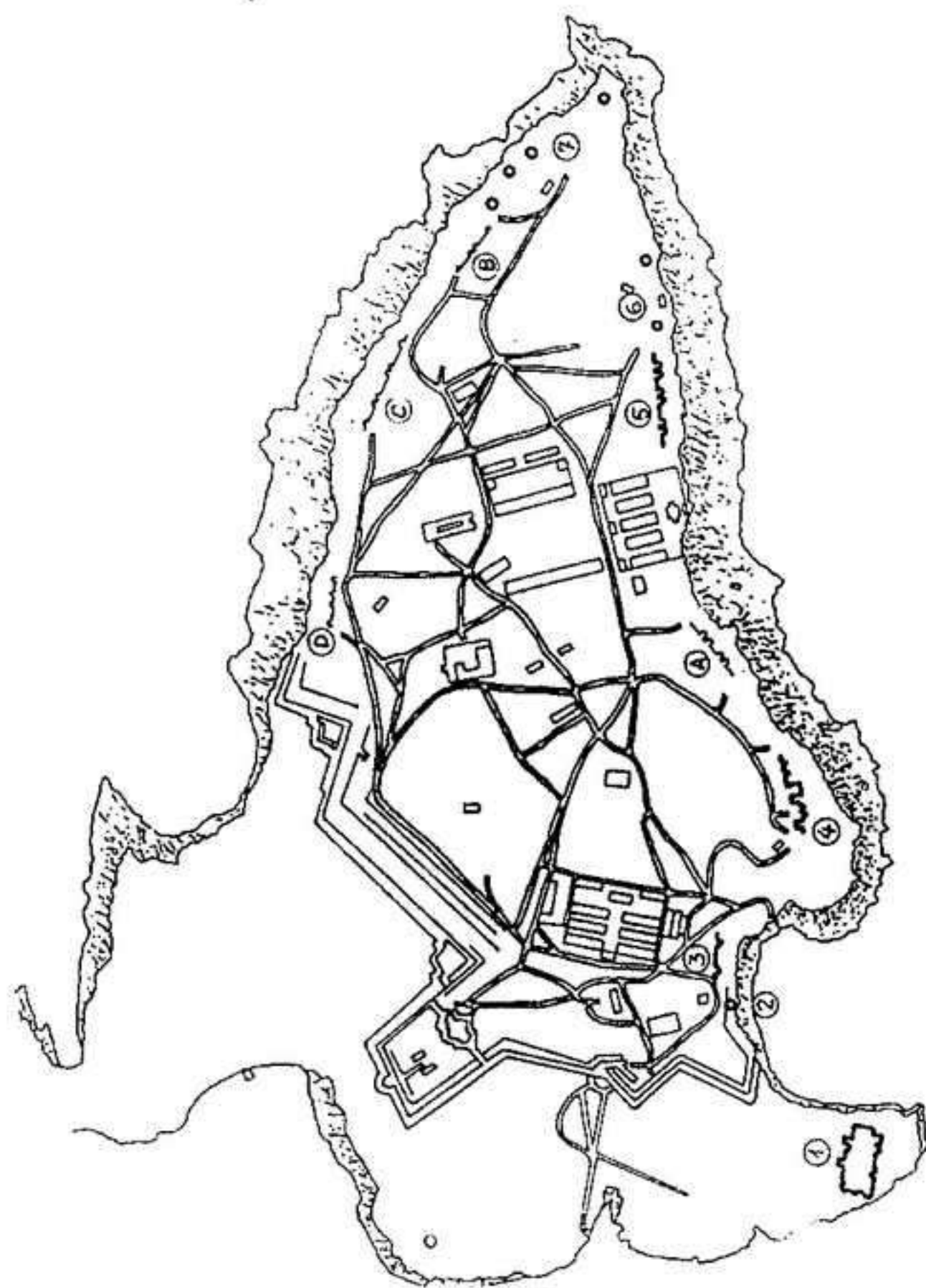
LEYENDA

BATERÍAS ARTILLADAS

- ① BATERIA "REINA REGENTE" ó "PUNTA AFUERA".
2.C.Ac. 26 cms, KRUPP, Marco Adelantado, Mod. 1883.
2.C.Ac. 57 mm, NORDENFELT, Mod. A-II.
- ② BATERIA N°10 ó "GENERAL CASTAÑOS".
4.C.H.E. 45 cms, ORDOÑEZ, Marco Alto Central, Mod. 1895
- ③ BATERIA N°11 ó "REINA VICTORIA" ó "CUARTELES BAJOS".
2.C.Ac. 30,5 cms, KRUPP, Marco Adelantado, Mod. 1880.
- ④ BATERIA "MUNAIZ-ARGUELLES".
4.C.Ac. de Tiro Rápido 45 cms, MUNAIZ-ARGUELLES.
- ⑤ BATERIA "GENERAL ÁLVAREZ DE CASTRO".
6.O.H.S. 24 cms, ORDOÑEZ, Mod. 1891.
- ⑥ BATERIA "VICKERS".
2.C. 38,1 cms, Mod.
- ⑦ BATERIA "VICKERS".
4.C. 152,4 mm, Mod.

BATERÍAS DESARTILLADAS

- Ⓐ BATERIA "GENERAL PALAFOX".
- Ⓑ BATERIA "ALFONSO XII" ó "GENERAL ORDOÑEZ".
- Ⓒ BATERIA "GENERAL RICARDOS".
- Ⓓ BATERIA "GENERAL BARCELÓ".

MENORCA

ARTILLADO DE LA MOLA

1936

LÁMINA 10.- Plano de Menorca con las baterías durante la Guerra Civil.

**LA MIGRACIÓ MENORQUINA AL FINAL DE LA
GUERRA CIVIL, SEGONS ELS FONS DE L'ARXIU
D'ULTRAMAR D'AIX EN PROVENCE I DE L'ARXIU
DEPARTAMENTAL DE MARSELLA
ELS EPISODIS DEL *DEVONSHIRE* I DE LA *CARMEN PICÓ***

JEAN-JACQUES JORDI (*)

Aquella madrugada

*Son las tres de la madrugada. La hoja arrancada nos dibuja sobre el blanco un negro
nueve de febrero.*

Aquella madrugada!

Fine una etapa y se abre un paréntesis. Todo se esfuma, todo desaparece.

Aquella madrugada!

*Para unos es el triunfo, para otros la derrota, pero para todos, en el futuro, un día más
de tragedia de MENORCA en el marco de la gran tragedia de España.*

Aquella madrugada!

*Madrugada triste, de renuncia, de perspectivas aciagas, de horizontes inconcretos, de
pensamientos sombríos, de visiones macabras, de esperanzas fallidas, de vidas destrozadas,
de ilusiones rotas...*

Aquella madrugada!

Madrugada de cobardías, de traiciones; de egoísmos salvajes, de lejanía, de ausencia...

Aquella madrugada!

Madrugada de recuerdos, sí...

Aquella madrugada!

L'11 de febrer de 1940, el dia del primer aniversari de la seva trista arribada a França, el menorquí Francesc Pons Seguí escriu aquest poema d'exili,¹ sobre la taula

---

(*) Historiador.

¹ Francisco Pons. *Barbelés à Argelès et autour d'autres camps*. París, 1993.

de la barraca que té com a abric i refugi al camp d'Argelès-sur-Mer. Hi escriu amb majúscules el nom de Menorca, la seva illa on ha passat la infantesa, l'adolescència i l'inici de l'edat adulta que creia eterna.

Sens dubte, Pons Seguí ha compartit amb altres menorquins la seva tragèdia, tant com el record de l'única illa de les Balears que s'havia mantingut republicana fins a començaments de l'any 1939.

La història de la migració menorquina al final de la Guerra Civil és un episodi conegut només en part. Comptam amb els testimonis importants de Deseado Mercadal Bagur i amb el llibre del segon comandant del *Devonshire*, Eric Wheeler Bush.² Tenim també el testimoni d'un mestre de Menorca, Francesc Pons Seguí, que va fugir amb el *Devonshire*³ i que visqué a França fins la seva mort. Tornà per primera vegada a l'illa l'any 1976, trenta-set anys després del seu desterrament. Per acabar, a l'Arxiu Nacional d'Ultramar d'Aix-en-Provence i a l'Arxiu Departamental de Marsella trobam els relats dels qui han viscut l'èxode.⁴ No tenim intenció de fer una història completa dels esdeveniments, sinó d'aportar alguns elements sobre la migració menorquina que es produí al final de la Guerra civil. Podem dir que les migracions menorquines són els signes precursors de l'última gran emigració política espanyola de març i abril de 1939 que, amb la rendició del darrer reducte d'Alacant, es produí principalment cap a Algèria.⁵

Els dos esdeveniments més coneguts són la sortida del vaixell anglès *Devonshire* del port de Maó, la matinada del dia 9 de febrer, i la seva arribada a Marsella al matí del dia 10, i la fuga de la goleta *Carmen Picó* cap a Alger el mateix dia.

Tanmateix, no ni ha només els episodis d'aquests dos vaixells per donar una imatge fidel de la migració. D'altres petits velers, amb tres o quatre persones cada un, desembarcaren prop d'Alger fins ben entrat el mes d'agost. En total, fugiren de Menorca sis-centes persones. Si bé hi ha famílies que van poder emprendre juntes el camí de l'exili, més normal és que cada un deixi pare, mare o amic, quan no és la dona i els infants els que abandona sense noves, almenys en un primer temps i fins que els puguin arribar les cartes.

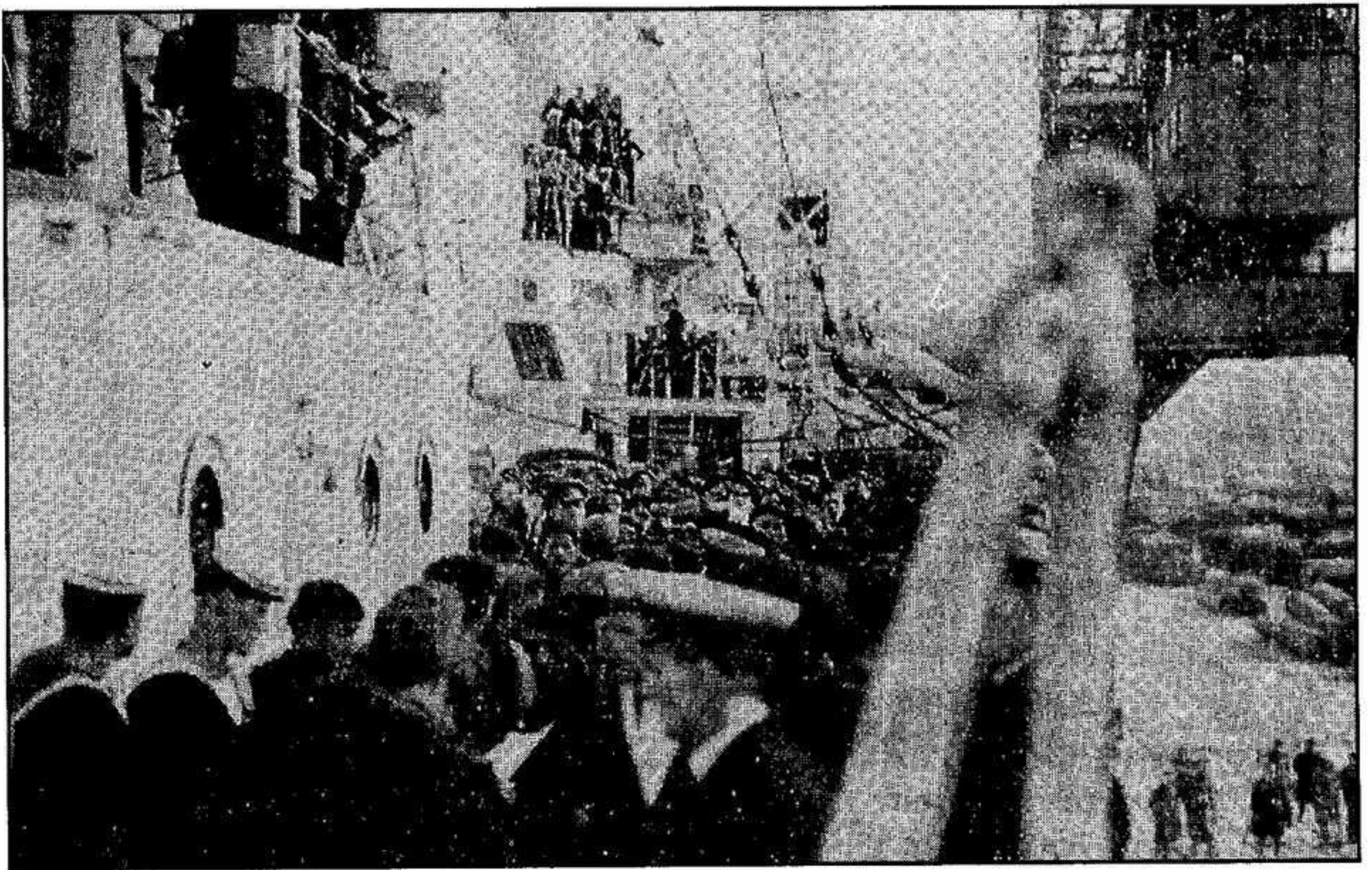
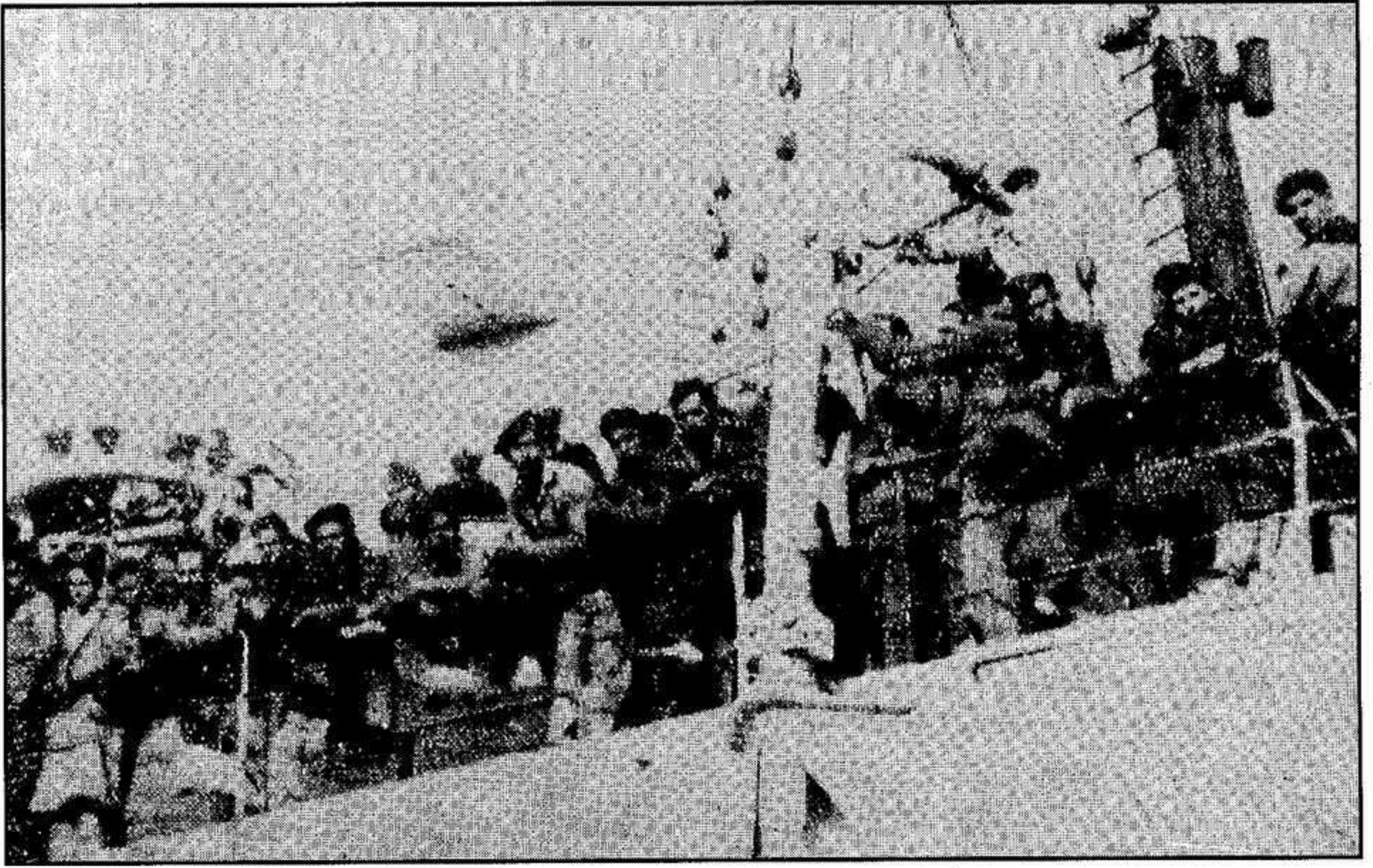
A continuació, els camins es diversifiquen entre Alger, Marsella, els camps d'Argelers o els d'Algèria (Morand, Djelfa, Kenadsa o el trist Hadjerit M'Ghil), o els centres de refugi per a dones al departament de la Loira.

² Deseado Mercadal Bagur, *Yo estuve en Kenadsa, nueve años de exilio*. Maó, 1983. Del mateix autor, *La guerra civil en Menorca. Relato histórico de un testigo*. Maó, 1994. Eric Wheeler Bush, *Bless our ship*. Londres, 1958.

³ Francesc Pons, obra citada.

⁴ Arxiu d'Ultramar (CAOM), Aix-en-Provence, sèrie F 67 (no divulgable sense autorització) i Arxiu Departamental de Marsella, 4 M 959-962 (igual que l'anterior).

⁵ Aquest article és el preludi d'un estudi més extens de l'exili espanyol a Algèria, que inclourà els camps de refugiats.

A començaments de l'any 1939, la situació sembla quasi sense esperança per a tots els que creien en la victòria de la República enfront dels facciosos. Des de fa unes setmanes, milers de refugiats han passat la frontera de França. La situació empitjora a mesura que els dies passen. A Menorca, els habitants sofreixen la manca de queviures i els aviadors francesos que fan escala amb els seus hidroavions a Fornells, en el curs del viatge entre Alger i Marsella, el dijous 26 de gener de 1939 declaren que "l'aprovisionament de l'illa és quasi nul a causa de la vigilància dels vaixells nacionalistes i dels avions de la base de Palma. Fa poc –afegeix un testimoni– un vaixell amb farina amb destinació al port Maó ha estat desviat a Palma..."

A les primeries de febrer, la situació de Menorca és delicada. Els avions italians no limiten les seves accions a un reconeixement habitual, sinó que llencen uns fulls exigint la rendició sense condicions de l'illa. Ja feia dies que els governs d'Anglaterra i França pensaven en una negociació amb el general Franco, doncs ja l'havien sol·licitada. Esperant una resposta ràpida, el govern britànic envia el seu creuer *Devonshire* a navegar entre la costa catalana i l'illa a partir del 27 de gener. El dimarts 7 de febrer, el *Devonshire* es troba a Palma i acull a coberta el comte de San Luis, governador militar de Mallorca i representant del general Franco. El vaixell anglès es dirigeix cap a Maó, on arribarà a les onze i mitja del migdia. El comandant anglès Muirhead-Gould es posa en contacte amb el governador de Menorca, Luis González Ubieta, el qual feia alguns dies que havia substituït el general Barandaris –Barandaris de la Cuesta i el seu oficial d'ordenança Bartolomé Torres Hernández havien desembarcat a Marsella el 24 de gener amb l'hidroavió de la companyia Air-France.

La missió és clara: es tracta de negociar la rendició de l'illa. A final del capvespre, San Luis i Ubieta s'entrevisten sense prendre cap decisió. Es reveuen l'endemà, dimecres 8 de febrer, i, sota la pressió anglesa, aconseguen un acord. D'un costat, la rendició de l'illa sense combat, i de l'altre, l'evacuació sense problemes dels menorquins que ho vulguin. La llista dels evacuats es complementa quan, a les dues del capvespre, els atacs dels caça-bombarders italians sumeixen l'illa en un clima de por. Les incursions italianes es perllongaran durant tres hores. En el curs d'aquest atac, el *Devonshire* havia sortit de la badia de Maó i el seu comandant havia enviat una protesta al representant de Franco a bord del creuer. San Luis (Sartorius) està consternat: què ha passat realment? No es pot afirmar amb certesa. És ben segur que els atacs són obra de l'esquadra de caça italiana amb base a Palma, ja que totes les informacions així ho certifiquen.⁶ Per què, però? La situació no ho exigia. La premsa anglesa, que

⁶ A més del testimoni de Pons Seguí, de Deseado Mercadal i de Wheeler Bush, el periodista del *Corriere della Sera* també ho confessa. Aquest fet tingué moltes repercussions a l'Assemblea de França i a la Cambra dels Comuns d'Anglaterra, que obligaren Chamberlain a donar-ne explicacions. Tots els diaris parlaren de Menorca: el *Times*, el *Pravda*, el *Corriere della Sera* i els diaris alemanys...

s'orienta pels documents del Foreign Office, pensa que es tracta d'una maniobra italiana. Els avions Falchi tornaven cap a Palma després d'una missió de bombardeig del port de Cartagena, quan el general comandant de l'aviació legionària de Balears s'assabenta que el coronel Useletti es troba al davant de la rebel·lió de la guarnició militar de Ciutadella i que es dirigeix cap a Maó. Per ajudar-lo, el general italià ordena a una esquadra d'avions Savoia-Marchetti S-79 d'enlairar-se per bombardejar Menorca.⁷ Així, i d'una manera oficial, Itàlia podria reivindicar sinó Menorca almenys unes posicions estratègiques interessants a l'illa. Cal dir que, en el transcurs del conflicte, Alemanya i Itàlia havien temut que les tropes franceses ocupassin l'illa, principalment cap a mitjans del 1937, per fer contrapès a la presència dels italians a Mallorca.⁸ I alguns dies abans de la rendició de Menorca, Leon Blum (que ja no és cap del govern) declara que "Menorca no és un fruit fàcil de collir. Només el fet que no s'hagi mai intentat el seu setge des del començament de la Guerra civil ja demostra que es tracta d'una operació de guerra delicada i incerta. Com podria assolir-la o intentar-la el general Franco amb el seu exèrcit de 10.000 homes? L'èxit únicament és possible amb una superioritat aclaparadora de mitjans materials, i amb el concurs complet i l'ajuda total de la flota italiana i de l'aviació legionària de les Balears". Això és el que succeí sense una demostració important de fortalesa!

El bombardeig de Menorca aporta una doble confirmació: la incapacitat de l'illa per defensar-se durant un temps llarg i, per tant, haver de triar la rendició com a única solució i, també, la impossibilitat dels illencs de fugir. Cal dir que en el curs de les negociacions Luis Sartorius i Ubieta, amb l'acord dels governs francès i anglès, havia decidit el bloqueig total de Menorca. Puix que l'exili era "organitzat", no era possible fugir pels seus propis mitjans.

Durant la nit del 8 al 9, la DCA (Defensa Contra Avions) de Menorca dispara alguns trets, sense cap justificació aparent. L'establiment d'un clima de por s'ajunta a la confusió i determina un pànic terrible. Deseado Mercadal constata les dificultats que troben els menorquins per embarcar i refugiar-se al *Devonshire* i la misèria dels qui deixen la seva terra. Explica també la dissort dels qui no pogueren tenir una plaça. El comandant Muirhead-Gould ens ofereix la seva visió d'aquella nit: "La gent, aterrida, deixava les cases en camisa de dormir i sense cap equipatge. Fugien atemorits, prenent les llanxes i els canots que es trobaven al port. El *Devonshire* fou immediatament envoltat per barques sobrecarregades de gent enfollida, molts dels quals anaven quasi despullats. Crec que no corrien cap risc, sinó que eren víctimes de la por. Davant d'a-

⁷ Els bombardejos ocasionaren dos morts i alguns ferits i la destrucció d'una trentena d'edificis.

⁸ En efecte, Leon Blum, aleshores cap de govern (fins el 22 de juny de 1937), havia demanat a l'exèrcit francès que pensàs en una ocupació de l'illa. Arxiu Departamental Bouches-Du-Rhône, 4 M, 958-962.

questa tràgica situació, el meu deure era de donar asil al *Devonshire* a tots els que demanaven i suplicaven la meva protecció. Hem deixat el port de Maó a les cinc de la matinada, sense saber ben bé què passava a l'illa. Ja en alta mar, camí de Marsella, hem trobat un contratorpeder que anava cap a Palma i al qual San Luis ha embarcat".⁹ "Adéu, febrer de dissort i de desgràcia", escriu Francesc Pons Seguí des del camp d'Argelers a propòsit de la fugida a bord del *Devonshire*.

A les set del matí, mitja dotzena de vaixells de guerra es troben davant de Ciutadella i, dues hores més tard, la Divisió 105 del coronel López Bravo s'apodera de l'illa. Amb la rendició, la situació és confusa i es produeixen enfrontaments. Els "rojos", nom genèric que inclou tant els comunistes com els socialistes o els republicants, són buscats... És massa tard per a un grupet de menorquins que volien trobar refugi al *Devonshire*. En la seva fugida, troben amarrada a un moll del port de Maó la goleta *Carmen Picó* i decideixen escapar en ella.¹⁰ Dos camins diferents per a un mateix destí.

La travessia del *Devonshire* fou relativament bona i els menorquins es beneficiaren d'uns àpats abundants, variats i freqüents. Pa blanc, xocolata i salsitxes fumejants semblaven en aquella situació un menjar de festa. Al capvespre del 9 de febrer, els marins anglesos els ofereixen un concert.

El divendres 10 de febrer, a les nou del matí, el *Devonshire* s'acosta al moll G del port de Marsella. A bord, a més dels anglesos hi ha 452 refugiats menorquins (300 homes, 100 dones i 52 nens), sense comptar les famílies del governador, Luis González Ubieta, i del seu oficial d'ordenança. Al moll els esperava un important servei d'ordre amb militars, policies, duaners, metges... oficials com el metge Reynaud, el vicecònsol d'Anglaterra i el director del Servei d'Estrangers, el senyor Audibert, pugen a bord per tal de procedir a les verificacions acostumades. Ubieta i el seu adjunt (amb les famílies respectives) són hostes del cònsol i podran marxar cap a París, i per als altres està tot previst: el seu destí comença al mateix moll. Dos trens els esperen: un per als homes, un altre per a les dones i els nens. Primer en desembarquen els homes i els entaforen al tren que ha de conduir-los fora de la ciutat. Cal evitar la cohabitació entre els espanyols i el poble francès, per a la qual cosa se serveixen d'un destacament de tiradors senegalesos com a barrera quasi insuperable.¹¹ Al fosquet, el tren tornà al port i els menorquins s'embarcaren sense demora a l'*Asni* cap a Port-Vendres, i d'allà agafaren el tren cap al camp de concentració d'Argelers. Mentrestant, les dones i els infants desembarcaren per ocupar els compartiments d'un tren especial en

⁹ Segons el testimoni del comandant, Arxiu Departamental Bouches-du-Rhône, 4 M 958-962.

¹⁰ Aquí cal llegir el testimoni de Deseado Mercadal, *La Guerra civil en Menorca*. Maó, 1994, p. 247-268.

¹¹ Com indica Francisco Seguí, obra citada.

direcció a un camp prop de Roanne, al departament del Loira. Les famílies han estat separades. Podran retrobar-se algun dia?

Pel que fa a la *Carmen Picó*, el 10 de febrer, al cap de trenta hores de navegació, la goleta arriba a Alger a les deu i mitja del matí i atraca al moll de la nova escullera del darrer port d'Alger.¹² Tot seguit, el prefecte d'Alger impedeix el desembarcament dels menorquins i demana al comissari de policia, senyor Detchessahar, i al comissari del port, senyor Burtin, que pugin a la goleta i censin les persones que hi ha a bord. S'hi troben setanta-set persones: cinquanta-un homes, dotze dones i catorze nens. Segons els informes, "el vaixell tenia per tota fortuna una gran lona estesa al fons de la bodega, sobre la qual havien descansat els menorquins durant la travesia. Els queviures escassejaven i ja no hi quedava aigua potable. Tots els refugiats estan extremadament esgotats, però es mantenen dignes, i els nens, en particular els més petits, no ploren".

Davant d'aquesta gent tan desvalguda i dissortada, en l'espai de dues hores els comissaris fan portar queviures i màrfegues per tal que puguin descansar en millors condicions. El personal de la sanitat marítima procedeix també a vacunar els refugiats. Així que es coneix l'arribada del *Carmen Picó*, alguns espanyols i menorquins d'Algèria van cap al port a fi de portar ajuda als seus parents i amics. De tota manera, l'estada dels "civils" serà molt curta.

Mentrestant, el prefecte d'Alger ha demanat al governador general d'Algèria i al Ministeri de l'Interior a París com ha d'afrontar la situació. Cal fer notar que l'arribada de la *Carmen Picó* és el primer episodi de la migració política espanyola de la Guerra Civil. De moment, París no ha pensat en una migració republicana cap a Algèria i no ha previst res. Conseqüentment, han d'enviar els refugiats cap a la França metropolitana, on els espanyols seran rebuts en camps de concentració i centres d'acolliment.¹³

D'altra banda, i segons les declaracions del comissari del port, la quasi totalitat dels refugiats desitgen anar a França, cosa que ens sembla un xic estranya, ja que són prou coneguts els vincles existents entre Algèria sota la dominació francesa i l'illa de Menorca.¹⁴ Més d'una família té un germà, o bé un cosí, una tia, un oncle a Fort de l'Eau, a

¹² Arxiu d'Ultramar, F67 (amb autorització).

¹³ En aquest moment, hi ha previst un únic camp de concentració, el d'Argelers, i encara en condicions d'improvisació quasi absoluta. Els camps de Saint-Cyprien i de Barcarès no s'habilitaran fins a finals de 1939. Es pot considerar, doncs, una acollida força deficient.

¹⁴ Vegeu l'article d'aquest autor "La vida de los mahoneses en Argelia: un pueblo de colonización mahonesa, Fort de l'Eau" a la *Revista de Menorca*, publicada per l'Ateneu de Maó el quart trimestre de 1990, i "Menorca, una isla en Argelia: los menorquines como arquetipo de las migraciones deseadas", pendent de publicar dins la revista *Meloussa* de l'Institut Menorquí d'Estudis, com a Actes del Col·loqui "Minorque et le monde méditerranéen".

Hussein-dey o a Alger mateix... i, per tant, cap la possibilitat que un parent o un amic declari la seva disposició a albergar alguns familiars. Però per a això s'ha de fer una petició a la prefectura, i la realitat és que no ha hi ha temps material. Cert és que els refugiats no són tots de Menorca, però sí una gran majoria! Sigui com sigui, les instruccions oficials són molt clares i els refugiats no es podran quedar a la colònia francesa.

D'una manera molt administrativa, les autoritats algerianes estableixen una distinció entre els refugiats, classificant-los en tres grups. La primera llista comprèn el personal civil, format per trenta-nou persones (tretze homes, dotze dones i catorze nens); la segona està integrada pels militars: un comissari polític, un capità, vuit tinentes i divuit homes de tropa; i, finalment, el grup de la tripulació, format per deu membres sota el comandament de Sebastià Pascual.

La llista civil inclou, majorment, famílies senceres i els parents, i són quasi totes de Menorca. Cal esmentar que entre ells trobam un nadiu d'Eivissa i un cubà de l'Havana. El mateix dia de la seva arribada a Algèria, a les sis del capvespre són embarcats a bord del vaixell *El Djezair* cap a Port-Vendres i el seu camp de concentració per tota acollida, ja que el prefecte d'Alger havia posat el seu col·lega de Perpinyà al corrent de l'arribada dels menorquins. En realitat, els trenta-nou civils es transformen en quaranta-dos, doncs a la llista s'hi afegeixen tres militars casats. En arribar a França, els civils són separats: els homes van cap al desorganitzat camp d'Argelers, on els trobaran amb els que venen amb el *Devonshire*, i les dones prop de Le Chambon-Feugerolles, també al Departament del Loira. Malgrat tot, en la confusió regnant i per causa de la poca organització del camp, de la manca de vigilància, els errors en l'edat dels refugiats i la mateixa precipitació (és dia 11 de febrer), un grup de refugiats podran tornar cap a Algèria.

Estranyat, el prefecte d'Alger, assabentat pel Servei de Vigilància dels Estrangers, informa el Ministeri de l'Interior que el 7 de març¹⁵ “la dona Celeste Gelabert, esposa de Deseado Mercadal, nascuda a Sant Lluís el 6 de juny de 1910, i el seu fill Deseado han estat recollits per la seva cosina germana, la senyora Sintès Antoni, el marit de la qual és sastre a Maison-Carrée”. Cada mes, Celeste Mercadal Gelabert ha de presentar-se al comissariat central d'Alger per mostrar la seva autorització de residència provisional (número 488 del Servei d'Estrangers a Alger). El juliol de 1939, per primera vegada es concedeix un permís de residència a Deseado Mercadal Bagur del camp d'Argelers, en el qual consta que “pel moment treballa en qualitat de mecànic als establiments Fourré & Rhodes, 10 rue Dupuch, Alger”. Un xic més endavant, la família Mercadal viurà a la casa del senyor Morand, forner, 14 rue Valenti, Alger.¹⁶

¹⁵ Arxiu Ultra Mar, F67.

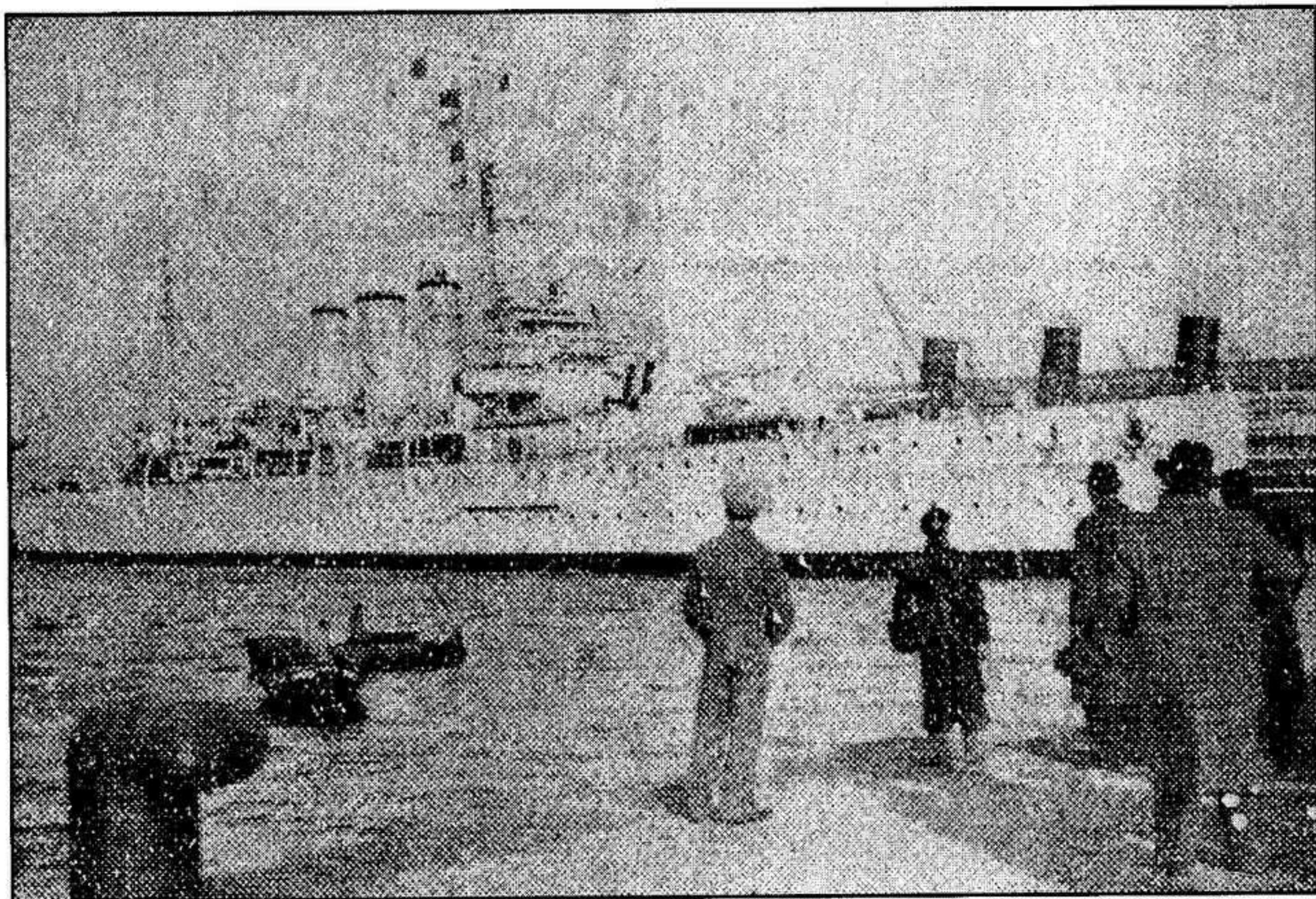
¹⁶ Arxiu Ultra Mar, F64 i 70 (amb autorització).

De la mateixa manera que la família Mercadal, el novembre de 1939 es troba a Alger –on viuen la seva mare i el seu germà– en Bartolomé Tortosa, nascut a Maó el 23 de gener de 1885 i que també havia anat a parar al camp d'Argelers. En total es compten 168 espanyols en la mateixa situació, que treballen a Alger o als afores, el mes de juliol de 1939. Aquesta xifra que pot semblar important no ho és tant en realitat, ja que en el curs dels mesos de març i abril d'aquell any Algèria va rebre de vuit a deu mil refugiats procedents d'Alacant o de Cartagena. Malgrat tot, es pot pensar que els que van arribar primer van poder, més fàcilment que els altres (i a condició de tenir parents o amics), beneficiar-se d'un cert grau d'indulgència per part de les autoritats d'Alger. Una indulgència de curta durada, ja que el decret del 18 de novembre de 1939 permetia al prefecte d'internar qualsevol individu considerat com a sospitós de representar un perill per a la defensa nacional i la seguretat pública. A partir d'aquest moment, els espanyols (compresos els menorquins) seran internats als camp de Suzzoni, Morand i Cherchell, o incorporats als grups de treballadors estrangers dependents dels "centres de séjour surveillés" (centres de sojorn vigilats). Aquests centres estaven sota unes condicions de vigilància i disciplina duríssimes.¹⁷

Sense cap indicació del govern francès a propòsit dels militars, el prefecte d'Alger decideix procedir al desarmament (es trobaran tretze revòlvers i unes dotzenes de cartutxos) dels refugiats de la *Carmen Picó* i se'ls obligarà a desembarcar com els civils. Els tres que són considerats civils, pel fet d'estar casats, seran separats dels altres i dirigits cap a la caserna de Maison-Carrée prop d'Alger, en la qual es troba aquarterat el Cinquè Regiment de Tiradors.¹⁸ Regles disciplinàries molt estrictes regnen tant a l'interior com a l'exterior de la caserna i queda clar que no podran mantenir cap relació amb els menorquins de la colònia. Els soldats "no hauran de cap de les maneres traspasar el quarter on són en quarantena. No han de mantenir cap relació amb els militars francesos si no posseeixen un grau militar". En canvi, "podran rebre, a través de les autoritats militars, donatius en espècies (tabac, queviures...) entregats per associacions benèfiques i de socors als refugiats espanyols, sense que aquests puguin veure o parlar amb els delegats. Podran llegir els diaris francesos autoritzats a la caserna i menjaran el mateix que els militars francesos". Les úniques visites permeses són les de les autoritats consulars o altres autoritats habilitades pel prefecte. Així, el prefecte donarà autorització a un tal Guillaume Socias per visitar els milicians internats, però la denegarà a la periodista Lucienne Jean-Darrouy del

¹⁷ Es poden esmentar Bu Arfa, Macheria, Hadjerat M'Ghil, Djenien Bu Rezg, Colomb-Bechar i Kenadsa, tots prop del Marroc o al Marroc mateix i sota l'autoritat del camp de Djelfa a partir d'abril de 1940. Als Arxius d'Ultramar d'Aix-en-Provença, hi ha notícies sobre la vida als camps en les quals es pot copsar la seva duresa.

¹⁸ Arxiu d'Ultramar, F 67 (amb autorització).

diari *Alger-Républicain* el 12 de febrer. De tota manera, si no els pot veure sí que li és possible de comunicar-s'hi intercanviant cartes. Els militars diuen que “són ben tractats per part de l'exèrcit francès i han enviat una carta al prefecte agraint-li el seu acolliment”. Al mateix temps, en José Casteyo demana a la periodista que a través del seu diari “faci conèixer que els militars espanyols són, abans de tot, homes conscients del seu deure i que han lluitat fins al darrer moment”. En els seus mots diu: “us prego d'assegurar la nostra immensa reconeixança a tots aquells que ens han ajudat”.

Finalment, els militars seran transferits el dimecres dia 22 de febrer cap a Port-Vendres i el camp d'Argelers en el vaixell *El Mansur*, on els donen menjar i queviures per a un dia. La seva sortida s'ha efectuat, segons el prefecte, “sense cap incident, sota la vigilància de sis gendarmes”.

Fins aquell moment, els vint-i-cinc militars menorquins seran els únics refugiats de l'èxode de la Guerra Civil al Departament d'Alger,¹⁹ però pocs dies més tard milers d'espanyols desembarcaran a Oran i a Alger.

¹⁹ Segons carta del prefecte al Ministeri de l'Interior del 18 de febrer de 1939. Arxiu d'Ultramar, F67.

Si bé els civils i els militars són desembarcats i transferits a França en dates diferents, els deu homes de la tripulació no poden deixar la *Carmen Picó*, ja que sobre ells pesa una sospita de contraban després de la descoberta d'una quantitat important de tabac a la bodega de la goleta. En un primer moment, la tripulació demana a les autoritats del port queviures i combustible per anar cap a Oran, però això no serà possible;²⁰ tant el vaixell com la tripulació seran consignats sense cap possibilitat de rebre ajuda. Comença a mancar-los el menjar i l'aigua potable, i l'alcalde d'Alger, un tal Rozis, es nega que les bombes d'aigua del port els proveesquin. De tota manera, el diumenge 12 de febrer, un tal Tortosa, taxista, avisa el sindicat de mestres d'Alger i el comissari del port de la dramàtica situació dels menorquins.²¹ El mateix capvespre, els homes de la *Carmen Picó* reben queviures i aigua. Tres dies més tard, el prefecte decideix la confiscació del vaixell i la sortida dels marins cap a Port-Vendres a bord d'*El Mansur* de la Companyia de Navegació Mixta.

Així s'acaba el primer episodi de la migració política espanyola de la Guerra Civil, exclusivament menorquina. No hi ha cap possibilitat de quedar-se a la colònia francesa i els menorquins es veuen obligats a passar per França i els camps de concentració per tornar, si escau, cap a Algèria. Sigui com sigui, aquest país no pot servir de refugi als menorquins i, poc a poc, cadascú prendrà un camí diferent, particular. Es pot pensar que únicament l'estudi de les múltiples trajectòries individuals poden donar-nos una imatge un xic fidel de la migració política menorquina.

Però això seria ja una altra història, com, per exemple, l'enigmàtica del menorquí Josep Mercadal Ametller, nascut a Maó, militar, arribat a Oran el 24 de març de 1939, en possessió d'un miler de francs i dues mil pessetes. Participa al primer grup espanyol internat al camp de Suzonni (Boghari) el 5 dia d'abril.²² La seva estada al camp durarà dos mesos, ja que en Mercadal Ametller embarca cap a Marsella en el *El djézair*, amb seixanta-un refugiats més, en un viatge llunyà. Efectivament, el menorquí arriba al port de Le Havre, via París, on s'embarca en el *S. S. Maria Ulianova* cap a la URSS. Què passà més tard Amb José Mercadal? No ho sabem. Una altra trajectòria, una altra vida, potser una altra memòria...

²⁰ Arxiu d'Ultramar, F 67 (amb autorització).

²¹ Arxiu d'Ultramar, F 67 (amb autorització), i també *Alger Républicain*, que publica un article el 13 de febrer amb el títol "Què van fer les autoritats amb la *Carmen Picó*?"

²² Arxiu d'Ultramar, F 67 i F 76 (amb autorització).

LLISTA DELS REFUGIATS CIVILS²³

Llinatges	Nom	Edat	Lloc de residència
CARDONA SINTES	José	19 anys	Sant Lluís
IBÁÑEZ	Anselmo	25	Maó
GELABERT	Miquel	42	Es Castell
GIL	Margarita	42	Maó
ARBONA	Juan	40	Maó
TORRES	Isabela	35	Maó
SERRA	Vicente	22	Eivissa
GONZÁLEZ	Hipólito	48	Maó
COLL	Concepción	48	Maó (esposa d'H. González)
GONZÁLEZ	Juan	14	Maó
GONZÁLEZ	Consuelo	9	Maó
GONZÁLEZ	Hipólito	6	Maó
PONS	Justiniano	28	Maó
GONZÁLEZ	Luis	19	Maó
DE LA RICA	Francisca	1	Maó
CAVAS	Nicolás	30	Palma
PLANELLS	Antonia	29	L'Havana (Cuba)
MOLL	Miquel	44	Ciutadella
CAMPS	Juan	31	Maó
FÁBREGAS	Sebastián	33	Maó
PONS	Francisco	52	Maó
MERCADAL	Deseado	28	Maó
GELABERT	Celestina	28	Sant Lluís (esposa de D. Mercadal)
MERCADAL	Deseado	11 mesos	Maó (fill de D. Mercadal)
MERCADAL	Bion	15 anys	Maó (germà de D. Mercadal)
MERCADAL	Zeïla	24	Maó (germana de D. Mercadal)
BAGUR	Clara	53	Ciutadella (mare de D. Mercadal)
SOLER	Deseado	5	Maó
HUGUET	Juanita	28	Es Mercadal
GABALDÓN	Julio	11	Maó
GABALDÓN	Angelita	5	Maó
PASCUAL	Maria	35	Es Mercadal
GRAU	José	12	Es Mercadal (fill de Maria Pascual)
GRAU	Teresa	7	Es Mercadal (filla de Maria Pascual)

²³ Segons el desglossament de les autoritats militars. Arixu d'Ultramar, F 67 (amb autorització).

Llinatges	Nom	Edat	Lloc de residència
TORRES	Maria	36 anys	Ciutadella (esposa del militar Cabanellas)
CABANELLAS	Trinidad	1	Ciutadella (filla de Maria Torres)
SANZ (o SANS)	Inocencia	21	Maó (esposa del militar V. Magí)
MAGÍ	Carola	1 mes	Maó (filla d'Inocencia Sanz)

LLISTA DELS MEMBRES DE LA TRIPULACIÓ DE LA *CARMEN PICÓ*²⁴

Llinatges	Nom	Edat	Lloc de residència
PASCUAL	Sebastián	34 *	Campos (Mallorca)
GARRIGA	Juan	28	Maó
GORNÉS	José	21	Ciutadella
CAULES	José	26	Ciutadella
SERDÀ	Martín	26	Pollença (Mallorca)
PASCUAL	Rafael	29	Campos (Mallorca)
PONS	Antonio	30	Alaior
CASANOVAS	Miguel	28	Pollença (Mallorca)
VISINS (VICENTS?)	José	23	Pollença (Mallorca)
PONS	Antonio	35	Maó

²⁴ Segons el desglossament de les autoritats militars. Arxiu d'Ultramar, F 67 (amb autorització).

LLISTA DELS MILITARS I MILICIANS DESTINATS A MENORCA²⁵

Llinatges	Nom	Edat	Nadiu	Grau i companyia	des de	Estat civil
CASTELLÓ	José	25	Maó	Comissari (7è Batalló Disciplinari)	1938	casat, 1 fill
MARTÍ	Juan	24	Tarragona	Capità (7è Batalló Disciplinari)	1938	solter
MENÉNDEZ	Ángel	24	Girona	Tinent (7è Batalló Disciplinari)	1938	casat, 1 fill
CASTILLO	Ernesto	24	Nerva	Tinent (Grup Enginyers 2, Maó)	1938	solter
IÑIGUEZ	José	24	València	Tinent (7è Batalló Disciplinari)	1938	casat, 1 fill
PONS	José	26	Maó	Tinent (7è Batalló Disciplinari)	1938	casat, 1 fill
LASTRA	Markof	33	Valladolid	Tinent (Parc Artilleria Maó)	1935	casat, 4 fills
LLOPIS	Antoni	39	Maó	Tinent (auxiliar de l'Administr.)		casat, 5 fills
CARBONELL	José	45	Maó	Tinent (7è Batalló Disciplinari)	1938	casat, 6 fills
PONS	Juan	20	Maó	Soldat (7è Batalló Disciplinari)		solter
SALAS	Ignacio	28	Pollença	Soldat (Reg. Motorista Maó)	1938	solter
GOMILA	Miquel	24	Ferrerries	Soldat (4t. Regiment Artilleria Costa)	1936	solter

²⁵ Segons el desglossament de les autoritats militars. Arxiu d'Ultramar, F 67 (amb autorització).

Llinatges	Nom	Edat	Nadiu	Grau i companyia	des de	Estat civil
GIMÉNEZ	Dante L.	24	Buenos Aires	Soldat (7è Batalló Disciplinari)	1938	solter
MORRO	Ramon	31	Palma	(4t. Regiment Artilleria Costa)	1937	solter
OLIVES	Bartomeu	23	Maó	Soldat (7è Batalló Disciplinari)	1938	solter
DE LA TORRE	Francisco	23	Jaén	Soldat (7è Batalló Disciplinari)	1938	solter
CARDONA	José	23	Maó	Soldat (DCA de Maó)	1937	solter
GUITARD	Miquel	22	Ciutadella	Soldat (39 Reg. Infanteria Maó)	1936	solter
GONYALONS	Guillem	34	Maó	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1936	casat, 2 fills
HUGUET	Antonio	24	Manacor	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1936	solter
FERNÁNDEZ	Elías	24	Ortega/ El Ferrol	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1936	casat
BENITO	Lucio	24	Burgos	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1936	solter
FLORIT	José	20	Ferrerries	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1937	solter
MERCADAL	Lorenzo	29	Maó	Soldat (DCA Maó)	1937	solter
FLORIT	Bartomeu	24	Ferrerries	Soldat (4t. Reg. Artilleria Costa)	1936	solter
CABANELLAS	Joaquim			Militar		casat
MAGÍ DIAZ	Vicenç			Militar		casat

EL "CAMÍ DE CAVALLS" DE MENORCA VIST DES D'UNA PERSPECTIVA JURÍDICA¹

JOSEP MARIA QUINTANA (*)

En el seu documentat treball sobre *El camí de cavalls a Menorca*,² l'historiador Joan de Nicolás fa un estudi de la realitat física i de l'evolució històrica d'aquest antic camí que encerclava l'illa de Menorca, camí que pot apreciar-se encara a molts indrets (malgrat el seu deteriorament general i la seva desaparició pràctica en alguns trams, tant per mor de les actuacions dels propietaris rurals com, sobretot, de l'acció urbanística), el qual resta, però, en la memòria popular i ha estat objecte, sobretot en els darrers anys, de diverses iniciatives jurídiques i polítiques encaminades a la seva reconstrucció i defensa.

En el capítol de suggeriments, de Nicolás adverteix, tanmateix, que "caldría engegar els estudis jurídics necessaris per tal de determinar la propietat del Camí de Cavalls i del seu entorn immediat, així com les seves condicions d'ús per part dels particulars", amb la qual cosa "es resoldria una situació prou confusa pel que respecta a drets establerts pel costum, drets de la institució militar, antigues o actuals servituds de la propietat, etc., amb el que la societat civil podria saber quins són els seus drets i s'evitarien situacions compromeses que es presenten ara, per exemple, quan un propietari prohibeix l'accés pel Camí de Cavalls que considera propietat privada".

(*) Jurista i escriptor. Registrador de la Propietat de Ciutadella de Menorca.

¹ Conferència pronunciada per Josep Maria Quintana al Centre Cívic Cultural de Ferreries el dia 1 de desembre de 1995.

² Nicolás Mascaró, Joan C. de.- *El camí de cavalls de Menorca. Ahir i avui*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma de Mallorca, 1992.

L'observació de De Nicolás és pertinent en situar-nos en el punt fonamental de la qüestió, perquè és evident que si l'Administració pública persegueix una actuació en defensa d'aquest tradicional camí, ha de saber respondre a les preguntes per ell formulades, ja que no és el mateix actuar damunt un bé afectat al domini públic o sobre el qual hi ha determinades servituds públiques, que sobre un bé que és netament i exclusivament de domini privat.

1. LA DELIMITACIÓ DEL CAMÍ

A l'estudi de Joan C. de Nicolás el camí queda delimitat en la mesura que això és possible atenent a la documentació aportada i a la realitat física que es mostra encara patent i a la vista en molts trams. És aquest un aspecte que no hem d'abordar i que simplement cal apuntar aquí per una raó evident: allò que direm respecte de la propietat del camí i, per tant, dels drets i dels deures dels propietaris i, si s'escau, dels ciutadans, s'ha de predicar d'una porció de terreny que exigeix una delimitació clara que, en un moment o altre, haurà de fer-se i que haurà de ser pacífica, bé per comú acord de totes les parts interessades bé, en última instància, per decisió judicial.

2. ELS ANTECEDENTS HISTÒRICS

Aliens com som a qualsevol investigació sobre la matèria, basarem el nostre raonament en l'estudi esmentat, és a dir, donant per bo tot quant es diu al treball de De Nicolás que és, sens dubte, el més complet i acurat estudi documental i històric del Camí de Cavalls.

Atesa la documentació arxivística que s'aporta, sembla indubtable que, des del seu origen (origen difícil de precisar, per altra part, puix la documentació més antiga trobada fins avui és de 1682), el Camí de Cavalls és un viarany que persegueix una activitat bàsicament de defensa, que ha permès a l'autoritat militar o governativa una bona vigilància de la costa en mantenir la comunicació i el servei de les talaies, les bateries i altres fortificacions costaneres fetes al llarg del segle XVIII.

Ben al costat d'aquesta activitat primigènia, el camí sembla que també ha permès el lliure pas de tots els ciutadans sense exclusió, circumstància aquesta que pot constatar-se pels múltiples documents i manifestacions escrites que s'aporten en el treball de De Nicolás, per altres aportacions documentals que es faran aquí, com també per la memòria històrica dels menorquins que ben segur aportaran testimonis evidents d'a-

questa circumstància en el possible cas d'haver de sosternir-se un o diversos plets judicials en defensa del dret que el Camí implica.

El lliure pas per la costa pot justificar-se documentalment per la referència a un antic "Camí reial" que vorejava la costa en un document de l'època de Richard Kane que és particularment interessant (CO-04, NICOLÁS), per quant aquesta mena de camins, juntament amb les places públiques i altres béns destinats a l'ús públic, passaren a configurar generalment la categoria de béns d'ús públic els quals gaudeixen, com sabem, de les prerrogatives inherents al domini públic. Ara bé, pel que pot comprovar-se a l'estudi de De Nicolás, el Camí de Cavalls no ha tingut pròpiament aquesta consideració al llarg de la història, sinó que més bé ha estat conceptuat com una servitud de pas motivada per raons de vigilància i defensa que, com totes les servituds, ha anat acompanyada d'una sèrie de deures per part dels propietaris, que havien de fitar i netejar el camí per tal de mantenir-lo expedit en tot moment. Els documents aportats per De Nicolás són suficientment explícits al respecte.

Aquesta precisió és important perquè hi ha hagut un corrent que ha entès la servitud que implicava el Camí de Cavalls com una servitud d'origen i finalitat exclusivament militar (FORNALS), o el que és el mateix, una servitud a favor de l'Exèrcit, la qual cosa pot induir a una conclusió falsa: que, perdut l'interès militar, la servitud s'extingeix. I això no és acceptable, perquè l'Exèrcit no és, com veurem, l'únic que s'ha beneficiat de la servitud, ni constitueix tampoc un ens amb personalitat jurídica pròpia, ans al contrari, està incardinat i forma part de l'Administració de l'Estat. És clar que l'Exèrcit ha utilitzat el Camí de Cavalls, però també els ciutadans l'han utilitzat com a conseqüència d'aquesta servitud que s'estableix de temps immemorial per causes d'utilitat pública i interès general, servitud que les autoritats recorden al llarg de la història i a la qual ningú no ha renunciat, ni tan sols el general governador de Menorca en el seu escrit de 1961, com veurem més endavant. Per altra banda, el fet que, durant un període històric més o menys extens, la conservació i fitament del Camí de Cavalls depengués coercitivament de la autoritat militar –autoritat difícilment destriable del poder civil en molts moments històrics, que actuava, això no obstant, a través dels ajuntaments– és una circumstància que no impedeix –ni és tampoc incompatible– amb l'ús civil del Camí.

Que la servitud esmentada tenia caràcter públic i pretenia fonamentalment el pas per la costa queda molt clar en el document de 1682 en el qual es conté la documentació judicial relacionada amb la recuperació de les restes d'un naufragi a Sa Boval de S'Albufera, en la qual hi ha referències a l'obligació "que totes les possessions qui confronten ab lo ribatge del mar estan obligades en donar passatge". I afegeix que les possessions "maritimas donen el Camí dels Cavallers a la vorera del mar conforme es consuetut y he sentit dir á mos antepassats". I no és d'estranyar, doncs, que, procla-

mada la Llei d'Aigües de 1866 (una llei avançadíssima per la seva època), el batle de Maó, a instància del governador civil de la província, recordàs, l'any 1871, la necessitat de respectar no sols totes les servituds públiques establertes per la Llei, sinó també "la servidumbre de vigilancia litoral consistente en la via conocida desde antiguo por *Camino de Caballos*, dejándola espedita, haciendo desaparecer desde luego las paredes y obstáculos que la obstruyan y cuidando de que su curso se halle constantemente marcado con piedras blanqueadas con cal, como viene practicándose desde muchos años" (DA-17 i 18 NICOLÁS). El fet és que, a la pràctica, les autoritats de l'època consideren el Camí de Cavalls com una servitud pública constituïda de temps immemorial comparable a les servituds públiques que establia la llei.

Per altra banda, la servitud pública del Camí de Cavalls no és una servitud que els propietaris podien variar al seu criteri, com pensa algun sector de l'opinió, sinó que, molt al contrari, és un camí fix, marcat damunt les finques, que els propietaris han intentat sovint de variar sense que l'autoritat governativa mai no ho hagi permès. En aquest sentit és molt interessant l'escrit del capità general de les Balears, de 9 de juliol de 1878, segons el qual, "El Excmo. Sr. Ministro de la Guerra en 30 del mes ppdo. me dice lo siguiente: = Excmo. Sr. = En vista de la solicitud que V.E. cursó á este Ministerio en 28 de abril último promovida por D. Lorenzo Villalonga y Puig en union de otros propietarios de la Isla de Menorca, en súplica de que se les conceda variar la dirección que actualmente tiene el camino denominado de Caballos que circuye a la citada Isla por servir de perjuicio á sus respectivas fincas; S.M. el Rey (q.D.g.) de conformidad con lo informado por el director General de Ingenieros SE HA SERVIDO DESESTIMAR dicha instancia en atención á la importancia estratégica del citado camino para la defensa de la Isla..." (DA-21 NICOLÁS).

Són molts els documents que De Nicolás aporta en aquest sentit són múltiples fins l'any 1961, que és quan el general governador militar de Menorca diu al batle de Maó que "en relación con el denominado Camino de Cavalls que circunda la Isla, manifiesto a Vd. que por haber perdido todo el interés militar para el que fue creado, a partir de esta fecha quedan descargados los propietarios de las fincas correspondientes de la obligación que tenían de mantener abierta dicha senda", escrit que es completa amb el de 27 de desembre de 1961 en el qual adverteix el mateix general que "lo dispuesto sobre el *Camino de Cavalls* se refería unicamente en cuanto beneficie a los intereses de la Isla, no suponiendo en forma alguna renuncia ni cesión por parte del Ramo de la Guerra de sus derechos y utilización del mismo en los conceptos que siempre ha tenido".

3. LA NATURALESA DEL DRET I CONSEQÜÈNCIES QUE SE'N DERIVEN

3.1. *Servitud pública*

El conjunt actual de coneixements respecte del Camí de Cavalls no ens permet d'asseverar taxativament el seu origen –civil, militar o mixt–, és a dir, no hi ha un títol documental constitutiu del dret, però, *a sensu contrario*, sí que podem afirmar acreditadament el seu constant ús militar i, possiblement, també civil des de temps immemorials –en el sentit jurídic del terme– fins al dia d'avui per part dels menorquins, amb independència de la seva condició militar, sense cap restricció o condicionant, tret de les esporàdiques i relativament recents obstaculitzacions, materials o intimidatòries, projectades sobre el Camí per part d'alguns titulars dominicals afectats.

3.2 *El dret de pas inherent a aquesta servitud*

La servitud pública establerta de temps immemorial sembla que ha implicat el dret de pas lliure dels ciutadans per la sendera del Camí de Cavalls. Aquesta llibertat d'ús civil inalterable pot provar-se, sense gaire esforç, mitjançant l'aportació documental d'innombrables escrits en els quals se cita la seva existència i l'ús no militar, és a dir civil, compatible, naturalment, amb l'aprofitament defensiu/militar igualment acreditat. Podem citar aquí els documents que parlen del Camí de Cavalls com d'un "Camí reial" i molts d'altres que De Nicolás esmenta amb acurada pulcritud.

Avala aquesta afirmació el ban del batle de Maó de 2 d'agost de 1871 (data significativa per ser anterior a l'entrada en vigor del Codi civil), dictat en compliment d'una ordre emanada de l'autoritat militar, el qual qualifica el Camí de Cavalls com una *vía* i reconeix, implícitament, la seva gènesi consuetudinària en afirmar que "és conocida desde antiguo" i el seu fitament que "viene practicándose desde muchos años", obviant tota referència a la norma legal o reglamentària emparadora d'aquesta obligació. Aquest element ens permet també de concloure que l'afirmació feta sovint sobre l'origen castrense del Camí de Cavalls no gaudeix d'un suport fàctic que el faci irrefutable.

En aquest mateix sentit, el ban del comte de Cifuentes de 9 d'abril de 1782, el qual obviava qualsevol referència a l'origen militar, inclou el Camí de Cavalls entre els camins que han d'estar "libres" i a punt per a "poderse libremente transitar por los mismos lugares por donde dichos Caminos (de Caballos) han siempre pasado".

Molt més recentment, els escrits del delegat del Govern als alcaldes de Menorca dins l'any 1939 es mouen també en aquesta direcció (CA-27, 28, 29 i 30 NICOLÁS).

També la memòria històrica és clara. Pel Camí de Cavalls s'hi ha pogut transitar lliurement, malgrat que els propietaris sovint hagin posat dificultats a aquesta servitud pública que sempre han mirat amb disgust. Els testimonis verbals que podrien aportar-se en

aquest camp serien ben segur incomptables, com ho demostra l'acord de l'Ajuntament de Sant Lluís de 5 de desembre de 1961, segons el qual "a la vista de la comunicació rebuda del Gobierno Militar de Menorca relevando a los señores propietarios de fincas por las que cruza el denominado "Camí de Cavalls" que circunvala la isla, de la obligación que tenían de conservarlo y mantenerlo abierto por haber perdido todo interés militar, esta Alcaldia comunica a los propietarios interesados así como al público en general que, en virtud de acuerdo plenario adoptado en sesión del día de ayer en uso de la competencia específicamente determinada en el art. 101, párrafos j) y k) de la Ley de Régimen Local y demás disposiciones aplicables, ha declarado a dicho camino de "INTERES PUBLICO MUNICIPAL" por cuyo motivo los señores propietarios deberán continuar la conservación a su cargo del mencionado camino, así como tenerlo abierto y sujeto a las servidumbres de paso que la costumbre tiene reconocidas y de las que se ha hecho uso ininterrumpidamente" (DA-33 NICOLÁS).

En aquest mateix sentit, l'anunci de l'Ajuntament de Ciutadella de 16 de desembre de 1961 ens diu que, no obstant haver perdut el Camí interès militar, "la servidumbre creada por dicho camino subsiste, toda vez que el "Camí de Cavalls" desde hace doscientos años es una via de tránsito libre, prestando un servicio tanto a las zonas rurales como turísticas".

Tot i que la referència a l'art. 101 del text refós de la Llei de Règim Local sigui una mica ingènua i que la declaració de "Camí d'Interès Turístic" no respongui a cap de les categories que preveia la legislació local per als béns municipals, la importància d'aquests acords municipals radica en el fet que demostren aquesta consciència popular que reconeix l'existència d'una servitud pública de pas per tot el territori que circumvala l'illa conegut amb el nom del Camí de Cavalls.

I és, precisament, en aquest moment històric que apareix la reivindicació ciutadana sobre el Camí de Cavalls, la qual sorgeix per diverses raons: perquè és a conseqüència del comunicat del General que es comença a produir l'abandó de les obligacions de manteniment del camí per part d'alguns propietaris (que sovint el fan intransitable), i comencen també a produir-se alguns actes obstatius per part d'aquests mateixos propietaris. Això provoca una reivindicació ciutadana que es concreta en diferents actuacions particulars i col·lectives, que addueixen els valors patrimonials, històrics, d'interès cultural, d'utilitat social, etc. i que culminen amb l'acord del Consell Insular de Menorca de 19 de setembre de 1988 de promoure la Declaració de Bé d'Interès Cultural del Camí de Cavalls "als efectes que puguin arbitrar-se les mesures adients per a la seva recuperació i protecció i que evitin el perill de pèrdua i degradació, de la forma més integral possible i sempre amb continuïtat", alhora que el Consell sol·licita als ajuntaments que prenguin les mesures adients per a la conservació i el manteniment del Camí de Cavalls.

3.3. El testimoni de la servitud pública en el Registre de la Propietat

Les servituds públiques que, a partir de la vigència del Codi civil, són establertes per Llei no tenen accés al Registre de la Propietat, perquè gaudeixen de la protecció que la pròpia llei els dispensa. Ara bè, no deixa de ser interessant que aquesta servitud pública de pas sobre finques privades per causes d'utilitat pública mostri encara la seva virtualitat en algunes inscripcions fetes al Registre de la Propietat.

El fet que la major part de les finques inscrites als Registres de la Propietat de Maó i de Ciutadella provenguin d'expedients de domini efectuats a finals del segle XIX i a primers d'aquest segle, explica la nul·la referència a la servitud en les inscripcions registrals. Però no deixa de ser curiós que trobem referències a aquest Camí quan es tracta d'inscripcions fetes entre el 1863 i el 1867, com a conseqüència de les certificacions provinents de les antigues Comptaduries d'Hipoteques en les quals es feien constar les càrregues reals sobre les finques.

Tot i que no hem fet un examen exhaustiu dels llibres de Registre de la Propietat, una recerca aleatòria ens ha aportat els següents importants testimonis històrics de l'existència de la servitud pública del Camí de Cavalls:

- Respecte de la finca de Son Ermità, del terme de Ferreries, la certificació que proporciona la primera inscripció en el Registre ens diu que "dicha finca es tenuta en alodio de Su Magestad no inscrito hasta ahora en este Registro y está gravada con un censo de ocho escudos anuales a favor de la Comunidad de Presbíteros de la Parroquia de Santa María de esta Ciudad, su capital al tres por ciento dos mi seiscientos sesenta y seis escudos seiscientos sesenta y siete milésimos; y además sufre la servidumbre del camino de Caballos, entrando en sus tierras desde el camino llamado Realet pasando por la Estancia Son Piñol, de la herencia de que se trata, por el predio Camps Gran de Don Antonio Llambías y Font y por el citado predio Binidalfar".

- A la primera inscripció de la finca de Sant Adeodat, del terme des Migjorn, la certificació procedent de les Comptaduries diu: "En la escritura de préstamo referida se manifiesta que se va a dicha finca por el camino de caballos que la atraviesa, y por los predios San Agustín y Santa Clara".

- La primera inscripció de la finca de Binigaus Nou, també del terme des Migjorn, és clara en aquest aspecte. Diu: "Dicho predio [...] presta servidumbre pública de tránsito para ir desde el pueblo de San Cristobal al mar y también la presta por razón del camino de Caballos, que pasa junto a la orilla del mar".

- La finca de Tirant Nou, del terme des Mercadal, fa aquesta referència a la seva inscripció primera: "Dicha finca es tenuta en alodio de la Cavallería de Tirant no inscrito hasta ahora en este Registro y presta una servidumbre pública de tránsito por pasar por sus tierras el camino de caballos".

- Per últim, és interessant destacar la primera inscripció de la finca S'Hort des Lleó i de Ses Fontanelles de la qual, posteriorment, serà segregada aquesta darrera per a formar finca independent. La certificació de les Comptaduries que significa la primera inscripció en el Registre de la Propietat descriu les finques d'aquesta manera: "Dos huertos contiguos llamados uno del Lleó y otro de las Fontanillas, con tierras agregadas de ellos, sitios en el término de Mercadal de cabida uno de doce cuarteras regadío, veinte y ocho de secano y seis de bosque y el segundo de una cuartera cinco barcillas regadío, tres cuarteras cuatro barcillas secano y dos cuarteras bosque, lindantes con la orilla del mar, con tierras del molino de agua de Don Juan Saura, del predio Adaya y con el camino caballos" [Caballos ho diu en la forma resumida]. És a dir que, en aquest darrer cas, el Camí de Cavalls no és una servitud de la finca sinó un límit o terme. Amb unes altres paraules, el Camí de Cavalls és fora del territori de la finca.

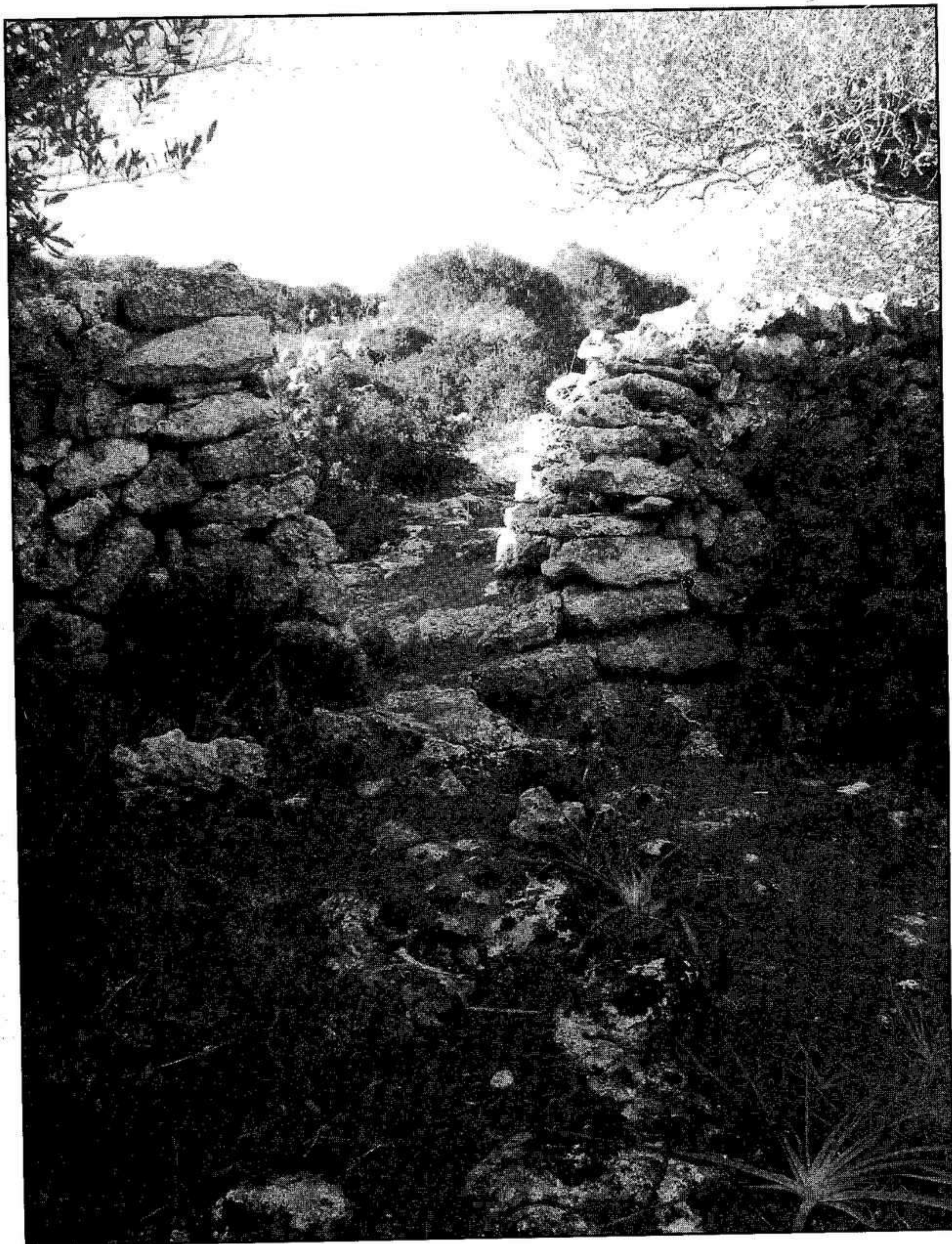
La importància d'aquests testimonis documentals extrets del Registre de la Propietat radica en el fet que ens demostren el caràcter de servitud pública de pas que té jurídicament el Camí de Cavalls, de la qual se'n beneficia l'Exèrcit, naturalment, però que no exclou sinó que comporta el dret de tots (per això és pública) de transitar pels terrenys sobre els quals la servitud estava constituïda.

3.4. L'adquisició de la servitud de pas per prescripció

La servitud real de pas, de conformitat amb l'establert a l'article 532 del Codi civil, és una servitud discontinua, i aquesta classe de servituds, siguin o no aparents, d'ençà la vigència del Codi civil, només poden adquirir-se per títol (mai per prescripció de vint anys), ja que així ho preveu l'article 539 del mateix cos legal. Ara bé, això no exclou la possibilitat que aquesta servitud de pas hagi nascut per prescripció immemorial, paral·lela o com a conseqüència de la servitud pública –que ningú no nega– de vigilància del litoral que el Camí de Cavalls ha tingut. La important Sentència del Tribunal Suprem de 10 de juny de 1904 va declarar que els articles 539 i 540 del Codi civil no tenen aplicació a les servituds legals com la de pas a que fa referència l'article 567, i la Sentència del Tribunal Constitucional d'1 de febrer de 1912 va dir que no era d'aplicació aquest article 539 "cuando se trate de derecho nacido de hechos realizados bajo el régimen de la legislación anterior, por lo que datando una servidumbre de paso, cuando menos, del año 1852, viene adquirida por prescripción según la ley 10, título 31, de la partida 30, la cual, aun siendo aplicada la legislación vigente, constituiría título eficaz y muy bastante, pero no enervado ni destruido por el Código civil, como revelan el artículo 1.939 y la disposición transitoria primera del Código civil".

Aquestes sentències argumenten, doncs, correctament que la prova de l'ús immemorial –"por su propia naturaleza de origen desconocido"– aparella l'aplicació de la legislació anterior al Codi, la qual determina inequívocament la constitució de la servitud per l'ús immemorial.

Però és obvi que, traçada la premissa, hem d'assenyalar qui és el subjecte, és a dir, quina és la persona que, en Dret, pot exercitar accions en pro del manteniment del dret de pas en qüestió.

En el dictamen elaborat per Carlos Seguí i jo mateix per al Consell Insular de Menorca,³ arribàvem a la conclusió que aquest subjecte el constituïen els ajuntaments i el Consell Insular. Uns mesos després, el dictamen elaborat pel Consell Consultiu de la Comunitat Autònoma⁴ arriba a la conclusió que, en tot cas, només els ajuntaments serien els titulars d'aquest dret. Diu al respecte aquest important dictamen:

«...aunque se haya calificado de un tanto ingenua en el orden jurídico la decisión adoptada, es evidente que el Ayuntamiento de San Luis abrazó dicha línea de pensamiento al acordar el 5 de diciembre de 1961, a la vista del primer escrito del Gobernador Militar de Menorca de que antes se hizo mérito, que se declaraba el Camí de Cavalls "camino de interés público municipal", por cuyo motivo "los propietarios deberán continuar la conservación a su cargo del mencionado camino, así como tenerlo abierto y sujeto a las servidumbres de paso que la costumbre tiene reconocidas y de las que se ha hecho uso ininterrumpidamente".

»Por su parte, el Ayuntamiento de Ciudadela declaró el 16 de diciembre de 1961 que "no obstante haber perdido el Camino interés militar, la servidumbre creada subsiste, toda vez que el Camí de Cavalls desde hace 200 años es una vía de tránsito libre prestando un servicio tanto a las zonas rurales como turísticas".

»Hay que suponer que fueron dichas dos "declaraciones" (fechadas el 5 y 16 de diciembre de 1961) las que provocaron el "segundo" escrito del Gobernador Militar de Menorca en pro de la subsistencia de la "servidumbre de interés militar", fechado el 27 del mismo mes y año, a pesar de la liberación de las obligaciones "in faciendo" que venían gravitando sobre los dueños de los predios sirvientes.

»Ahondando en el planteamiento esbozado (la servidumbre de uso generalizado), habrá que entender que una titularidad activa atribuible al Consell Insular de Menorca no puede imaginarse. La modernidad de la institución, amén de otras circunstancias cuya cita es innecesaria, hace impensable una entrada en juego de dicho Consejo. Cosa distinta, empero, cabe decir en orden a los Ayuntamientos. La reacción de los de San Luis y Ciudadela constituye un valioso punto de apoyo. El alistamiento hecho por el Ayuntamiento de San Luis en el área de los caminos vecinales, de titularidad

³ Josep Maria Quintana i Carlos Seguí Puntas, *Dictamen sobre la naturaleza jurídica del "Camí de Cavalls"*, de 23 de setembre de 1993. (Aquest dictamen fon elaborat a instància del Consell Insular de Menorca.

⁴ Consell Consultiu de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, *Dictamen n° 18/95, relativo a Plan de Ordenación de Recursos de s'Albufera d'Es Grau de Menorca, en relación con el "Camí de Cavalls"*.

dominical assignada a la Corporación, implica la introducción de un factor relevante para comprender el planteamiento aludido.

»El amparo en Derecho de lo que acaba de decirse se encuentra en nuestro Derecho de Régimen local.

»Así el art. 310 del Estatuto de 8 de marzo de 1924, declaró con expresión no mejorada a posteriori que "constituye patrimonio municipal el conjunto de bienes, derechos y acciones que pertenecen a un municipio, al común de sus vecinos o a establecimientos municipales", el art. del Reglamento de Bienes de 13 de junio de 1986 preceptúa que "las entidades locales tendrán capacidad jurídica plena para adquirir o poseer bienes de todas las clases y ejercitar las acciones y recursos precedentes en defensa de su patrimonio"; y el art. 17 de dicho Reglamento proclama la obligación que tienen las Corporaciones locales de inventariar todos sus bienes y derechos "cualquiera que sea su naturaleza o forma de adquisición", el 18 dice que en el inventario se anotarán "los derechos reales", el art. 44, epígrafe c) afirma la potestad de deslinde, regulada en los 58 y siguientes, que a dichas Corporaciones asiste, de realización "administrativa", en punto a sus bienes y derechos, y el 70 y siguientes, proclaman la vigencia de la institución conocida por "interdictum proprium", es decir la facultad de recuperar por sí la tenencia de sus bienes de dominio público en cualquier tiempo.

»Estos son los bagajes que proporciona el Ordenamiento para que, de ser viable la hipótesis de titularidad municipal activa de la servidumbre de uso generalizado que, con apoyaturas razonadas, hace acto de presencia en el expediente, pudieran alcanzarse los objetivos trazados por sus sostenedores.

»Pero evidentemente, todo un capítulo probatorio, con inserción en el inventario municipal del derecho real de servidumbre, tendría que existir para el desenvolvimiento sin obstáculos de la teoría explicada. Y prima facie, no parece que por ahora pueda tenerse por satisfactoriamente levantada la carga demostrativa".»

Això implica, per tant, que si els ajuntaments creuen que posseeixen la titularitat activa d'un dret real com la servitud de pas a la qual ens referim, han d'acudir amb les seves reclamacions a l'Ordre jurisdiccional civil aixecant satisfactòriament la càrrega de la prova.

I si els ajuntaments estimen que no procedeix l'exercici d'accions en el sentit indicat, hi ha la possibilitat que s'experimenti la seva substitució pels veïns. Una institució clàssica del nostre Dret Local és, precisament, la que en aquest ordre de coses es fonamenta en l'article 220 del Reglamento de Organización, Funcionamiento y Régimen Jurídico de las Entidades locales, de 28 de noviembre de 1986, que, després d'afirmar l'obligació d'aquestes d' "ejercer las acciones necesarias para la defensa de sus bienes y derechos", proclama el següent:

«Cualquier vecino que se halle en pleno goce de sus derechos civiles y políticos podrá requerir su ejercicio a la entidad interesada. Este requerimiento, del que se dará conocimiento a quienes pudiesen resultar afectados por las correspondientes acciones, suspenderá el plazo para el ejercicio de las mismas por un término de treinta días. Si en el plazo de esos treinta días la Entidad no acordara el ejercicio de las acciones solicitadas, los vecinos podrán ejercitar dicha acción en nombre e interés de la Entidad local, facilitándoles ésta los antecedentes, documentos y elementos de prueba necesarios y que al efecto soliciten.- De prosperar la acción, el actor tendrá derecho a ser reembolsado por la Entidad de las costas procesales y a la indemnización de cuantos daños y perjuicios se le hubieren seguido".»

Però és evident que, en tant que no recaigui sentència declarativa d'aquesta titularitat, no serà possible en Dret el reconeixement indiscutible per a tota la col·lectivitat d'una titularitat adquirida per prescripció immerorial de la qual, naturalment, no pot, en principi, aportar-se cap títol constitutiu.

3.5. La decisió del general governador de Menorca alliberant els propietaris de les seves obligacions

Ha quedat clar que el general, en els escrits de 1961, no renuncia a la servitud. Ell pressuposa, però, que la servitud beneficia només l'Exèrcit i, com a autoritat que és d'aquest ram, es creu en el dret d'alliberar els propietaris dels seus deures (obligacions *in faciendo*) inherents a la servitud.

Aquesta decisió, discutible jurídicament, no va extingir, però, la servitud de pas a favor de l'Exèrcit. En primer lloc, perquè no implica renúncia abdicativa del dret; i en segon terme, perquè no tenia el general cap competència per a extingir una servitud pública que porta ínsita l'exigència de l'interès general i de la qual deriven drets a favor dels ciutadans.

Aquest punt del nostre dictamen ha quedat plenament confirmat pel que ha fet el Consell Consultiu de la Comunitat Autònoma, que ha acotat magníficament la qüestió. Diu així:

«Por Ley de 14 de marzo de 1942 se crearon las Junta Regionales de Acuartelamiento que asumieron competencias para la "liquidación de los edificios, solares y terrenos usufructuados por el Ramo del Ejército que no sean de utilidad para el mismo". Se invistió a dichas Juntas de personalidad jurídica para el cumplimiento de sus fines tomándose los acuerdos por mayoría absoluta de votos. Y por Ley de 10 de julio de 1959 dichas Juntas Regionales se fusionaron en la denominada Junta Central de Acuartelamiento, con personalidad jurídica también, advirtiéndose (art. 51) que su base financiera quedaría constituida "con los patrimonios de las Juntas Regionales" fusionadas.

»El Reglamento rector de dicha Junta Central es de 7 de abril de 1960, comprensivo de los siguientes particulares:

»1.- El Art. 21 que dice que "conservarán su calificación jurídica originaria los bienes propiedad del Estado afectos al Ramo de Guerra".

»2.- El art. 91 que previene que "serán de la exclusiva competencia del Consejo Rector:... f) decisión sobre venta o permuta de solares e inmuebles propiedad del Estado afectos al Ramo del Ejército".

»Finalmente, por Ley de 31 de julio de 1984 se ha creado la Gerencia de la Infraestructura de la Defensa como "órgano autónomo de carácter administrativo dependiente del Ministerio de Defensa, que se regirá por las disposiciones contenidas en la presente Ley y, en su caso, por la de Régimen Jurídico de las entidades estatales autónomas de 26 de diciembre de 1958 y por la Ley General Presupuestaria". Y en el art. 21, apartado 4 de dicha Ley se declara lo siguiente:

»... la enajenación de bienes demaniales por parte de la Gerencia de Infraestructura de la Defensa requerirá por parte del Ministerio de Defensa expresa desafectación de los bienes del fin público al que estaban destinados y la declaración de su alienabilidad. En ningún supuesto pueden cederse los bienes gratuitamente a ninguna persona física o jurídica, pública o privada, salvo las cesiones a que obligue la legislación urbanística".

»Se desprende de la normativa singular aquí acotada que, desde 1942 por lo menos, los actos "dispositivos" en materia de inmuebles demaniales adscritos al Ramo de Guerra sólo pudieron dictarse con arreglo a Derecho a través de acuerdos de la Junta Central de Acuartelamiento, cuya realidad como organismo estatal autónomo en dicho orden de cosas había sido proclamada en la disposición de "excepción" Segunda de la nombrada Ley del Patrimonio del Estado de 15 de abril de 1964.»

Concretant, doncs, sobre els escrits del general governador militar de Menorca de 1961, el Consell Consultiu és contundent. Diu:

«Es obvio que en 1961 la susodicha Autoridad Militar "mantuvo" la titularidad activa de la servidumbre predial cuestionada, siendo censurable la "dispensa" que, en provecho de los titulares de los predios sirvientes, hizo de las obligaciones in faciendo que sobre estos gravitaban.

»En efecto, no parece que el mencionado Gobernador Militar estuviera legitimado para tomar una determinación del estilo de la que adoptó. Al implicar ésta un acto incidente en un derecho real inmobiliario de índole demanial integrado en el demanio adscrito al Ramo del Ejército, es evidente que, en armonía con la normativa singular aquí invocada, sólo podía darse el paso intentado, no por la citada Autoridad, sino por la Junta Central de Acuartelamiento. Por lo tanto, es adecuada la opinión proclive a afirmar que el acto "administrativo" del Gobernador Militar de Menorca ha de repu-

tarse nulo de pleno derecho por manifiesta incompetencia funcional. Rezaba el art.47 de la Ley de Procedimiento Administrativo de 17 de julio de 1958, vigente a la sazón (1961) que "los actos de la Administración son nulos de pleno derecho en los casos siguientes: a) Los dictados por órgano manifiestamente incompetente". Dicho precepto integró asimismo, con igual número -47- el Decreto de 2 de junio de 1966 dictado para adaptar la Ley nombrada a los Departamentos militares.

»(...) En consecuencia la "renuncia" a la exigencia de cumplimiento de las obligaciones "in faciendo" de que se ha hecho mérito no pudo jamás decidirse por el Gobernador Militar de Menorca. Así pues, al proyectar sobre el supuesto examinado la doctrina de la nulidad de pleno derecho dimanante de la ley de Procedimiento Administrativo habrá que resaltar que la apreciación de "pérdida de interés militar" generadora de una liberación de las mencionadas obligaciones de los dueños de los predios sirvientes nunca pudo ser hecha por la autoridad insular militar con eficacia jurídica.»

3.6. La prescripció de les servituds

Hem d'aturar-nos finalment sobre una qüestió important relacionada amb el tema que ens ocupa, perquè els propietaris dels predis servents de la servitud de pas constituïda a favor de l'Estat, en interès militar, al·leguen sovint que aquesta s'extingí per prescripció de vint anys, a l'empara de l'article 546, apartat 2 del Codi civil, atès que, en esser discontinües les servituds de pas, el termini ha de computar-se des que aquesta "deixà d'usar-se". Per a aquests propietaris (que tenen molt en compte les manifestacions del governador militar de 1961 en el sentit que el Camí de Cavalls havia perdut "tot interès militar"), el temps transcorregut amb inacció de l'Exèrcit, en no usar el pas, supera amplement els vint anys requerits al respecte pel Codi. Per tant, segons, ells, la servitud ha prescrit.

Aquesta qüestió que, com en el seu cas contrari de l'adquisició de drets, no pot apreciar-se d'ofici, ans exigeix també d'una sentència judicial, era ja abordada en el nostre dictamen. Nosaltres dèiem, en efecte, que «Respecte de la servitud pública que comporta el Camí de Cavalls, cal assenyalar una cosa: mentre que els possibles utilitzadors de la servitud són "tots els ciutadans" en general, les prescripcions del dret que puguin donar-se (o haver-se donat) a favor dels propietaris no beneficien tots els propietaris que tinguin finques afectades per la servitud del Camí de Cavalls, sinó tan sols aquell o aquells propietaris respecte dels quals es donin les circumstàncies de no ús que poden implicar la prescripció de la servitud a favor seu.

»En l'exercici d'una acció negatòria de servitud per part del propietari, aquest haurà de demostrar: bé que la servitud mai no ha existit, bé que aquesta s'ha extingit pel transcurs de vint anys sense que ningú no n'hagi exercitat el dret. I les conseqüències del plet afectaran el territori de la finca respecte de la qual es dicti la sentència».

Aquesta opinió ha estat corroborada pel dictamen del Consell Consultiu el qual, entre altres coses, diu:

«La respuesta susceptible de ser dada en Derecho frente a los indicados alegatos no puede diferir de la deslizada al analizar los argumentos expuestos en pro de un reconocimiento de viales municipales de interés público, en el ámbito de los caminos vecinales. Sin la práctica de una prueba adecuada, en el ámbito del Orden jurisdiccional Civil, no va a ser posible que prospere, con eficacia administrativa, las tesis de prescripción extintiva. Una larga lista de sentencias de la Sala 10 del Tribunal Supremo que puede iniciarse con la dictada el 11 de junio de 1926, clama por la necesidad de la justificación del transcurso del tiempo sin interrupciones para que vaya adelante cualquier tesis favorable a prescripciones extintivas.

»Es importante recordar al respecto lo manifestado por el Gobernador Militar de Menorca en su escrito de 27 de diciembre de 1961 en el que, aunque fuera a riesgo de contradecirse con lo expuesto en escrito anterior, se pronunció por la persistencia de la titularidad estatal activa, adscrita al Ramo Militar, de la servidumbre implicada en el Camí de Cavalls. Dicho recuerdo ha de anudarse al de las competencias singulares, primero de la Junta Central de Acuartelamiento y después de la Gerencia de la Infraestructura de la Defensa conjugadas con el hecho de que nada consta, proveniente de dichos Organos, auténticos gestores del demanio adscrito al Ministerio de Defensa, sobre permanencia o renuncia de la servidumbre en cuestión. De consiguiente, de no haber renuncia dimanante de autoridad competente, solo una prueba valorada y aceptada a través de sentencia firme del Orden jurisdiccional civil podrá provocar la admisión de la tesis de los propietarios de referencia. En tanto tal cosa no suceda, el Camí de Cavalls [...] tendrá que ser admitido por el Gobierno de la Comunidad Autónoma» i, en general, per tothom.

En definitiva, que la tesi de la prescripció de la servitud al·legada pels propietaris particulars es troba amb les mateixes dificultats de reconeixement que el dret de pas quan aquest vol generalitzar-se més enllà del seu ús militar. Avui, doncs, sense que obtenguin una sentència favorable als seus criteris, els propietaris que afirmen la prescripció de la servitud (des del punt de vista militar) no poden imposar la seva tesi, de la mateixa manera que el reconeixement de la servitud d'ús generalitat a títol de dret real inserible en el demani dels ajuntaments en benefici dels ciutadans, malgrat les múltiples proves que podem aportar en el seu favor, no pot esser al·legada, front als propietaris que neguin aquest dret, sense obtenir, en el marc de la Jurisdicció Civil, una sentència favorable al reconeixement d'aital servitud.

CONCLUSIONS

A la vista dels dos dictàmens, jo m'atreuria a establir les conclusions següents:

Primera: No hi ha cap dubte que el Camí de Cavalls fou, en la seva gènesi i evolució al llarg de molts anys, una servitud predial de pas de titularitat estatal, en la qual eren predis dominants les torres i obres de defensa implantades al llarg de la costa de l'illa de Menorca i predis servents les finques que travessava el pas citat.

Segona: No està justificada ni una renúncia per l'Estat a la dita titularitat activa ni tampoc l'extinció de la servitud per prescripció.

Per a justificar la renúncia seria necessària una decisió, mai no adoptada, per l'autoritat competent de l'Administració de l'Estat. I per a justificar l'extinció del dret per prescripció, seria necessari que els propietaris obtinguessin una sentència ferma de l'ordre jurisdiccional civil.

Tercera: Des del meu punt de vista, en el cas del Camí de Cavalls es donen els elements indispensables per a configurar el dret com una servitud pública de pas adquirida per prescripció immemorial. Ara bé, com en el cas anterior, la invocada existència d'una servitud pública de pas, d'ús general, en interès de la col·lectivitat, requereix també –si hi ha oposició dels propietaris dels terrenys afectats– el seu reconeixement en una sentència ferma de l'ordre jurisdiccional civil.

En aquest sentit, sembla que la titularitat activa de la dita servitud en l'àmbit dels drets reals integrats en el demani municipal, correspondria, de provar-se, als ajuntaments respectius els quals, per tant, podrien considerar-se investits de legitimació per a l'exercici de les accions pertinents, en la intel·ligència que la seva passivitat al respecte podrà ser remeiada pels veïns, a l'empara de l'article 220 del Reglamento de Organización, Funcionamiento y Régimen Jurídico de las Entidades Locales, de 28 de novembre de 1986.

Quarta: En cas de conflicte i, per tant, de no enteniment entre els titulars de les finques i els ajuntaments, s'haurà d'estar al que determinin els Tribunals de Justícia. Així, doncs, si els ajuntaments no poguessin veure reconegut el seu dret amb una sentència que declaràs la servitud, el dret de pas damunt les finques només podria arbitrar-se a partir de l'institut de l'expropiació forçosa.

I Cinquena: L'última conclusió que hem de treure –i aquesta no té cap fonament jurídic, sinó simplement polític o de sentit comú– és que, si els ajuntaments i el Consell Insular no posen fil a l'agulla i afronten coratjosament el problema, la qüestió referent al Camí de Cavalls acabarà podrint-se com tantes altres que afecten la nostra Comunitat. Seria una llàstima i, també, una irresponsabilitat.

LA GANADERÍA DE MENORCA: EL VACUNO DE LECHE

A) La producción de leche

MIGUEL A. FRAU CALDENTEY¹

Las distintas civilizaciones que han habitado Menorca han dejado constancia de su importancia ganadera. Así se han encontrado numerosas piezas arqueológicas relacionadas con el ganado vacuno, entre las que destaca el becerro de bronce de origen fenicio, hallado cerca de la taula de Torralba en 1980. Los griegos la denominaron Melousa, tierra de ganado. Armstrong, en 1742, publica un censo de la cabaña ganadera de Menorca con: *más de seis mil cabezas de ganado mayor (incluido vacas, yeguas y mulas), sesenta mil ovejas, veinte mil cabras y cuatro mil cerdos* (Canut y Navarro, 1992), etc.

Actualmente la ganadería menorquina mantiene su importancia. Es la comarca de Baleares con el mayor número de unidades de ganado, 23.266 unidades de ganado (IBE, 1991), que representan el 21,98% del archipiélago. El 71,21% de las explotaciones menorquinas tienen ganado, cuando en Baleares escasamente superan el 47% y en Mallorca el 42% (Simonet, 1992). Y su densidad ganadera, con 0,71 unidades ganaderas (UG) por hectárea de superficie agraria útil (SAV), supera ampliamente la media de la Comunidad Autónoma, 0,48 UG/ ha SAV (Simonet, 1992).

Según Simonet (1992), el ganado vacuno es de importancia capital en la agricultura menorquina y las vicisitudes de su coyuntura, sobre todo en lo que afecta al subsector lácteo, son el termómetro de la economía agraria de la isla, el 66,02% de la producción ganadera corresponde a la leche (2.318 millones de pesetas).

---

¹ Ldo. en Veterinaria. Vocal del Consejo Regulador de la DO Mahón.

EXPLOTACIONES

Más del 90% de las 650 explotaciones ganaderas censadas se dedican a la producción de leche (Roland Berger, 1989). Según Simonet (1992) el 76,06% de las unidades ganaderas de Menorca corresponden a bovino de leche.

La tendencia del censo, tanto de explotaciones como de cabezas, es a la baja (Tabla I), y va a continuar siéndolo hasta encontrar el equilibrio entre cuota, producción media por vaca y rentabilidad (IBABSA, 1992).

TABLA I. Evolución del número de explotaciones de vacuno de leche

Año	Explotaciones	Fuente
1972	1031 *	Agricultura (1988)
1982	803	Agricultura (1988)
1986	650	INDO (1987)
1989	578	Agricultura (1989)
1992	543	Agricultura (1992)
1992	532	IBABSA (1992)
1993	429*	Marí et al. (1994)

* Explotaciones con 5 o más vacas

Así desde 1985 hasta la reasignación de cuotas, por parte del Ministerio de Agricultura (Orden Ministerial de 4 de diciembre de 1992), abandonan 70 productores y se incorporaron 18 nuevos productores, quedando el número de explotaciones con cuota en 494 (Serra, 1993).

Según IBABSA (1992), de las 532 explotaciones de vacuno de leche censadas están activas 500, que representan el 55,37% de las explotaciones de Baleares, cuando en 1989 representaban el 32,06% (Agricultura, 1989). El incremento relativo del número de explotaciones de vacuno de leche, en relación a Baleares, es consecuencia de una más lenta concentración y/o menor abandono que en Mallorca.

BASE TERRITORIAL

Según Simonet (1992), en Menorca el vacuno de leche se explota en régimen extensivo, sistema que considera favorable al abaratar el producto final y estar en sintonía con los criterios que orientan la recién modificada Política Agraria Comunitaria y que en el caso de Menorca permite un eventual incremento de la producción.

La superficie de las explotaciones dedicadas al ganado vacuno de leche, 38.603 ha, representa el 66,98% de la superficie agrícola total de Menorca y el 86,95% de la superficie agrícola útil.

Las explotaciones de ganado vacuno de leche tienen una base territorial media de 77,21 ha según el IBABSA (1992) y de 52,80 ha según Marí et al. (1994), superior a la de Mallorca (42,15 ha), con un promedio de 50,28 ha de secano, 5,05 ha de regadío y 21,88 ha de "otras tierras" (IBABSA, 1992). El mayor predominio del secano frente al regadío es uno de los factores diferenciales de la explotación de vacuno de leche de Menorca, en relación a la de Mallorca. Así la superficie de regadío de las explotaciones ganaderas en Menorca representa el 9,9% (Marí et al., 1994) y en Mallorca el 21,59% (IBABSA, 1992).

En la Tabla II se observan las diferencias territoriales entre las explotaciones de los distintos municipios. Así, las explotaciones de Es Mercadal se caracterizan por una mayor superficie total, sin embargo la relación entre la superficie agraria útil (SAU) y la superficie agraria total es menor a la de los municipios de Sant Lluís y Es Castell caracterizados por explotaciones de una pequeña base territorial.

TABLA II. Superficie media de las explotaciones de vacuno de leche*

MUNICIPIO	TOTAL (has)	SAU (has)	SAU/TOTAL (%)
Alaior	64,83	48,11	74,20
Ciutadella	73,34	54,29	74,02
Ferrieres	95,31	68,44	71,81
Maó	57,47	41,89	72,89
Es Mercadal	112,96	74,59	66,12
Sant Lluís	24,97	22,58	90,43
Es Castell	26,42	25,72	97,35

* Fuente: IBABSA (1992)

En la Tabla III se detallan los más importantes *ratios* entre la carga ganadera y la superficie agraria y se comparan con los correspondientes a la isla de Mallorca.

TABLA III. *Ratios* de carga ganadera

Ratio	Mallorca	Menorca
Vacas/ha agraria	0,33	0,66
Vacas/ha SAU	0,46	0,87
Vacas/ha regadío	5,09	3,06
Vacas/ha secano	0,51	1,22

* Fuente: IBABSA (1992)

El *ratio* UG/SAU= 0,46 de Menorca, muy inferior a la media española (UG/SAU= 1,8), es muy favorable a la hora de aplicar la nueva política de la PAC, que primará la producción extensiva (Simonet, 1992), y es adecuado de acuerdo con los estudios de Vicente (1991).

MANO DE OBRA

Las explotaciones ganaderas menorquinas proporcionan 736 puestos de trabajo directos (IBABSA, 1992), de los 1017 que proporciona el campo menorquín (Méndez, 1992). De los 736 puestos de trabajo, el 74,32% es mano de obra familiar y el 25,68% asalariada. El porcentaje de asalariados es superior al de Mallorca, en que únicamente representan el 17,19%.

La población agraria menorquina se caracteriza por ser relativamente joven, con 34 años de edad media (Méndez, 1992), en comparación al 58% de los ganaderos españoles de vacuno de leche que tienen más de 55 años (Vicente, 1991). Sus condiciones de trabajo son duras, con una media de 9,66 horas diarias (58,3 horas semanales y 3.033 horas anuales), el 95% trabaja sábados y domingos y la media de días de vacaciones anuales es inferior a uno (Méndez, 1992).

Otras características de la población agraria menorquina son su carácter cooperativista (el 87% es miembro de al menos una cooperativa), de relación con la sociedad (el 95,8% van al pueblo semanalmente), su formación (el 85% ha cursado estudios primarios), etc. (Méndez, 1992).

La media de trabajadores por explotación es de 1,47, cifra inferior a la media de Mallorca, (1,99) y España (1,6); con 1,09 trabajadores familiares y 0,38 asalariados.

El 72,2% de las explotaciones son trabajadas únicamente con mano de obra familiar, cuando en España representan el 97%, el 14% únicamente con asalariados y el 13,8% con trabajadores familiares y asalariados.

La relación UG/UTA son considerablemente diferentes entre los distintos tipos de explotación; así en las familiares es de 17,11 UG/UTA, en las explotaciones con únicamente trabajadores asalariados es de 27,35 UG/UTA y en las mixtas es de 16,53 UG/UTA. En el caso de Mallorca la relación UG/UTA es semejante entre las explotaciones con trabajadores asalariados y mixtas, 24,60 UG/UTA, y superior a las de trabajadores familiares 13,06 UG/UTA (IBABSA, 1992).

Según Vicente (1991), el factor clave de la rentabilidad económica de la explotación de vacuno de leche es una elevada relación de cabezas por UTA. En el caso de Menorca la media de vacas lecheras por trabajador es de 18,47, superior a la media de Mallorca (14,65) y a la de España (8,1).

Desde el año 1960 los puestos de trabajo creados por el turismo drenan parte de los activos agrarios y atraen a quienes se integran por primera vez al trabajo, con lo cual el sistema agrario tradicional pierde una de sus bases: la mano de obra abundante y barata. La elevación de los salarios y la orientación de la capacidad empresarial y capitales a inversiones turísticas, de alta rentabilidad, agravarán la situación del vacuno de leche.

INSTALACIONES

Los establos, denominados *bouers*, son grandes edificaciones de piedra con amplios y profundos comederos individuales. El piso, antiguamente de tierra, es de hormigón con canalizaciones para los orines y el estiércol.

En la última década se han realizado importantes mejoras en los *bouers*. Se han introducido el pasillo, para el reparto del alimento, amarres tipo americano o canadiense, pisos de hormigón, etc. No hay que olvidar que el sistema de explotación es extensivo o semi-extensivo por lo que la estancia en los *bouers* es principalmente para el ordeño y complementación de la alimentación.

El hecho de que generalmente las vacas se encuentren estabuladas sólo en el momento del ordeño, permaneciendo el resto del tiempo en los pastos de la explotación, contribuye a la obtención de una mejor calidad higiénica y sanitaria de la leche (Armengol, 1987).

El ordeño se realiza principalmente en los *bouers*, con las vacas fijas en su plaza y

de forma mecánica. El sistema de ordeño con conducción directa de la leche al tanque de refrigeración o a la cuba de la quesería se está implantando en la mayoría de explotaciones. Según el IBABSA (1992) el 98% de las explotaciones, el 99,7% de las vacas, disponen de ordeño mecánico. Un 50,4% de las explotaciones, 32,5% de las vacas, utilizan ollas y el 43,8% de las explotaciones, 57,3% de las vacas, disponen de ordeño directo.

Los resultados de Méndez (1992) son menos halagüeños que los del IBABSA (1992). Así según este autor únicamente el 33,0% de las explotaciones tienen ordeño directo y el 1,54% sala de ordeño. Sin embargo según Marí et al. (1994) el porcentaje de explotaciones con ordeño directo es del 49,75 %.

Actualmente muy pocas explotaciones disponen de sala de ordeño, ya que se utiliza el *bouer* con este fin. De acuerdo con los datos publicados por el IBABSA (1992), únicamente el 3,8% de las explotaciones, 9,9% de las vacas, disponen de sala de ordeño. Así la diferencia más acusada en relación a instalaciones, entre Mallorca y Menorca es que la implantación de las salas de ordeño es más frecuente en Mallorca, 9,3% de las explotaciones (24,9% de las vacas).

El 41,8% según el IBABSA (1992), el 39,94% según Méndez (1992) y el 44,95% según Marí et al. (1994) de las explotaciones de Menorca (52,35% de las vacas) disponen de tanques de refrigeración; el número puede considerarse relativamente bajo en comparación a Mallorca en donde disponen de éste el 88,7% de las explotaciones (96,7% de las vacas). Esta diferencia es explicable por la dedicación de la mayoría de las explotaciones menorquinas a la elaboración de queso artesanal, que no hace necesaria la tenencia de tanques de refrigeración.

CENSO

Según datos del IBABSA (1992) el censo de vacuno de leche de Menorca es el siguiente: 12.861 vacas, 3.349 novillas y 3.473 terneras. La media de cabezas por explotación es de 39,37 bovinos y de 25,72 vacas, valores semejantes a los de la Comunidad Autónoma: 39,89 bovinos y 26,75 vacas por explotación.

La inmensa mayoría de cabezas de vacuno de leche (95%) es de raza frisona, el 39,80% de las explotaciones y el 57,64% de las vacas están inscritas en el Libro genealógico de la raza frisona y por tanto calificadas morfológicamente (IBABSA, 1992). El número de animales de otras razas lecheras: menorquina, pardo alpina, flevick, etc., como se aprecia en la Tabla IV, es escaso, posiblemente en la actualidad no superen los 500 ejemplares.

TABLA IV. Evolución del censo según las razas* (número de vacas)

	1974	1978	1982
Frisona	7.828	12.132	10.487
Cruces de frisona	2.740	420	600
Menorquina	208	43	140
Pardo alpina	42		22

* Fuente: Armengol (1987)

A la vaca menorquina posiblemente no se le haya prestado la atención que se merece. Según Sánchez (1981) la raza menorquina es de doble aptitud (leche y carne); es una raza que hace posible obtener significativos rendimientos en medios desfavorables de clima seco y caluroso, a base de recursos naturales; presenta un elevado índice de fertilidad y una longevidad que reduce a límites insospechados los porcentajes de renuevo.

En repetidas ocasiones el veterinario Seguí Mercadal defendió su aptitud quesera y recomendó su utilización y mejora. Esta raza puede producir de 300 a 350 kilogramos de queso al año, con un mínimo coste de alimentación. Su comparación con los rendimientos de la raza frisona no son posibles. La raza frisona ha sido mejorada genéticamente y su alimentación es cuidada.

Parece ser que el tiempo dará la razón al veterinario Seguí. En el último congreso de la Federación Internacional de Lechera, Amigo et al. (1995) dieron a conocer los resultados de sus estudios sobre la frecuencia de la caseína k tipo B en la raza menorquina. Según los mencionado científicos el 79,1% de los animales de esta raza presenta este tipo de caseína k, resultando ser una de las razas del mundo que presenta la frecuencia más elevada; la frecuencia en la raza frisona es del 23% (Jakob, 1994).

En quesería, la utilización de leche con caseína k tipo B es interesante en cuanto disminuye el tiempo de coagulación, la cuajada es más consistente (Jakob, 1994), el rendimiento quesero se incrementa en un 10% y las pérdidas de grasa en el suero se reducen en un 50% (Jakob y Puhan, 1992). Delante de estos resultados cabría preguntarse qué hubiese ocurrido de haberse seleccionado y mejorado la raza menorquina.

Por otra parte, según la Conselleria de Agricultura i Pesca el coste de la alimentación de una vaca productora de 8.000 litros/año es únicamente superior en un 22% a la que produce 3.500 litros/años (Agricultura, 1995). Ello invita a dirigir la política ganadera hacia vacas de elevada productividad. Sin embargo no habría que olvidar la corta vida de las vacas de raza frisona en Menorca, que el pienso representa más del

46% de los gastos de la explotación (Marí et al., 1994) y que en Menorca se comercializa principalmente queso. Los anteriores factores invitan a realizar un futuro estudio de la rentabilidad de la vaca de elevada producción, considerando especialmente los años de vida y el coste alimenticio.

De acuerdo con los censos de 1982 y 1989 el número de unidades ganaderas se incrementa de 16.938 UG a 17.697 UG, lo que supone un aumento del 4,48%. Paralelamente disminuye el número de explotaciones de 803 a 640, con lo cual el promedio de UG por explotación se eleva de 21,09 a 27,56 (Simonet, 1992).

En 1989 el censo de vacuno de leche representa el 44,31% del total de Baleares (IBE 1991) y en 1992 representa el 53,23%. Este incremento relativo no supone un aumento del número de cabezas, es consecuencia de la disminución del censo de Mallorca por la crisis del sector lácteo mallorquín.

TABLA V. Evolución del censo de vacuno de leche

Año	Cabezas	Vacas	Fuente
1971		15.000	Miralles (1971)
1972	20.903		Agricultura (1988)
1980	21.606		Sánchez (1981)
1982	22.353		Agricultura (1988)
1985		1.134	Agricultura (1988)
1987		11.994	Marí (1991)
1987	21.482	12.000	CRDO Mahón (1992)
1989	22.667	12.073	IBE (1991)
1992	19.683	12.861	IBABSA (1992)

En España, entre 1987 y 1991 el número de vacas lecheras disminuye en un 15%, consecuencia de la política comunitaria de incentivo al abandono. Contrariamente, como se observa en la Tabla V, en Menorca no se produce disminución.

En la Tabla VI se presentan la distribución de vacas y explotaciones según el tamaño de la explotación. Así se observa que el 43,8% de las explotaciones no tienen más de 20 vacas, pero únicamente engloban el 19,7% del censo de vacas, cuando en España en este grupo se incluyen el 71,7% de las explotaciones y el 93,8% de las vacas y

en la CEE el 28,1% de las explotaciones y el 69,8% de las vacas (De Val et al., 1993). Y con 10 o menos vacas están el 20% de las explotaciones menorquinas, que incluyen únicamente el 4,9% de las vacas. Los resultados anteriores demuestran que en Menorca la concentración de las vacas lecheras en explotaciones grandes es mayor que en España y en la CEE.

Las explotaciones con un número de vacas comprendido entre 21 y 40 son dominantes, el 43,2%, y comprenden el 49,4% de las vacas de Menorca, a diferencia de España en que el 55,2% de las vacas están en explotaciones de entre 5 y 19 vacas, y semejante a la CEE en donde el 55,0% de las explotaciones tienen más de 29 vacas (De Val et al., 1993).

TABLA VI. Distribución del censo según el tamaño de las explotaciones*

Explotaciones (vacas)	Vacas (%)	Explotaciones (%)
≤ 10	4,9	20,0
11-20	14,8	23,8
21-40	49,4	43,2
41-60	19,3	10,0
61-100	8,3	2,8
≥ 101	3,3	0,2

* Fuente: IBABSA (1992)

El número de explotaciones con 41 o más vacas (13,0%), con el 30,9% de las vacas, es inferior al de Mallorca (18,1%), con el 48,7% de vacas. Esta mayor concentración de las explotaciones mallorquinas es atribuible al rápido proceso de conversión del sector, consecuencia de la crisis industrial, de los abandonos y del coste de la mano de obra.

En los últimos años se está produciendo un proceso de concentración del ganado en explotaciones que incrementan el número de vacas, a cambio de otras que optan por abandonar. Así en 1988 el número medio de vacas por explotación es 18,76 (Agricultura, 1988), en 1992 de 25,72 vacas (IBABSA, 1992) y en 1993 de 27,58 vacas (Marí et al., 1994), concentración que también se viene realizando en los países de la CEE, pero con menor intensidad (De Val et al., 1993).

El promedio de vacas por explotación en Menorca (25,72) es semejante al de Mallorca (27,76), Bélgica (25,3) e Irlanda (24,6), inferior al del reino Unido (61,0), Dinamarca (33,0) y Luxemburgo (32,0) y superior a los restantes países comunitarios (De Val et al., 1993).

La distribución del ganado en la isla no es homogénea; Ciutadella es el municipio más ganadero con el 35,63% del censo de vacas, seguido de Es Mercadal (22,91%), Alaior (14,63%), Maó (12,97%), Ferreries (11,94%), Es Castell (1,07%) y Sant Lluís (0,86%).

En la Tabla VII se detalla el tamaño medio de las explotaciones según las distintas localidades. Al comparar las Tablas II y VII se observa una relación directa entre el número medio de cabezas y la base territorial media de la explotación.

Finalmente hay que destacar dos hechos relacionados con el censo: la presencia de toros en las explotaciones y el número de años de vida del vacuno.

TABLA VII. Tamaño medio de los hatos según los municipios

Municipio	Cabezas	Vacas
Alaior	25,08	39,52
Ciutadella	26,95	40,34
Ferreries	29,52	44,79
Maó	20,10	31,30
Es Mercadal	30,37	46,97
Sant Lluís	9,25	14,08
Es Castell	12,55	19,00

* Fuente: IBABSA (1992)

En relación al número de toros sorprende que la mayoría de explotaciones menorquinas mantengan como mínimo un toro (Agricultura, 1988), 1,54 según Méndez (1992), incluso explotaciones con escaso número de vacas soportan este gasto adicional. Ello es atribuible a la falta de confianza o a los insatisfactorios resultados de la inseminación artificial.

Méndez (1992) estudia la utilización de la inseminación artificial en Menorca y obtiene los siguientes resultados: únicamente se inseminan el 31,3% de las vacas de Menorca, el 22,20% de las explotaciones no inseminan, el 65,7% simultanean la inse-

minación artificial con la monta natural, y sólo el 9,9% de las explotaciones tienen tanque de semen.

Los anteriores resultados no están de acuerdo con los publicados por Marí et al. (1994). Según estos autores el 78,60% de las vacas son inseminadas y el 32,07% de las explotaciones disponen de tanque de semen.

Un factor que sorprende es la corta vida productiva de las vacas: 4,33 años según Méndez (1992) y 4,58 años según CRDO Mahón (1992). Méndez (1992) lo atribuye a las insuficientes atenciones que recibe la cabaña bovina. Prueba de ello es la cifra de siniestralidad de las vacas (4%). Según el mencionado autor la falta de atenciones después del parto, la alimentación y el agua no siempre idóneas y un seguimiento insuficiente de ciertas enfermedades, como las mamitis, son los factores que hacen acortar la vida productiva de las vacas. En relación a la longevidad las diferencias entre municipios son considerables, contrasta Sant Lluís en que la vida media de las vacas es de 9,09 años frente a Alaior en que es de 3,58.

ALIMENTACIÓN DEL GANADO

El sistema de explotación tradicional es extensivo, la superficie de cultivo está dividida en *tanques* (parcelas), delimitadas por paredes de piedra seca. Según el CRDO Mahón (1992) existen 15.250 kilómetros lineales de piedra seca, de siete palmos de altura (1,40 m), que facilitan el pastoreo racional y permiten ahorrar mano de obra, al hacerse innecesaria para la custodia del ganado.

Durante el verano las vacas pastan de noche, consumiendo rastrojera. En otoño, al aproximarse los partos, la alimentación se mejora con la utilización del silo y/o heno. A mediados de noviembre, si las lluvias han sido abundantes, empieza el aprovechamiento de los pastos. La alimentación se completa con paja, generalmente ad-libitum, y algo de pienso.

El aprovechamiento de los pastos vendrá determinado por las características climatológicas del año, así las primeras *tanques* en pastarse serán las destinadas a ensilado o henificación. Las destinadas a henificación no serán sometidas a más de dos cortes y las de ensilado, a uno. El ensilado y henificado generalmente se realizan a principios de mayo.

Para lograr una cierta rentabilidad de la explotación agraria menorquina, donde no crecen las praderas naturales o lo hacen en cantidad insuficiente, las explotaciones tienen que intentar que la alimentación de volumen se produzca en la propia explotación.

Tradicionalmente se han realizado cultivos rotacionales, así apareció la división en *sementeres* que permitía un cultivo cíclico de tres tipos: el primer año, cereales; el

segundo, plantas forrajeras; y el tercero, *guaret* (barbecho), para empezar de nuevo con cereales el cuarto año (Bestard et al., 1993). Este sistema implica una baja carga ganadera por unidad de superficie, por lo que actualmente está siendo abandonado y sustituido por sistemas de cultivo más intensivos, especialmente en las explotaciones de pequeñas dimensiones en donde son totalmente inviables los cultivos rotacionales.

La introducción, en el último cuarto del siglo XIX, de la zulla (*Hedisarum coronariu*) permitió los primeros pastos y, en consecuencia, provocó un aumento de la cabaña vacuna (CRDO, 1992). Tradicionalmente, hasta hace poco tiempo, la zulla había sido la principal forrajera y de su importancia en la alimentación del ganado dejan constancia Morelli (1914) y Llabrés y Vallespir (1982). Esta especie está en franca recesión y está siendo sustituida por cultivos más productivos.

Pero un siglo después de la introducción de la zulla, en los años 1971-72, el Centro de Capacitación y Experiencias Agrarias de Mahón inicia la experimentación con el ray-grass (*Lolium multiflorum*), obteniendo un rendimiento en secano de 106.400 kg FV/ha, en cuatro cortes, y en regadío de 198.000 kg/ha, en seis cortes (Mir, 1981), muy superior al de la zulla. Ello determina una rápida implantación del ray-grass en la isla (CRDO, 1992), en detrimento de la zulla (Agricultura, 1987).

Prueba del beneficio económico de la utilización del ray-grass, en comparación a la zulla y a la avena, es el resultado de las experiencias de Mir (1981). Este autor demuestra que una hectárea de ray-grass permite alimentar anualmente 4,5 vacas (Tabla VIII), pudiendose obtener 20.250 l de leche, que transformados en queso son 2.700 kg por ha. La comercialización del queso a 400 ptas./kg permite obtener unos ingresos de 1.080.000 pesetas por ha.

TABLA VIII. Producción y rentabilidad de distintas forrajeras

	FV (kg/ha)	Consumo (vaca/año)	Vacas por ha/año
Ray-grass	100.000	21.000	4,5
Zulla	45.000	23.500	2,0
Avena	30.000	21.700	1,5

* Mir (1981)

La superficie de forrajeras con 18.719 ha, el 63,79% de las tierras labradas, según el Censo Agrario de 189 (IBE, 1991) y 13.046 ha según Méndez (1992) es el cultivo mayoritario. El 89% de dicha superficie es de secano y el resto de regadío (IBE, 1991).

La producción forrajera, según Méndez (1992), es superior a las 184.000 Tm. El cultivo de avena, ray-grass y ray-grass con avena representan el 85% de la producción total y el 80% de la superficie sembrada (Méndez, 1992).

Las explotaciones cuyas características lo permiten recurren cada vez más al consumo del verde en comederos, con el objeto de mejorar el aprovechamiento de las forrajeras y reducir al mínimo el consumo de pienso, por su elevado coste.

Hay que destacar la elevada mecanización del campo menorquín con un capital en maquinaria y herramientas de 1.182 millones de pesetas, que representa un capital medio por explotación de 2.387.923 pesetas (Méndez, 1992). Así, y a título de ejemplo, cabe mencionar que el 98% de las explotaciones utilizan tractor, el 76% recogedora de forraje, el 76% embaladora, el 70% ensiladora y el 59% segadora.

SANIDAD ANIMAL

La lucha de muchos años contra las principales epizootías ha dado su fruto. Mediante las campañas de saneamiento, basadas en la vacunación de las terneras con B19; en el diagnóstico de brucelosis, tuberculosis, leucosis y perineumonía; y en el sacrificio e indemnización de los animales positivos, se ha conseguido que en 1992 de 546 ganaderías sometidas a diagnóstico, de las 574 registradas, únicamente el 0,45% de los animales resultaran positivos a la tuberculosis y el porcentaje positivo a brucelosis, leucosis o perineumonía era inferior a 0,01% (Servicio de Ganadería).

Según Simonet (1992), la situación sanitaria no es tan buena en lo que se refiere a otras dolencias, como mamitis, hipodermosis, piroplasmosis, etc.

Las diferentes instituciones, Consellería de Agricultura y Pesca, Consell Insular de Menorca e Instituto de Biología Animal, continúan con campañas anuales de control y lucha con las distintas epizootías.

PRODUCCIÓN LECHERA

La producción lechera de Menorca se incrementa entre 1983 y 1988 (Tabla IX), aproximadamente, un 12% anual, aumento muy superior al incremento medio mundial (1,3% anual) y al estancamiento, con tendencia al descenso, de la CEE (-0,57%

anual) (Vicente, 1991). Este incremento es consecuencia de diversos factores: incremento de la demanda de queso por parte de Industrial Quesera Menorquina, mecanización de la agricultura, mejora genética, etc.

Según el IBABSA (1992) los ganaderos menorquines disponen de una cuota provisional de 51.482.680 l. Esta cuota representa el 50,05% de la cuota de la Comunidad Autónoma y, aproximadamente, el uno por diez mil de la producción mundial, al cuatro por diez mil de la europea y el uno por cien de la española.

TABLA IX. Evolución de la producción lechera

Año	Producción (OOO L)	Fuente
1983	32.238	Roland Berger (1989)
1984-85	34.700	Mestres (1986)
1985	41.704	MAPA (1987)
1985	55.390	Agricultura (1989)
1986	45.205	MAPA (1987)
1987	47.391	CRDO Mahón (1992)
1987-88	53.447	Méndez (1992)
Cuota provisional	51.484	IBABSA ¹ (1992)
Cuota definitiva	66.000	Serra (1993)
Cuota	65.366	Agricultura (1995)

¹ 48.577.965 l de venta a industria y 2.904.714 l de venta directa.

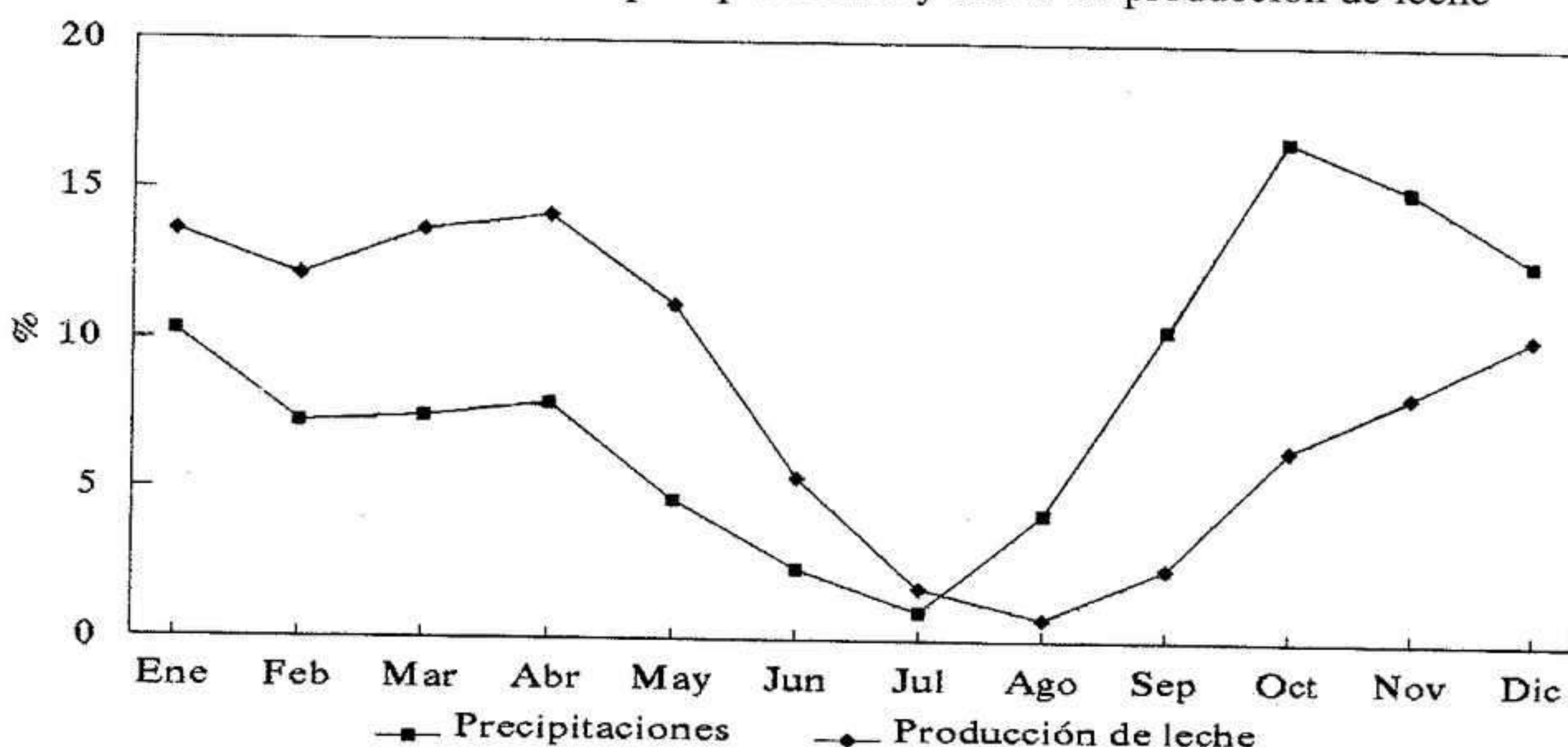
De ser consumida toda la leche producida en Menorca por sus habitantes, supondría un consumo por habitante de más de 1.000 litros/año; en España el consumo de leche es de 111,7 l por habitante y año (MAPA, 1993). De la leche producida en Menorca sus habitantes consumen, entre leche y productos lácteos, aproximadamente el 20%. Así un 80% de la producción de leche se destina a la elaboración de queso para consumo en el exterior de la isla o a fundición.

Las condiciones climáticas, con una distribución estacional de las precipitaciones (Gráfico), que se concentran en más del 65% entre los meses de septiembre a enero, justo después de la sequía estival (mayo-agosto) en que apenas llueve el 12% del total

anual, determina la presencia de pastos de octubre a mayo. En consecuencia el ganadero programa los partos para octubre: más de un 80% de los partos se producen entre los meses de septiembre y diciembre (Simonet, 1992), secándose las vacas normalmente en junio, y únicamente el 31,28% de las explotaciones realizan "ciclo continuo" (Méndez, 1992). La adaptación de la paridera a la alimentación repercute en una reducción de costes de alimentación, pero al no corresponderse producción y demanda de queso deriva en importantes costes de almacenamiento de queso.

GRÁFICO

Evolución anual del % de precipitaciones y del % de producción de leche

Precipitación media mensual 1961-1980 (Simonet, 1992). Producción media mensual 1986 y 1990 (MAPA, 1987 y Agricultura, 1991)

La producción láctea en Menorca se caracteriza por una marcada estacionalidad (Gráfico). Así en los meses de diciembre a mayo se produce aproximadamente el 75% de la producción; contrariamente, en julio, agosto y septiembre la producción no alcanza el 5% del total anual. La estacionalidad de la producción es característica de todo el archipiélago, si bien en Mallorca es menos acusada, variando entre un 6,64% en noviembre y un 9,91% en mayo (MAPA, 1987).

Según el IBABSA (1992), en 1989 la producción media por lactación de las vacas en control de rendimiento lechero es de 5.521 kg, producción inferior a la media de Mallorca (5.907 kg). Ello es atribuible a que en Menorca la lactación normalmente no supera los ocho meses (Simonet, 1992). Sin embargo, la producción media por lactación es superior a la de Grecia (5.088), Portugal (5.330) e Irlanda (5.373), semejante a la de Luxemburgo (5.509) y Bélgica (5.664), e inferior a la media de España (6.018) y al resto de países de la CEE (De Val et al. 1993).

TABLA X. Evolución de la producción por lactación

AÑO	PRODUCCIÓN	FUENTE
1917	1.620	Gomila (1917)
1971	2.000	Miralles (1971)
1974	2.760	Mestres (1986)
1982	4.534	Mestres (1986)
1985	4.641	Agricultura (1989)
1987/88	4.804	Méndez (1992) ¹
1989	5.521	IBABSA (1992) ²
1993	5.817 *	Marí <i>et al</i> (1994)

¹ Se corresponde con el rendimiento lechero por vaca y año, resultado de dividir la producción por el número de vacas. Al no parir anualmente el 10% de las vacas la producción por lactación sería superior.

² Vacas en control lechero.

La producción láctea de las vacas ha aumentado considerablemente en los últimos años, como puede apreciarse en la Tabla X, siendo semejante a la media de los países de la CEE (4.739 Kg) y superior a la media española (3.600 kg) (De Val et al., 1.993) y de los países desarrollados (3.648 kg), pero muy inferior a la de países como Estados Unidos (7.002 kg), Dinamarca (6.166 kg), Suiza (6.058 kg), Holanda (6.042 kg), Finlandia (5.613 kg), Reino Unido (5.417 kg) o Canadá (5.348 kg) (FAO, 1993)

Méndez (1992) estudia las diferencias de rendimiento lechero de las vacas entre municipios. Así observa que el mayor rendimiento se da en los municipios donde las explotaciones tienen un mayor número de vacas: Es Mercadal (5.269 l), Es Migjorn (5.090 l) y Ferreries (5.314 l). El número de vacas es un indicador de la presencia de economías de escalas: el mayor número de vacas hace posible mecanizar de forma más adecuada el ordeño y conservación de la leche, si bien en la realidad es dudosa la existencia de la economía de escalas, principalmente por la falta de formación, de especialización e insuficiente aprovechamiento de la automatización.

En los últimos años se ha producido un incremento de la producción media por explotación. Así se incrementa de 110.948 l en la campaña 1987-88 (Méndez, 1992) a 143.175 kg en 1993 (Marí et al., 1994). La producción media más elevada corresponde a Es Mercadal (151.400 l), Ferreries (135.340 l) y Es Migjorn (134.772 l) que tienen una producción superior a la media, semejante a la media es la de Ciutadella (105.755 l), e inferior a la media es la de Maó-Es Castell (5.943 l) y Sant Lluís (15.231 l) (Méndez, 1992).

En la Tabla XI se distribuye la cuota láctea provisional en relación al tamaño de las explotaciones y se compara con la situación de la isla de Mallorca. Puede apreciarse que el 71,8% de la cuota láctea está en explotaciones de entre 21 y 60 vacas; ello es favorable en cuanto son explotaciones generalmente rentables y propicia la aplicación de políticas agrarias de incremento de la producción a partir de la cuota de explotaciones con escasa viabilidad.

TABLA XI. Cuota lechera distribuida según el tamaño de las explotaciones*

Explotaciones (nº vacas)	Menorca (%)	Mallorca (%)
≤ 10	5,6	15,1
11-20	12,6	17,3
21-40	50,6	26,4
41-60	21,2	13,3
61-100	8,6	16,2
≥ 101	1,4	11,7

* Fuente: IBABSA (1992)

Sin embargo, como se aprecia en la Tabla XII, el 45,14% de las explotaciones tienen una cuota inferior a 50 Tm y son explotaciones difícilmente rentables. Ante la limitación de incremento de producción, por la cuota láctea asignada, su viabilidad es muy dudosa y su abandono para favorecer el incremento de producción de las "teóricamente viables" creará serios problemas sociales e incluso medioambientales, por el abandono de la tierra.

TABLA XII. Distribución de explotaciones según cuota*

Explotaciones con una cuota (tm)	Explotaciones (%)	Cuota (%)
< 50	45,14%	13,37%
50 a 100	22,44%	18,57%
> 100	32,42%	68,06%

* Fuente: Agricultura (1992), no se incluyen las 18.070 tm de la APA COINGA (34,95%).

Según una encuesta del IBABSA (1992), en relación a la intención de ampliar u ofertar cuota láctea, de presentarse la oportunidad, el 81,2% de la hipotética cuota ampliada corresponde a explotaciones con más de 20 vacas y el 64% de la cuota ofertada a explotaciones con menos de 41 vacas. Así es de esperar que en los próximos años las explotaciones con más de 20 vacas se incrementen y las de menos de 41 vacas disminuyan.

En la Tabla XIII se presenta la distribución porcentual por municipios de la cuota, explotaciones y vacas. Esta tabla nos permite clasificar los municipios en tres grupos: Ciutadella y Es Mercadal en un primer grupo, con un porcentaje de cuota superior al de vacas y con un porcentaje de vacas superior al de explotaciones; Alaior y Ferreries en un segundo grupo, con porcentajes similares en los tres parámetros y por último Maó, Sant Lluís y Es Castell en el tercer grupo, con características inversas a las del primer grupo. Así el primer grupo, vistos los resultados anteriores, es de municipios en donde la producción por vaca y explotación es superior a la media, Alaior y Ferreries tendrían valores semejantes a la media y el tercer grupo sería el de explotaciones de producción por vaca y explotación inferior a la media.

TABLA XIII. Distribución de explotaciones, vacas y cuota por municipios

Municipio	Explotaciones (%)	Vacas (%)	Cuota (%)
Alaior	15,00	14,63	14,85
Ciutadella	34,00	35,63	37,62
Ferreries	10,40	11,94	11,53
Maó	16,60	12,97	10,12
Mercadal	19,40	22,91	24,49
Sant Lluís	2,40	1,07	0,85
Es Castell	2,20	1,07	0,85

* Fuente: IBABSA (1992)

BIBLIOGRAFIA

- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1992). *El dossier de la llet*. Nota de premsa de 6 de febrer de 1992.
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1989). *El sector lácteo en Baleares*. (Informe).
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1987). *Memoria para apoyar la petición de inclusión de queso fundido en la Denominación de Origen "Mahón"*.
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1988). *Estudio sobre la calidad de la leche en Baleares*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1995). *PICAB Pla Integral Concertat de l'Agricultura Balear. Sector lacti i derivats*. Butlletí Informatiu de la Conselleria d'Agricultura i Pesca, 16.
- Amigo, L., Ramos, M., Zarazaga, I, Osta, R. y García-Muro, E (1995). *Determination of genetic polymorphism of k-casein in different bovine breeds in Spain by PCR and IEF: their application on dairy industry*. Bulletin of the IDF (in press) 3-4.
- Armengol, J (1987). *Calidad microbiológica del queso Mahón artesanal*. Tesina de licenciatura. Universidad de Zaragoza.
- Bestard, I., Barrio, J. & Cañellas, J. (1993). *Formatge Mahón*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- Canut, E. y Navarro, F. (1990). *Catálogo de quesos de España*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Madrid.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1992). *Memoria de actividades del año 1991*.
- Del Val, A., De Santiago, V., Expósito, R. & Gutiérrez, P. (1993). "Estadística del sector lácteo en la CE y el mundo". *Anuario lácteo*. Publicaciones Técnicas Alimentarias.
- Gomila Jover, Miguel (1917). "La ganadería es el principal factor de la riqueza y bienestar social de Menorca". *Revista de Menorca*, tomo XII, cap VIII.
- IBAB (Institut de Biologia Animal de Balears, S.A.), (1992). *Encuesta de explotaciones de ganado vacuno lechero*.
- IBABSA (Institut de Biologia Animal de Balears, SA) (1992). *Encuesta de explotaciones de ganado vacuno lechero*.
- IBE (Institut Balear d'Estadística), (1991). *Cens Agrari 1989, Resultats Generals*. Conselleria de Funció Pública. Govern Balear.
- INDO (Instituto Nacional de Denominaciones de Origen) (1987). *Datos de Denominaciones de Origen de Quesos del año 1986*.
- Jakob, E. (1994). *Le varianti genetiche delle proteine del latte: frequenza e impor-*

- tanza relativamente al potere coagulante del latte*. Edizione italiana Razza Bruna Svizzera 8/9, 11-15.
- Jakob, E. y Puhán, Z (1992). *Technological properties of milk as influenced by genetic polymorphism of milk proteins*. A review. *Int. Dairy Journal* 2, 157-178.
- Jaume, J. (1972). *La ganadería balear*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares.
- Llabrés, J. & Vallespir, J. (1982). *Els nostres arts i oficis d'antany*. Estudis monogràfics del museu arqueològic La Porciúncula Mallorca.
- Marí, S., Méndez, A. y Florit, S. (1994). *Definició i estudi de zones agroambientals de Menorca*. Maó, agost 1994. (Inèdit).
- Marí, S. (1991). "La especialización económica de Menorca en el conjunto de las Islas Baleares". *Revista de Menorca*, I, pp 5-16.
- MAPA (Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Dirección Territorial de Baleares) (1987). *Datos de la producción láctea de Mallorca y Menorca*.
- MAPA (Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Dirección Territorial de Baleares) (1993). *El consumo alimentario en España*. Ministerio de Agricultura Pesca y Alimentación. Secretaria General Técnica.
- Méndez, A.X. (1992). *Situació econòmica i social del camp a Menorca*. Unió de Pagesos de Menorca.
- Mestres, J. (1986). *Estudio del proceso de elaboración y curación del queso Mahón elaborado en diferentes queserías artesanales*.
- Mir, J. (1981). *El cultivo del ray-grass italiano en Menorca*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- Morelli, L., (1914). *La industria lechera*. (cit. Mestres, 1986)
- Roland Berger - Bedaux (1989). *Posibilidades de mejora del sector agrario de Baleares*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- Sánchez, A. (1981). *Catálogo de razas autoctonas españolas*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- Serra, J.J. (1993). "No había para tanto". Suplemento Forà Vila p. 1 y 2. *El Día del Mundo* de 6 de junio de 1993.
- Simonet, B. (1992). *Aportación a la mejora de la agricultura de las comarcas de Baleares*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear. Vol. I y Vol. II.
- Servicio de Ganadería (1993). Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear. (Comunicación personal)
- Vicente, J.L. (1991). *Liberalización de la agricultura en España*. Ministerio de Agricultura en España.

LA GANADERÍA DE MENORCA: EL VACUNO DE LECHE

B) La comercialización de la leche

MIGUEL A. FRAU CALDENTEY¹

La ganadería de Menorca: el vacuno de leche es un trabajo de revisión e investigación sobre el sector lácteo menorquín. Los resultados de este trabajo se divulgan mediante dos artículos: "A) La producción de leche", ya publicado en la *Revista de Menorca*, y "B) La comercialización de la leche".

En el primer artículo, "A) La producción de leche", se analiza en detalle la situación actual de la producción de leche en Menorca: explotaciones lecheras, base territorial, mano de obra, instalaciones, censo, alimentación, sanidad y producción.

En esta segunda publicación, "B) La comercialización de la leche", se estudian, por una parte, los canales de comercialización de la leche producida en Menorca y, por otra, la rentabilidad de las explotaciones dedicadas a la producción de leche.

INTRODUCCIÓN

El subsector lácteo aporta 2.007 millones de pesetas a la producción final agraria de Menorca, ello representa el 69% de la producción final agraria (Méndez, 1991). Aproximadamente un 95% de la leche producida en Menorca se destina a la elaboración de queso. Estos datos son indicativos de la importancia del subsector lácteo en la isla de Menorca.

---

¹ Ldo. en Veterinaria. Vocal del Consejo Regulador de la DO Mahón.

En el transcurso de este siglo la producción de queso en Menorca se incrementa en más de diez veces. Así en 1914 según Hernández (1915) únicamente se producían entre 400 y 500 tm de queso y actualmente se superan las 5.000 tm.

El aprovechamiento de una coyuntura favorable al desarrollo pecuario, la importación de sementales vacunos de leche para la mejora genética y la mejora del manejo, alimentación y sanidad del ganado, contribuyen al despegue y a la implantación de la producción de queso en Menorca. Pero el factor determinante del incremento de la producción quesera es la seguridad, por parte del productor, de vender todo el queso producido.

En la Tabla I se observa la evolución de la producción quesera en Menorca. Si bien la producción se incrementa, no ocurre así con el número de elaboradores artesanos que disminuye de 430, en 1986 (INDO, 1987), a 342, en 1993.

TABLA I. Evolución de la producción de queso en Menorca

Año	Queso (tm)	Queso artesano (tm)	Queso DO pasteurizado (tm)	Fuente
1984-85	4.200	3.183	1.000	Mestres (1986)
1985		3.200	1.200	Ripoll (1989)**
1985-86		3.600		Armengol (1987)
1987	4.544	3.297	1.247	*
1989	4.889	2.966	1.923	*
1990	5.608	3.977	1.631	*
1992	5.671	4.790	881	*
1993	5.864	4.907	957	*
1994	6.193	5.087	1.106	*

** Elaboración propia; considerando queso artesano: el adquirido por Industrial Quesera Menorquina y el producido por las queserías artesanas inscritas en el CRDO Mahón, y queso pasteurizado: el elaborado por las industrias registradas en la Denominación de Origen. No se incluye el queso de autoconsumo, el de venta directa, ni otros quesos distintos al Mahón elaborados en Menorca.

** Según Ripoll (1989), en Menorca se producen unas 6.000 tm de queso y se declaran únicamente 5.000 tm.

Sorprende el descenso de la producción de queso Mahón pasteurizado del año 1992. Sin embargo la producción de queso industrial, incluidas variedades distintas al Mahón, en 1992 es de 2.978 tm (Morro, 1993). Este hecho indica una posible diversificación en la producción de queso por parte de las industrias queseras menorquinas.

POSIBILIDADES DE COMERCIALIZACIÓN

Actualmente al ganadero menorquín se le ofrecen las siguientes posibilidades para comercializar la leche producida en su explotación: elaborar queso artesano o cuajada para posterior transformación en queso fundido, comercializar la leche a través de la cooperativa u otras industrias lácteas, elaborar queso artesano y venderlo a los maduradores o realizar la venta directa a consumidores. En la Tabla II se presenta una estimación del porcentaje de leche que se destina a cada una de las posibilidades descritas.

TABLA II. Comercialización de la leche producida (%)*

Destino	%
Queso para fundición	63
Queso Mahón pasteurizado	19
Queso Mahón artesano	7
Venta directa	5
Leche y otros productos lácteos	4
Autoconsumo	2

* Elaboración propia.

ELABORACIÓN DE QUESO ARTESANO

Elaborar queso artesano implica ampliar la actividad ganadera a quesera, oficio que requiere conocimientos y experiencia. Esta actividad tiene el inconveniente de que el tiempo de actividad del ganadero se prolonga por espacio de unas tres horas desde el inicio del ordeño, también implica el riesgo de que el queso no sea aceptado por los afinadores o la industria fundidora, al considerar que no cumple las condiciones de calidad exigidas.

La ventaja que invita a elaborar queso es económica. En 1992 un litro de leche se comercializa a 32 ptas. y por este litro transformado en queso el ganadero percibe 47 ptas. El queso fresco, generalmente con menos de ocho días de afinado, se vende a los afinadores o a la industria fundidora.

El 56,40% de las explotaciones (57,25% de la producción lechera) según el IBABSA (1992), el 53,42% de las explotaciones (52,10% de la producción lechera) según Méndez (1992) y el 63,3% de la producción de leche según Marí et al. (1994) se dedica a la elaboración de queso artesano en el *lloc*. De acuerdo con el estudio Marí et al. (1994) la producción media de las explotaciones que se dedican a la elaboración de queso es 11.332 kg por explotación y año.

Dos son las principales vías de comercialización del queso artesano: la industria fundidora y los maduradores de queso Mahón.

En 1978 el 60% de la producción lechera de Menorca se destina a queso artesano para fundición (Sureda, 1978). Actualmente es utilizado el 44,60% según el IBABSA (1992) y el 54% según Simonet (1992). Así el 77,66% de las explotaciones que elaboran queso artesano, el 43,80% de las explotaciones lecheras menorquinas, según IBABSA (1992) y el 51% según Pons (1993a) venden su producción a la industria fundidora. Destaca la mayor actividad quesera de Ciutadella, en donde el 86,03% de las explotaciones activas se dedican a la elaboración de queso (Méndez, 1992).

El queso artesano representa, aproximadamente, el 75% del queso producido en Menorca. Entre el 68% y 84% del queso artesano elaborado en Menorca es adquirido por Industrial Quesera Menorquina para su maduración y fundición (Tabla III).

TABLA III. Destino del queso artesano

Año	Fundición (%)	Afinadores (%)	Autoconsumo (%)	Fuente
1977	68,18	28,40	3,41	Sureda (1978)
1984-85	69,60	28,20	2,20	Mestres (1986)
1985	68,75	28,12	3,12	Ripoll (1989)
1985-86	83,33	18,67	1,33	Armengol (1987)
1990	73,11	23,89		*
1992	76,35	20,65		*

* Elaboración propia, considerando un 2% de autoconsumo.

En la década de los años veinte Pedro Montañés Villalonga, tras realizar estudios técnicos industriales y una breve estancia en Francia, descubre la importante demanda de los quesos fundidos en Francia (Vidal, 1992). Este hecho le lleva a fundar, en 1929, Industrial Quesera Menorquina.

En 1992 Industrial Quesera Menorquina, con más de 370 trabajadores y con una facturación superior a las 15.000 tm anuales, controla el 50% de las ventas de queso fundido de España (Vidal, 1992). Sus principales productos son las porciones triangulares y las lonchas, si bien en los últimos años diversifica su gama de productos introduciendo quesos light, quesos de sabores, quesos para pizza, etc.

En 1991 Industrial Quesera Menorquina factura por valor de 10.500 millones de pesetas, un 5,5% más que el año anterior (PMN, 1993). Sin embargo los beneficios se reducen de 3.500 millones de pesetas en 1991 a 1.000 millones en 1992. El descenso de beneficios es atribuible a las inversiones en promoción y publicidad (1.200 millones pesetas) y modernización (1.000 millones de pesetas) (Pons, 1993a).

Es destacable que los resultados de explotación se obtienen con una escasa participación en el mercado exterior, inferior al 2% de su producción, si bien según fuentes de la dirección en los próximos años se dirigirán sus esfuerzos a ampliar nuevos mercados, como lo demuestran las exportaciones iniciadas al Próximo Oriente y la comercialización en Bélgica (Pons, 1993b).

Industrial Quesera Menorquina ha sido y es el motor de la producción quesera de la isla de Menorca. En la España de la posguerra, aislada comercialmente del resto del mundo, la obtención de materia prima extranjera por parte de Industrial Quesera Menorquina no es fácil y las regiones españolas productoras de queso de leche de vaca son escasas: en esta especial coyuntura incentivó la producción de queso en Menorca. En la Tabla IV se presenta la evolución de la producción de Industrial Quesera Menorquina y las compras de queso en Menorca.

TABLA IV. Evolución del censo según las razas* (número de vacas)

Año	Producción (tm)	Queso menorquín utilizado (tm)	Fuente
1985		2.175	MAPA (1987)
1986		2.330	MAPA (1987)
1987	12.000		Agricultura (1987)
1987	11.000	2.500	Ripoll (1989)
1988		2.325	CRDO (1989)
1991		3.240	Morro (1993)
1991		4.073	PMN (1993)
1991	14.735		Pons (1993a)
1992		3.690	Morro (1993)
1992		3.695	CRDO (1993)
1992		4.200	PMN (1993a)
1992	15.177	4.200	Pons (1993a)
1993	15.700	4.200	Pons (1994)
1994		4.534	Pons (1995)
1995	18.000	5.200	Pons (1995)*
1996	20.000	6.000	Pons (1995)*

* Estimaciones de producción y compras de queso en Menorca.

El número de *llocs* que producen queso artesano para fundición se incrementa de 252 en 1991 (Pons, 1993a), a 262 según PMN (1993) o 266 según Pons (1993a) en 1992 y 280 según Pons (1993b) en 1993.

La participación del queso artesano menorquín como materia prima de Industrial Quesera Menorquina aumenta del 17% en 1987 al 28% en 1992 como consecuencia del incremento de producción de la industria, competitividad del precio del queso artesano, en relación al precio internacional, y a la disminución de producción de la Cooperativa Insular Ganadera (COINGA).

Según el fundador de Industrial Quesera Menorquina, Pedro Montañés, para poder mantener una presencia vanguardista en el mundo del queso fundido, ante el reto del mercado único es necesario realizar grandes inversiones en publicidad, insoportables para una empresa de estructura familiar (Agricultura, 1992b). Así el 3 abril se firma un precontrato de compra-venta de Industrial Quesera Menorquina a Kraft General Foods, filial española de Kraft General Foods International del grupo Philip Morris. El precio de la venta se estima en 23.500 millones de pesetas. Con la operación de compra de Industrial Quesera Menorquina, Kraft General Foods pasa a controlar el 72% del mercado español de queso fundido (Pons 1993a).

Posteriormente, el 29 de julio de 1993, Industrial Quesera Menorquina se fusiona con Jacobs Suchard España y Monerris Planells, constituyendo una sola entidad denominada Industrial Quesera Menorquina Jacobs Suchard, S.A. (Pons, 1993b). Posteriormente se integra en Kraft Jacobs Suchard Iberia, SA.

Los cambios en el accionariado de Industrial Quesera Menorquina constituyen para los agricultores un motivo más de preocupación, ya que recelan del mantenimiento de la actual ubicación de su factoría a medio plazo, lo que asocian a la continuidad del suministro de queso a la empresa. Y es que aproximadamente un 65% del queso utilizado por la citada industria viene de fuera y la práctica totalidad de la producción sale de la isla, lo cual no resiste el más elemental análisis económico, sin el contrapeso de un entrañable apego a la isla (Simonet, 1992).

No se comparte la opinión de Simonet (1992) y se considera que el queso de Menorca sin lugar a dudas es competitivo, ya que se ofrece a la industria fundidora a un precio muy competitivo en el mercado mundial (Tabla V).

Sí que se comparte con Simonet (1992) su opinión en relación a la imposibilidad de vaticinar las variaciones en la cuantía de queso que adquirirá Industrial Quesera Menorquina y el precio del mismo. Ésta es una decisión unilateral de esta empresa sobre la que poco se puede influir.

En un principio cabría pensar que sigue la evolución del precio mundial del queso y del cambio de la moneda. Sin embargo en la realidad no se observa esta relación. Así en 1992 el precio medio del queso gouda se incrementa un 2,8% en Europa, comercializándose a 3,8 \$/kg en Holanda y un 5,6% en Estados Unidos, que se comercializa a 2,9 \$/kg (FAO, 1993) y a los productores de Menorca se les aplica un descenso en el precio del queso (Tabla V)

Otro ejemplo se encuentra en el año 1993: la peseta abandona la banda estrecha del SME, repercutiendo en un incremento del precio del queso de importación próximo al 30%. Este incremento no trasciende al productor menorquín hasta 1994 (Tabla V) y se materializa en un 2,8%, en un año con una inflación próxima al 4,5% y con la contrapartida de un aplazamiento de los pagos del queso de 30 a 60 días, participando de esta forma en la financiación de la industria fundidora.

Ésta es una de las razones que pueden explicar la futura permanencia de Industrial Quesera Menorquina: adquirir materia prima a un precio que permita comercializar el queso fundido en condiciones competitivas.

TABLA V. Evolución de los precios del queso destinado a fundición

Año	Precio (ptas.)	Fuente
1977	130	Mir (1981)
1986	310	INDO (1987)
1991	370	Propia
1992	350	Propia
1993	350	Pons (1993b)
1994	360	Pons (1993b)
1995	375	Pons (1995)

La otra alternativa a la comercialización del queso artesano son los maduradores de queso Mahón. El número de elaboradores artesanos que comercializan su producción mediante maduradores ha disminuido en los últimos años años (Tabla VI). Así en 1978, según Sureda, el 25% de la producción de la isla se transforma en queso artesano que es afinado por los maduradores. En la actualidad el porcentaje de explotaciones de Menorca inscritas como queserías artesanas en la Denominación de Origen posiblemente no supera el 9% de las explotaciones de la isla.

TABLA VI. Número y producción de las queserías artesanas del CRDO Mahón*

Año	Número	Producción
1988	130	661.774
1989	76	630.009
1990	106	906.737
1991	99	907.885
1992	62	593.537
1993	51	607.524
1994	58	586.612
1995	46	513.172

* Fuente: Memorias CRDO Mahón 1989 a 1995

COMERCIALIZACIÓN DE LECHE

El ganadero puede comercializar la leche producida en su explotación mediante su entrega a la única cooperativa láctea existente o a otras industrias lácteas. La principal ventaja de comercializar leche es el mayor nivel de calidad de vida del ganadero, que puede limitar su actividad a ordeñar y refrigerar la leche, con una dedicación a esta función de una hora en cada ordeño aproximadamente.

El número de explotaciones que comercializan leche se incrementa en los últimos años. Así en 1978 representan el 12% y actualmente el 27,00% de las explotaciones (31,46% de la producción lechera), según el IBABSA (1992); el 47,95% de las explotaciones (47,89% de la producción lechera), según Méndez (1992); y el 29% de las explotaciones, según PMN (1993), comercializan la leche a través de la cooperativa.

La producción media anual de las explotaciones dedicadas a la comercialización de leche es de 119.149 L de leche (Méndez, 1992).

La mayoría de explotaciones de Alaior (71,43%), Sant Lluís (66,67%) y Es Mercadal (61,19%) se dedican a la producción y comercialización de leche, a diferencia de las de Ciutadella (23,53%) en que es poco frecuente comercializar leche líquida. Méndez (1992) atribuye la localización de la cooperativa en Alaior como factor que puede haber influido, por una mayor relación con las explotaciones de este municipio y de los adyacentes, en la decisión de los ganaderos de comercializar leche líquida.

Con el inicio de la actividad, el 30 de setiembre de 1968, de la Cooperativa Insular Ganadera al ganadero se le ofrece la alternativa de producir leche sin elaborar queso, con el consiguiente incremento en calidad de vida, y al sector una diversificación en la demanda que puede contribuir a la fijación de los precios.

COINGA es una cooperativa con más de 500 socios y unas instalaciones en las que se puede procesar entre 16 y 18.000 tm de leche al año y una facturación anual de aproximadamente 1.000 millones de pesetas, después de un proceso de reconversión en el que disminuyen la producción y las ventas.

Como resultado del incentivo a la producción, sin una comercialización garantizada, se producen importantes stocks de queso. Así, tras una etapa expansiva que culmina en 1991 procesando casi 20.000 tm de leche, en 1992 se inicia una nueva etapa en la que se realiza una adaptación de la producción a la comercialización (Tabla VII).

Según Morro (1993), de las 2.978 tm de queso industrial elaborado en Menorca el 60,44% corresponden a COINGA. El queso es el principal producto de la Cooperativa, al que se destina entre el 80 y el 85% de la leche, y que se comercializa mayoritariamente amparado por la Denominación de Origen. También comercializa leche pasteurizada y esterilizada, y es la marca de leche más apreciada en Menorca. En los últimos años además de mantequilla, nata, requesón y batidos, comercializa otros tipos de queso sin Denominación de Origen.

COINGA desarrolla a lo largo de los años una importante labor socioeconómica para el sector productor, pero la falta de capitalización, la inadaptación de la producción a la comercialización y el elevado número de empleados, más de 50 personas, determinan importantes crisis financieras que sensibilizan a la sociedad menorquina y al Gobierno Autónomo que interviene reiteradamente.

Consecuencia del descenso de la producción y de la crisis económica, el número de *llocs* productores de leche para COINGA desciende de 174 en 1992 (Morro 1993) a 160 en 1993 (PMN, 1993b).

TABLA VII. Evolución de la producción de COINGA

Año	Leche procesada (tm)	Queso (tm)	Fuente
1977	6.000	516	Sureda (1978)
1978		623	Sureda (1978)
1985	12.000	1.200	Ripoll (1989)
1985	13.627		MAPA (1987)
1986	15.046		MAPA (1987)
1992	18.500	1.800	Morro (1993)
1993	16.000	1.500	Estimación

* Estimaciones de producción y compras de queso en Menorca.

Para que la leche sea recogida por la cooperativa es necesario ser socio de la misma, lo que implica realizar una aportación económica. Este hecho y los resultados económicos de la cooperativa han limitado el número de socios y han determinado que productores de leche, que no elaboran queso, buscasen otras vías para comercializar la leche.

Así un 3% de las explotaciones entregan la leche a industrias no cooperativistas que elaboran queso Mahón con Denominación de Origen (CRDO Mahón, 1993). En los últimos años se incrementa el número de pequeñas industrias que procesan leche de sus ganaderías y/o de otras ganaderías. El resultado parece optimista en vista de las inversiones e incrementos de producción que están realizando.

VENTA DIRECTA Y AUTOCONSUMO

Explotaciones que se dediquen, exclusivamente, a la venta directa de la leche y/o queso artesano producidos en su explotación son escasas. La práctica habitual es utilizar parte de su producción para el autoconsumo y excepcionalmente comercializar directamente el queso.

La venta directa está limitada por el escaso volumen de población de la isla, si bien puede ser una alternativa para *llocs* próximos a carreteras turísticas. Así el 5,6%, según el IBABSA (1992), y el 5%, según Méndez (1992), de la producción lechera se dedica a la venta directa, y el 2,20% del queso elaborado se dedica al autoconsumo (Mestres, 1986).

RENTABILIDAD DE LA EXPLOTACIÓN

El interés en el control y gestión empresarial de las explotaciones se manifiesta en que el 37,40% de las explotaciones ganaderas y el 54,80% de las vacas están sometidas a control lechero oficial, porcentajes superiores a la media de los países de la CEE, 20% de las explotaciones y 43% de las vacas, y de España, 1% de las explotaciones y 4% de las vacas (De Val et al., 1993). También es destacable que el 7,40% de las explotaciones y el 12% del censo cuenta con Servicio de Gestión Técnica de Explotaciones (IBABSA, 1992).

En la explotación de vacuno lechero se obtiene un producto principal: la leche y un producto secundario: el ternero. Al ternero se le está prestando especial atención en los últimos años, intentando mejorar su contribución a la rentabilidad de la explotación mediante la inseminación de las vacas con semen de aptitud cárnica. Su importancia se manifiesta en el estudio de Méndez (1992), en el cual se menciona que anualmente se comercializan más de 7.000 terneros: el 60,5% para engorde fuera de la explotación, en la Península o Mallorca, el 30,7% se mantienen durante la lactación y el 8,8% son engordados en la explotación hasta alcanzar los 11 meses y una media de 215 Kg.

A continuación se presenta un somero estudio de la rentabilidad de la explotación de vacuno lechero. Para ello se utiliza información correspondiente al año 1992.

Se considera una lactación anual media por vaca de 5.000 l, un precio medio por litro entregado a industria de 32 ptas. y el del litro transformado en queso fresco de 47 ptas., (7,5 l de leche rinden 1 kg de queso fresco que se comercializa a 350 ptas.) y la producción cárnica de la explotación en los siguientes términos: el 80% de los mamones producidos anualmente se comercializan a 25.000 ptas. el mamón y el 20% de las vacas de la explotación son destinadas al matadero, percibiendo 100.000 ptas. por vaca. En la Tabla VIII se presenta la escala de ingresos en función del número de vacas de la explotación y de comercializar leche o queso.

En el caso de considerar que el número medio de vacas por explotación en Menorca es de 25,72 vacas (IBABSA, 1992), la media de ingresos brutos de la explotación de vacuno de leche de Menorca sería de aproximadamente 5,4 millones de pesetas. En el año 1988, según Marí (1991) es de 3,9 millones de pesetas.

Considerando que la renta agraria representa aproximadamente el 30% de los ingresos brutos (Méndez, 1991) y que la economía de escalas, generalmente, no resulta aplicable a las explotaciones ganaderas menorquinas, la explotación media menorquina, con una media de 25 vacas, tendría un beneficio de aproximadamente 1.500.000 ptas., en el caso de comercializar la leche, y de 2.625.500 en el caso de comercializar queso. Méndez (1991) y Marí et. al. (1994) realizan estudios en el año 1988 y 1991, respectivamente, y obtienen que el beneficio medio de las explotaciones

menorquinas es de 2.363.910 ptas. y 2.152.348, respectivamente. De acuerdo con los anteriores estudios se observa cierta tendencia a la disminución del beneficio de la explotación.

TABLA VIII. Ingresos de las explotaciones lecheras

Vacas (número)	Leche (litros)	Ingresos (ptas.) Producción leche y carne	Ingresos (ptas.) Producción queso y carne
5	25.000	1.000	1.375
15	75.000	3.000	4.125
17	85.000	3.400	4.675
25	125.000	5.000	6.875
27	135.000	5.400	7.425
40	200.000	8.000	11.000
60	300.000	12.000	16.500
100	500.000	20.000	27.500
200	1.000.000	40.000	55.000

En el caso de la explotación media gestionada únicamente con mano de obra familiar, con una media de 17 vacas, el beneficio sería de 1.020.000 ptas. en el caso de comercializar la leche, y de 1.402.500 ptas. si comercializa queso.

En el caso de que la explotación se gestione de acuerdo con el contrato de aparcería tradicional, sistema mediante el que se gestionan el 76,70% de las explotaciones (Tabla IX), correspondería al payés en régimen de aparcería el cincuenta por ciento del beneficio, resultando que su retribución sería, aproximadamente, la de un salario mínimo interprofesional. Esta retribución es inferior a la media publicada por Méndez (1991), según el cual la renta del payés es 1.157.111 pesetas.

TABLA IX. Evolución del sistema de gestión de la explotación agraria

	1982 ¹ Superficie	1989 ² Superficie	1989 ³ Explotaciones	1992 ³ Explotaciones
Aparcería	68,23	65,52	85	76,70
Propiedad	27,75	30,26	14	10,77
Arrendamiento	3,27	3,46	1	3,08
Otras	0,75	0,76	0	7,25

¹Mestres (1986), ²IBE (1991), ³MAPA (1986), ⁴Méndez (1992).

De acuerdo con los resultados anteriores resultaría que: el 20,0% de los payeses obtendrían rentas inferiores al salario mínimo interprofesional, el 23,8% tendrían la renta inferior o próxima al salario mencionado y el 19,7% de las vacas estarían en explotaciones no rentables o dudosamente rentables para el payés.

Estos resultados están de acuerdo con los publicados por la Conselleria d'Agricultura i Pesca (1992), fruto del estudio económico realizado por la Agencia Comarcal de Campos, en que se indica que las explotaciones con menos de 15 vacas no obtienen un beneficio superior al salario mínimo interprofesional y que para obtener una rentabilidad óptima deben producirse anualmente más de 60.000 kg por explotación. Estos resultados deberían considerarse al realizar planes de reconversión del sector lácteo.

BIBLIOGRAFÍA

- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1987). *Memoria para apoyar la petición de inclusión de queso fundido en la Denominación de Origen "Mahón"*.
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1992a). *El dossier de la llet*. Nota de prensa de 6 de febrero de 1992
- Agricultura (Conselleria d'Agricultura i Pesca) (1992b). "Joan Montañés, un exemple viu d'empresari". *Solc i Ones*. Butlletí Informatiu de la Conselleria d'Agricultura i Pesca núm. 5/92
- Armengol, J. (1987). *Calidad microbiológica del queso Mahón artesanal*. Tesina de licenciatura. Universidad de Zaragoza.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1989). *Memoria de actividades del año 1988*.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1990). *Memoria de actividades del año 1989*.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1991). *Memoria de actividades del año 1990*.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1992). *Memoria de actividades del año 1991*.
- CRDO (Consejo Regulador de la Denominación de Origen del Queso "Mahón") (1993). *Memoria de actividades del año 1992*.
- De Val, A., De santiago, V., Expósito, R. & Gutiérrez, P. (1993). "Estadística del sector lácteo en la CE y el mundo". *Anuario lácteo*. Publicaciones Técnicas Alimentarias.
- FAO (Organización de las naciones unidas para la agricultura y alimentación) (1993). *Boletín trimestral FAO de estadísticas*. Vol. 6 nº 2.
- Hernández, M. (1915). "Consejos prácticos para la mejora del queso de Mahón". *Revista de Menorca*, Tomo X, 67-70.
- IBABSA (Institut de Biologia Animal de Balears, SA) (1992). *Encuesta de explotaciones de ganado vacuno lechero*.
- IBE (Institut Balear d'Estadística) (1991). *Cens Agrari 1989. Resultats Generals*. Conselleria de Funció Pública. Govern Balear.
- INDO (Instituto Nacional de Denominaciones de Origen) (1987). *Datos de Denominaciones de Origen de Quesos del año 1986*.
- Marí, S. (1991). "La especialización económica de Menorca en el conjunto de las Islas Baleares". *Revista de Menorca*, I, pp 5-16.
- Marí, S., Méndez, A. y Florit, S. (1994). *Definició i estudi de zones agroambientals de Menorca*. Maó, agost 1994. (Inèdit).

- MAPA (Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Dirección Territorial de Baleares) (1987). *Datos de la producción láctea de Mallorca y Menorca*.
- Méndez, A.X. (1991). "Producció agregada i mesures de rendiment del sector agropecuari de Menorca". *Revista de Menorca*, III, 301-320.
- Méndez, A.X. (1992). *Situació econòmica i social del camp a Menorca*. Unió de Pagesos de Menorca.
- Mestres, J. (1986). *Estudio del proceso de elaboración y curación del queso Mahón elaborado en diferentes queserías artesanales*.
- Mir, J. (1981). *El cultivo del ray-grass italiano en Menorca*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear.
- Morelli, L., (1914). *La industria lechera*. (cit. Mestres, 1986).
- Morro, J. (1993). *Infoagro* de 22 de abril de 1993.
- PMN (1993). *Diario de Menorca* de 1 de junio de, 1993, p. 19.
- Pons, J. (1993a). "La continuidad de El Caserío". *El Día del Mundo* de 7 de marzo de 1993. Suplemento Fora Vila p. 1 y 2.
- Pons, J. (1993b). "Industrial Quesera Menorquina ha comprado 4.300 toneladas en este año". *El Día del Mundo* de 4 de diciembre de 1993. p. 20.
- Pons, J. (1994). "El Caserío adquirirá todo el queso que producen los llocs de Menorca". *El Día del Mundo* de 7 de mayo de 1994.
- Pons, J (1995). "El Caserío exporta 1.500 toneladas de quesitos y lonchas de queso a Oriente Medio e Inglaterra". *El Día del Mundo* de 25 de septiembre de 1995.
- Ripoll, A. (1989). Aproximació a la situació d'un producte agrari de les Balears: el formatge. *Treballs de geografia*, 41, 47-57.
- Simonet, B. (1992). *Aportación a la mejora de la agricultura de las comarcas de Baleares*. Conselleria d'Agricultura i Pesca. Govern Balear. Vol. I y Vol. II.
- Sureda, M. (1978). *Informe a la solicitud para la denominación de origen COINGA-Mahón*. Conselleria d' Agricultura i Pesca.
- Vidal, J. (1992). *El triángulo de Menorca*. El País Negocios. 5 de julio de 1992, p. 11.

VARIACIÓN DE LA VEGETACIÓN DE MENORCA EN LOS ÚLTIMOS 4000 AÑOS

BLANCA MARISCAL (*)

INTRODUCCIÓN

El objetivo de este estudio palinológico ha sido el de establecer la evolución de la vegetación menorquina en los últimos 4000 años, elaborando los diagramas polínicos con las especies arbóreas y no arbóreas, correspondientes a los análisis de las 20 muestras extraídas en los yacimientos siguientes: dolmen de Son Ermità, dolmen de Alcaidús, naveta de Biniac Occidental, Biniac Oriental y taula de Torralba d'en Salord, estudiados por el profesor Fernández Miranda (1991).

Los datos recogidos en este trabajo pretenden dar a conocer el grado de influencia que la actividad antrópica impone en el desarrollo de la vegetación, así como la respuesta que a los cambios climáticos se produce en la misma.

Los materiales estratificados estudiados en la base de los dólmenes de Son Ermità y de Alcaidús corresponden a la cultura pretalayótica, datan del 1.800 aC y pertenecen al periodo climático subboreal.

Las muestras de la naveta de Biniac corresponden al año 1.400 aC, y el conjunto de diferentes lugares de Torralba ha sido datado entre los 1.300 años aC y la Edad Moderna, habiéndose generado los últimos estratos en el periodo climático subatlántico.

---

* Doctora en Ciencias Geológicas. Directora de Arqueoceres.

SITUACIÓN Y EMPLAZAMIENTO DE LOS SONDEOS

La toma de muestras se ha realizado en los yacimientos estudiados por el profesor Fernández Miranda (1979-1991), siguiendo su ordenación cronológica. Los monumentos megalíticos han sido datados como pertenecientes a la cultura talaiótica: dólmenes de Alcaidús y Son Ermità, 1800 años antes de Cristo, naveta de Biniac, (1400 años aC) y taula de Torralba d'en Salord (1300 años aC).

Los enclaves arqueológicos siguientes están situados debajo del muro de la cabaña interior al talaiot, relleno entre la cabaña y el talaiot, interior de la cabaña de Torralba (1.000 años aC) y bajo el muro de cierre de la taula (500 años aC). En el poblado talaiótico, las habitaciones de la columna polilítica y monolítica corresponden al cambio de era y las últimas muestras pertenecen a los periodos romano y a la Edad Moderna.

Algunas de las muestras extraídas en dichos enclaves arqueológicos corresponden a sedimentos formados anteriormente a la construcción de los monumentos megalíticos, mientras que otras son posteriores a la utilización de los mismos, abarcando una secuencia cronológica de más de tres mil años.

Las muestras estudiadas han sido extraídas de los yacimientos prehistóricos, talaióticos y arqueológicos ubicados en el Norte y Este de la isla de Menorca (fig. 1).

La situación de los enclaves es la siguiente: Son Ermità. UTM: 4433 630/ 586 070. Alcaidús. UTM: 601 650/ 4418 040. Biniac occidental. UTM: 600 300/ 4419 630. Biniac oriental. UTM: 600 760/ 4419 300. Torralba d'en Salord. UTM: 599 500/ 4418 880.

MATERIAL Y MÉTODOS

La extracción del polen de los sedimentos se ha realizado mediante el método de obtención de palinomorfos de Moore & Webb (1983), siguiendo la metodología convencional, y en el recuento se han obtenido de 138 a 560 granos por muestra.

Los pólenes fueron clasificados, principalmente, por las claves de Reille (1992), con asistencia adicional de los tratados de Erdtman (1971), Faegri and Iversen (1975), y palinoteca propia.

Se ha realizado el correspondiente estudio diferenciador entre los pólenes de *Olea europea* silvestre, (acebuche) y *Olea europea* subespecie *oleaster* cultivado (olivo), recolectando pólenes de acebuches de referencia en los acebuchales que se extienden entre Vejer de la Frontera y el Puerto del Acebuche (Cádiz).

RESULTADOS

El espectro polínico de la vegetación existente en Menorca durante los periodos climáticos subboreal y subatlántico, obtenido a través de los análisis de las veinte muestras representadas en las tablas I y II, está formado por 5.583 granos de polen pertenecientes a más de cincuenta familias botánicas representadas por los géneros incluidos en la tabla III y en los diagramas polínicos, (Fig. 2 y 3). Se pueden diferenciar las cuatro fases del espectro polínico que corresponden a las cuatro zonas que a continuación se detallan.

a) Zona I.- Muestras de la 1 a la 6.- Dólmenes de Son Ermità y Alcaidús y naveta de Biniac: El predominio del bosque es neto en esta zona del palinograma correspondiente a los sondeos más antiguos, pretalayóticos, dolmen de Son Ermità, dolmen de Alcaidús (1800 años a.C.) y a los de la naveta de Biniac (1.400 años a.C.).

Se caracteriza por la presencia de *Quercus tipo ilex y rotundifolia* como género dominante en el estrato arbóreo, junto con *Prunus*, *Sorbus*, *Salix*, *Populus*, *Olea europea* (acebuche), *Pinus tipo pinaster y halepensis*, *Juniperus* y en menor proporción *Punica* y *Ceratonia*.

En el conjunto total de pólenes y esporas de la muestra 1, el desarrollo del estrato arbóreo-arbustivo es muy elevado, casi un 70% del total de la vegetación, y de gran variedad de especies.

La proporción de los distintos tipos de árboles que integran las formaciones arbóreas muestran que los encinares, carrascales y almendros representan casi el 50% de la vegetación forestal.

Se distinguen los máximos de *Quercus tipo ilex y rotundifolia* (encinares y carrascales) representantes de las fagáceas, con un 22,5 % del contenido total arbóreo seguido por *Prunus* (almendros), con un 22,9 %, *Salix* y *Populus* (sauces y álamos) 16,9 %, *Olea europea*, (acebuche), 11,3%, *Ceratonia*, (algarrobo), 7,8 % *Pinus tipo pinaster y halepensis* representantes de las coníferas, con un 7,4 %.

Del contenido total de pólenes que pertenecen a formaciones arbustivas destaca: *Laurus* (laurel) con un 21,8 %, *Pistacia* (terebintos) y *Buxus tipo balearica* (boj) que aportan cada uno 15,6 % y los acebales 10,2 %. Los espinos, madroños, majuelos, mirtos, altramuces o *Anagyris*, jarales y torviscos completan el resto.

Del contenido total de formaciones herbáceas: Araceae, Campalunaceae, Cyperaceae, y Valerianaceae, son las plantas de zonas húmedas, con un 24 %, las que por desarrollarse, preferentemente, en suelos húmedos indican la influencia de un régimen climático pluvioso y la formación de pequeños arroyos o cauces estacionales como: *Arum*, *Campanula*, *Cerastium*, *Carex* y *Valeriana* que crecen, preferentemente, en praderas húmedas, riberas, etc.

El cortejo de las herbáceas de sotobosque aporta un 33,7 %, con Asclepiadaceae, Caprifoliaceae, Gentianaceae, Primulaceae, etc. Es significativa la presencia de Gramíneae y de las plantas de sustrato árido o rocoso como *Chenopodium*, con un 22,9 %, y las que crecen en terrenos baldíos, 19,4 %, o en lechos de arroyuelos secos como *Lepidium*.

En esta fase se inicia (muestra 3) un descenso de los pólenes arbóreos, y el contenido polínico de árboles y arbustos apenas llega al 50 %, (muestra 5), lo que supone el inicio de la regresión del estrato arbóreo.

b) Zona II.- Muestras de la 6 a la 11. Taula de Torralba d'en Salord. Las muestras corresponden a una etapa entre los 1.300 y 1.000 años aC. La muestra 6 ha sido extraída bajo el talaiot, las muestras 7, 8 y 9 han sido tomadas debajo del muro de la cabaña interior al talaiot, y las muestras 10 y 11 del relleno entre la cabaña y el talaiot.

Esta zona se caracteriza por el predominio del estrato arbóreo, pero de forma intermitente o con fluctuaciones muy marcadas, presentando dos máximos de 57%, (muestra 7) y de 66 % (muestra 10).

Se observa, con respecto a la zona anterior, el cambio en la composición del estrato arbóreo y arbustivo, la disminución de pólenes de especies forestales, naturales o silvestres como encinas, acebuches, etc. y el aumento de palinomorfos de higueras, olivos, etc.

Destaca la disminución de *Quercus*, *Pinus* y *Juniperus* de los cuales se obtienen en el palinograma (muestra 10) los mínimos porcentajes, 7,8 %, 6,9 % y 1 % respectivamente, lo que supone el descenso de todos los árboles y arbustos que en la zona anterior formaban los componentes del estrato arbóreo.

Es importante el desarrollo de *Ficus* tipo *carica*, la higuera, que en este tramo es el árbol más representativo aportando un contenido polínico de 55,9 % del total del porcentaje arbóreo, seguido por *Olea europea oleaster*, olivo, con un 20,6 %, y un 2,9 % de *Prunus* tipo *amygdalis*, almendro.

Las formaciones arbustivas también experimentan un cambio en su composición: desaparecen los laureles, espinos, torviscos, majuelos y mirtos, y disminuyen los acebales, el boj y los terebintos. Se incrementa el porcentaje de *Anagyris* tipo *foetida* (altramuces), jarales y madroños, con 36,7 %, 23,3 % y 18,3 % respectivamente del total de componentes de formaciones arbustivas.

Del total de formaciones herbáceas, el desarrollo de las plantas que componen el sotobosque es notable, con un elevado porcentaje del 69,2 % de Asclepiadaceae, Boraginaceae, etc., la presencia de especies ruderales Chenopodiaceae, Dipsacaceae, etc. plantas xerófitas, halofitas, calcófilas, etc. que crecen en lugares secos, salinos,

calcáreos y pedregosos, 18,5 %, y la aparición de las herbáceas de terrenos baldíos con un 9,2 %.

A pesar de que las plantas que crecen en zonas húmedas como Typhaceae, *Typha* en este nivel, (muestra 10), sólo aportan 0,8 % del total de herbáceas, esta zona presenta porcentajes elevados de herbáceas de humedales, 15,8 % y 16,7 %, (muestras 6 y 11).

El conjunto del bosque experimenta un ligero retroceso con respecto a la etapa anterior y un cambio o sustitución de especies arbóreas y arbustivas.

c) Zona III.- Muestras de la 11 a la 16. Taula de Torralba d'en Salord. Las muestras en esta parte del diagrama corresponden al periodo comprendido entre el 1.000 aC y el cambio de era. Las muestras 12, 13 y 14 han sido extraídas del interior de la cabaña a 55, 45 y 35 cm. de profundidad, la muestra 15 se ha tomado bajo el muro de cierre de la taula y según el agrupamiento teórico por épocas aproximadas puede atribuirse al 500 aC.

Esta zona se caracteriza por el descenso de los componentes del estrato arbóreo y arbustivo, que presentan un mínimo de 19,8 % (muestra 12), a favor del estrato herbáceo compuesto principalmente por taxones de sotobosque, 47 %.

Es importante el descenso de las especies arbóreas-arbustivas, con respecto a las zonas anteriores, el porcentaje se reduce a un 31,2 % frente a los no arbóreos en el contenido polínico.

La disminución de los porcentajes de pólenes arbóreos se hace más intensa y se detectan sólo la presencia de pólenes de *Olea europea oleaster*, *Prunus*, *Pinus*, *Quercus* y *Juniperus*, *Salix* y *Populus*. Los olivos y los almendros presentan el 47,1 % y 16,2 % respectivamente, lo que suma un 53,3% del total de los árboles, y significa un mayor descenso en las especies silvestres y un aprovechamiento más intensivo de las cultivadas.

El porcentaje de terebintos en las formaciones arbustivas es del 23,1 %, destacan los acebales, madroñales y jarales con porcentajes de 19,2 %, 15,4 % y 11,5 % respectivamente.

Las herbáceas de sotobosque, con un 62,5% del total de las formaciones herbáceas, son las más representativas. Entre las formaciones herbáceas también parece que se repite este mismo motivo selectivo en función de su posible utilización. *Asclepiadaceae*, *vincetoxicum*, es el género más abundante.

Se detecta así mismo un gran descenso de las herbáceas de zonas húmedas y un gran desarrollo, como se ha indicado anteriormente, de las herbáceas de sotobosque y de aquellas ligadas a ambientes salinos, de gran sequedad o sustrato calcáreo, factores que indican una etapa de sequía general, interrumpida por una fase de elevada

pluviosidad, (muestra 14), en la que el porcentaje de higrófilas asciende al 15,6 % del contenido total herbáceo.

Gramíneae o Poaceae presenta elevados porcentajes así como las plantas de terrenos baldíos, y aparecen pólenes de *Asphodelus*, Liliáceae, (muestra 15).

d) Zona IV.- Muestras de la 16 a la 20. Torralba d'en Salord.

Este último tramo, el más reciente, abarca desde el cambio de era a la época moderna. Las muestras 16 y 17 fueron extraídas a 90 y 80 cm de profundidad en la habitación columna polilítica, las muestras 18 y 19 son de la habitación columna monolítica (romano), nivel 0 y 10 cm, y la muestra 20, a 20 cm sobre la cota (edad moderna).

Se aprecia un ligero aumento de los componentes arbóreos, con un máximo de 26,9 % (muestra 19), y un nuevo descenso 19,6 %, (muestra 20).

El contenido total de pólenes de árboles y arbustos asciende al 36 %, (muestra 20), siendo el contenido de herbáceas del 61,6 %.

El componente mayoritario es *Pinus*, seguido por *Olea europea oleaster* (olivo) y *Quercus* (encinas y carrascales), con los porcentajes de 55,6 %, 25,9 % y 18,5 % respectivamente sobre el total de formaciones arbóreas.

En el contenido de formaciones arbustivas se aprecia el predominio de jarales 73,9 % y brezales 26,1 %.

En cuanto a las plantas herbáceas destaca el desarrollo de las especies que crecen en terrenos baldíos, plantas ruderales y nitrófilas, 51,8 %, como Compositae, Malvaceae, Papaveraceae, Plantaginaceae, Polygonaceae, Urticaceae, etc. y las herbáceas de zonas calcáreas, influenciados por un ambiente seco y salino con un porcentaje también considerable del 41,2%.

Las muestras 17, 18 y 19 presentan una gran cantidad de granos de pólenes de Gramíneae o Poaceae, y de especies cultivadas, encontrándose también en estas muestras gran cantidad de restos vegetales de gramíneas como espículas de avena y cariópides de trigo, así como componentes vegetales, entre los que se incluyen sámaras, vainas foliares, bracteolas, anteridios, etc.; a continuación se inicia un descenso de las plantas relacionadas con la agricultura, (muestra 20).

En esta zona la actividad antrópica es de gran importancia por el contenido polínico de gramíneas y diversas especies relacionadas con cultivos, como en la muestra 16 y por la presencia de *Lycium sp.* Solanaceae.

Los contenidos de *Teucrium* o germandrina, Labiatae y *Foeniculum* o hinojo, Umbelliphereae son muy importantes en estos niveles.

DISCUSIÓN

La información obtenida en los análisis polínicos en este tipo de yacimiento es de dos clases: un conjunto de pólenes está relacionado con las actividades antrópicas y otro conjunto polínico muestra las características del ambiente circundante.

Los resultados obtenidos dependen de la ubicación de la muestra, es decir, si corresponde al interior de una habitación, monumento funerario, si está relacionada con un santuario o si pertenece a un sedimento externo.

Teniendo en cuenta que los yacimientos pertenecen a distintos ámbitos arqueológicos, no solamente culturales sino también sociales y agrícolas, sería conveniente estructurar y ampliar los primeros resultados obtenidos para precisar de forma más completa, a través de análisis polínicos, las distintas posibilidades que ofrece el importante monumento megalítico de Torralba d'en Salord.

Los materiales analizados están asociados, en general, con monumentos prehistóricos y posiblemente presentan diferentes resultados según el tipo de actividades que se desarrollaban en cada uno de ellos, de carácter funerario en unos como en el caso de los dólmenes y naveta, o de carácter religioso como en la taula de Torralba.

El profesor Fernández Miranda aportó los datos necesarios para establecer la cronología de la cerámica encontrada en el poblamiento de Torralba d'en Salord. En sus trabajos descubrió la existencia de cerámicas propias del periodo que se extiende desde el final del talayótico hasta la época de la Roma Imperial y Bajo Imperio, además de hallar en el poblado cerámica medieval, por una parte árabe, y por otra, ya catalana.

Hace 4000 años posiblemente la vegetación de Menorca estaba compuesta sobre todo por bosques mixtos de encinares y carrascales. En las zonas frescas y umbrosas se encontraban áreas de sauces y álamos. Enebrales, terebintos y madroños ocupaban áreas de sustrato calcáreo.

Probablemente los pinares y jarales ocupaban zonas más agrestes o se mezclaban con los acebuches y almendros.

La vegetación estaba integrada por las formaciones arbóreas indicadas y por los correspondientes cortejos de sotobosque, por las herbáceas de humedales, plantas que crecen en pedrizas y suelos calcáreos, arbustos, etc.

Se produce la alteración, la degradación de la vegetación y el inicio de una etapa de cierto abandono antrópico, ya que las plantas de terrenos baldíos ascienden a lo largo del perfil encontrándose los máximos en épocas más recientes.

Al mismo tiempo, es de suponer que las diferentes zonas en las que se realizaba la deforestación se convirtieron en áreas de pastos o cultivos. El periodo comprendido entre el 1.800 aC y 1.400 aC parece caracterizarse por la existencia de zonas boscosas de gran diversidad compuestas por especies caducifolias y perennifolias.

El gran desarrollo de esta vegetación frondosa no ha sido uniforme, sino que ha experimentado modificaciones sucesivas y fluctuaciones favorables en aquellas especies de utilidad para el consumo y elaboración de sus frutos.

Asclepiadaceae, *vincetoxicum*, es el género más abundante: la gran cantidad de granos de pólenes encontrados parece indicar que esta especie podría ser utilizada por sus propiedades medicinales como remedio curativo.

El desarrollo de los terebintos, *Pistacia* tipo *terebinthus*, llamados por algunos lentiscares, es considerable, lo cual parece indicar que también en las formaciones arbustivas hubo una selección de aquellas que podían tener un mejor aprovechamiento por sus propiedades, en este caso, la posibilidad de obtención de la trementina.

Las muestras 17, 18 y 19 presentan una gran cantidad de granos de pólenes de trigo, avena, cebada, etc., así como Fabaceae, *Vicia*, y gran cantidad de restos vegetales de gramíneas. Podemos concluir por lo tanto que se produce un tratamiento agrícola intenso y zonal, relacionado con las labores de obtención del grano y aprovechamiento de la paja.

El contenido de Solanaceae, *Lycium*, Labiatae y Umbelliphereae, *Teucrium* tipo *Chamaedrys* o germandrina y *Foeniculum* o hinojo es muy importante en estos niveles como indicadores de su posible utilización y aprovechamiento.

Los valores restantes del perfil muestran la fluctuación y sustitución de los porcentajes de los árboles y la variación de la vegetación afectada por procesos que meraban su biodiversidad.

La colonización de brezos y arbustos tendía a extenderse por las proximidades de los enclaves estudiados, sin que se produjese una recuperación del bosque primitivo. La deforestación ocasionada por las prácticas anteriormente indicadas, ganadería y agricultura, ha supuesto el descenso de la biodiversidad, procesos de alteración y degradación de los suelos.

Las comunidades no solamente practicaban la agricultura, sino que su grado de desarrollo y el conocimiento de las plantas útiles manifiestan un aprovechamiento íntegro de los recursos agrícolas y vegetales disponibles.

Es muy posible que las técnicas y el empleo de herramientas y animales de carga también fueran conocidas y empleadas en Menorca. Seguramente, era frecuente y estaba muy extendido el uso de herramientas y otros útiles. Probablemente se utilizara el arado con bueyes uncidos al yugo como en Butser Hill en Hampshire y en Slonk Hill cerca de Brighton, Inglaterra (Reynols, 1990), en donde se han encontrado marcas de arado en el subsuelo de excavaciones y yacimientos.

Sobre el aprovechamiento que de estos medios hacían las comunidades se puede destacar, además de los ya citados, la recolección de almendras, algarrobas, granadas, etc., la utilización de los frutos silvestres, bayas, bellotas y labiadas recogidas en

los bosques, y otros que suponen un mayor conocimiento del entorno como lo demuestra la gran abundancia de higueras en Torralba.

También el cultivo de gramíneas estaba bien implantado, ya que se supone que una vez recogida la cosecha y realizadas las operaciones de separación de los granos, los componentes de los cereales como espículas de avena, cariopsis de trigo, sámaras foliares, bracteolas, anteridios, etc. (encontrados con los granos de polen) se unían a la paja, resultando muy útiles para la fabricación de los adobes y de los techos de las viviendas.

Los productos naturales de la tierra eran elaborados por el hombre para su alimentación. Es posible que utilizara no solamente la harina de trigo, centeno, cebada, etc. sino que también empleara la harina de las bellotas para elaborar tortas o panes, así como todos aquellos productos vegetales fáciles de recolectar indicados anteriormente como frutos, bayas e incluso setas que, en gran variedad, debía haber en las zonas boscosas de encinas.

Posiblemente se recolectaban las hojas, raíces o flores y las empleaban según sus propiedades y principios activos, como se ha venido haciendo desde épocas más remotas en las que se han utilizado las plantas de: *Pistacia terebinthus* o Trementina, *Lepidium latifolium* o mastuerzo, *Rumex* o acedera *Chenopodium*, *Anagyris foetida*, *Vincetoxicum*, *Lycium*, *Teucrium chamaedrys* o Germandrina, *Urtica* u ortigas, etc.

A continuación se detallan las principales cualidades y características de algunas de las plantas que (posiblemente por el elevado número de palinomorfos encontrados en los yacimientos) podían haber sido utilizadas por sus propiedades.

Aparecen altos contenidos polínicos en la **zona I** de *Pistacia* tipo *terebinthus* o terebinto, cornicabra y *Lepidium* tipo *latifolium* o mastuerzo, *Rumex* o acedera en los dólmenes de Son Ermitá y Alcaidús y en la naveta de Biniaç.

Terebinto o cornicabra: se utiliza el aceite extraído de los frutos, que son comestibles y según Kunkel (1984) parece que fueron consumidos en Grecia. Las hojas también se pueden cocinar como verdura y se utilizan las agallas para producir un tinte de color amarillo intenso.

De la corteza del terebinto se obtiene la trementina. Esta oleoresina contiene un 14 % de esencia y pequeñas cantidades de ácido benzoico, y era ya conocida por los griegos según Font Quer (1993).

Mediante la combustión del terebinto se obtiene resina. La resina es una secreción natural que normalmente se extrae mediante cortes o incisiones practicadas en el tronco del arbusto y que se recoge por la mañana cuando está algo endurecida. Kunkel señala que en Siria utilizaban esta resina y que los romanos la compraban en Chipre llamándola trementina.

Lepidium latifolium o mastuerzo, también llamado lepidio de Plinio, tiene propiedades antiscorbúticas, también se utilizaba como tónico y diurético, lo que tal vez dé origen a su nombre mallorquín, *herba queixalera*.

Rumex o acedera, vinagrella: se consumen sus hojas como ensaladas y tienen un elevado contenido en vitamina C, por ello desde antiguo tiene fama de ser un buen antiscorbútico. Los rizomas se han utilizado para hacer pan y las raíces para elaborar tintes de color rojizo.

La presencia de un elevado contenido de *chenopodium* en la transición de **la zona I a la zona II** (que corresponde a los yacimientos de la naveta de Biniac, bajo el talaiot y debajo del muro de la cabaña interior al talaiot) parece indicar su utilización. Estas plantas no sólo producen semillas, de gran poder calórico y nutritivo, sino que también tienen grandes hojas comestibles. Una de las especies de esta importante familia botánica, que posee hojas y pencas comestibles, es la acelga.

Teniendo en cuenta el registro polínico de los yacimientos estudiados por Mariscal (1995) (a) y de otros del mismo periodo en otros enclaves, en los ambientes frecuentados por el hombre y relacionados con su hábitat existen las quenopodiáceas. Han sido estas plantas las que por su extraordinaria difusión, por desarrollarse espontáneamente en los lugares donde se producen los asentamientos y por la facilidad de su reconocimiento, han supuesto un aporte importante a la dieta, que era enriquecida, con toda probabilidad, con esta alimentación complementaria de *chenopodium*.

En la *Historia de plantas de México* de Hernández (1615) se cita el pazote como planta quenopodiácea de origen americano, *chenopodium*, cuyas hojas tienen un sabor aromático y que se suele comer cruda mezclada con otros alimentos como salsa y condimento.

Los pólenes de estas plantas se encuentran presentes en casi todos los niveles de los yacimientos prehistóricos, tanto europeos como de América del Norte (Owen & Mariscal, 1994), lo que parece indicar su utilización, muy extendida desde tiempos remotos.

Es posible que las quenopodiáceas fueran el alimento básico, junto con los cereales, debido a la abundante cantidad de semillas y a la facilidad de dispersión de las mismas. Las semillas se esparcían de manera natural por el viento, reproduciéndose de forma espontánea sin necesidad de siembra. Una de las especies es llamada biengranada, milgranada o hierba racimosa. Sus nombres sugieren la abundancia de semillas de esta planta *chenopodium botrys*, que en la actualidad se extiende por la mayor parte de nuestra península sobre suelos arenosos y sobre cauces o lechos de arroyos secos, meandros, o en zonas por las que han discurrido ríos.

Otra especie de quenopodiaceae es el *chenopodium bonus*, cuyas hojas recuerdan a las de las espinacas y que se puede considerar verdura comestible. Las gentes de

montaña la comen como si se tratara de espinacas y en Cataluña es muy conocida, común y abundante, y según Font Quer (1993): ... “que la comen y la estiman por deliciosa y delicada vianda con el nombre de *espinacs de muntanya*”.

Anagyris foetida, altramuz o chocho del diablo: la corteza y las semillas contienen los alcaloides citisina y anagirina, que provocan reacciones vomitivas por tener características tóxicas; las hojas poseen componentes de propiedades purgantes y colorantes.

Vincetósigo o vincetoxicum: abunda en casi todos los niveles, pero en la **zona III** se han contado 303 granos de polen de esta especie en el interior de la cabaña y bajo el muro de cierre de la taula, Asclepiadaceae, es una planta herbácea perenne originaria de la cuenca mediterránea de donde se extendió a otras áreas, aparece en zonas con substrato calizo y su nombre significa literalmente “vence al veneno”. Ello es debido a que la planta tiene, en efecto, propiedades eméticas. Por su valor medicinal se recolectan los rizomas subterráneos, con una parte de sus raíces. La utilización de la planta en infusión como droga es conocida desde hace muchos siglos, como tónico y por sus cualidades frente a las afecciones renales y ginecológicas. La aparición frecuente de los pólenes de esta droga posiblemente pudiera indicar la extensión de su uso. Pertenece a la familia Asclepiadaceae y se llamó asclepiades, en griego, por haber sido hallada por Asclepio o Esculapio.

Lycium o cambronera, sus frutos se comen cuando están muy maduros, las hojas proporcionan un tinte marrón y las ramas han sido utilizadas en prácticas religiosas. Se encuentra en el primer nivel de la **zona IV**.

Teucrium chamaedrys o Germandrina Labiatae, es importante su presencia a lo largo del perfil, pero sobre todo en esta zona, habitación columna polilítica, presentando en los dos niveles 62 palinomorfos. Se utiliza por sus propiedades astrigentes, como planta tónica y estimulante. Dioscórides le da el nombre de hierba de las fiebres, ya que bebida en infusión quitaba las fiebres tercianas.

Se han encontrado decenas de granos de polen de *Urtica sp.* en los niveles de la habitación de la columna monolítica. La elaboración del caldo de ortigas podía estar generalizada por su abundancia, fácil recolección y por sus propiedades medicinales. Según varios autores las hojas secas contienen taninos, vitamina C, protivitamina A, sales minerales y clorofila, ofrecen gran número de aplicaciones medicinales y podían haber sido empleadas desde la cultura pretalaiótica para los cuidados de las vías respiratorias, diabetes, reumatismos, etc.

También se destaca la presencia de *Foeniculum* o hinojo, ya utilizado por los antiguos egipcios y los farmacólogos de la antigüedad por sus propiedades carminativas, diuréticas, etc.

CONCLUSIONES

Se puede precisar, teniendo en cuenta las limitaciones del método y lo indicado en el apartado de discusión, que la flora actual y su distribución territorial es diferente de la vegetación que cubría Menorca en tiempos pasados. La masa forestal, el sotobosque y las herbáceas han sido afectados por la acción humana desde el momento en que el hombre empezó a talar o quemar los árboles para conseguir tierras de pastoreo y labranza.

El registro polínico obtenido muestra la composición, diversidad y variación de la masa arbórea y la sustitución del acebuche silvestre por el olivo cultivado, el desarrollo de la agricultura, el posible aprovechamiento de diversas plantas para usos medicinales y, finalmente, la aparición de plantas propias de terrenos baldíos, ruderales, nitrófilas y calcofíticas indicadoras de la regresión de zonas antes arboladas.

La biodiversidad existente en un principio se vió afectada de tal forma que de algunas especies arbóreas ya no quedan vestigios en la zona, como ocurre con los árboles que estaban presentes en la **zona I** del palinograma. El estrato herbáceo también se fue transformando, desapareciendo el conjunto florístico del sotobosque.

El desarrollo de la vegetación no ha sido uniforme, sino que ha experimentado modificaciones sucesivas y fluctuaciones favorables en las especies de utilidad por el consumo y elaboración de sus frutos.

Por el registro polínico las variaciones del contenido arbóreo parecen tener un denominador común, la presencia del hombre (por la selección de las especies) y su posterior abandono (por la aparición de especies que crecen de forma espontánea en los terrenos baldíos y malas hierbas o restos de especies de gramíneas asilvestradas).

Este último proceso se desarrollaba al mismo tiempo que las herbáceas y los taxones autóctonos iniciaban su recuperación.

Si se tiene en cuenta los análisis polínicos de turberas, estudiadas por Mariscal (1983), (1986), (1989), (1993) y (1995) (a), datadas mediante C-14 hacia el 2000 aC, el clima del centro y norte de la Península Ibérica estaba influido por un régimen fluvial intenso. La existencia de plantas de humedales donde hoy no existen y la presencia de acebos puede relacionarse con un clima más lluvioso y ligeramente más frío que el actual en Menorca.

Así mismo, Font (1988) reconoce una fase climática hacia finales del periodo subboreal e inicio del subatlántico más fría de lo que tradicionalmente se conoce y que presenta inviernos rigurosos, fríos y abundantes lluvias.

Las características climáticas, deducidas del tipo de vegetación, son las que corresponden al piso bioclimático termomediterráneo subhúmedo (Rivas, 1987).

Las condiciones características del periodo climático subboreal e inicio del suba-

atlántico consistían en un clima menos templado, incluso con temperaturas más bajas que las actuales y con abundantes precipitaciones, de gran inestabilidad y variabilidad; posteriormente se producen fluctuaciones climáticas y etapas de sequías.

Parece que las características climáticas varían a lo largo del perfil. En la **zona I** se aprecia un intervalo templado y lluvioso, con una ligera elevación de las temperaturas hacia el final, (muestra 5).

En la **zona II** se prolongan las características climáticas templadas, pero el clima lluvioso es interrumpido por una etapa o episodio de sequedad ambiental corto, (muestra 10).

A continuación, en la **zona III** se aprecia una etapa de sequías, deducidas por la desaparición de especies características de zonas húmedas, intercalada con una etapa de pluviosidad abundante, (muestra 14).

Se inicia al final del perfil un cambio climático, caracterizado no solamente por un descenso de la pluviosidad sino también por una etapa seca. Las severas sequías podían corresponder a una fluctuación climática cálida o al llamado "óptimo climático romano". En el tramo superior del perfil, **zona IV**, las condiciones climáticas muestran ligeras fluctuaciones, pero la tónica general es de ambiente más seco, que puede corresponder a un periodo templado-cálido.

El proceso de degradación a partir del primer milenio antes de Cristo ha sido importante en esta zona y similar a otras de la Península Ibérica estudiadas por Mariscal (1994) (a), (1994) (b) y (1995) (b). Este proceso se manifiesta por la pérdida de la masa forestal y por un cambio importante en el paisaje.

La situación actual de Menorca como reserva de la biosfera puede contribuir de forma eficaz a conseguir una tendencia de recuperación de la biodiversidad de la flora menorquina y de la riqueza forestal que durante el periodo pretalayótico hacían de Menorca una isla con una vegetación pujante y variada.

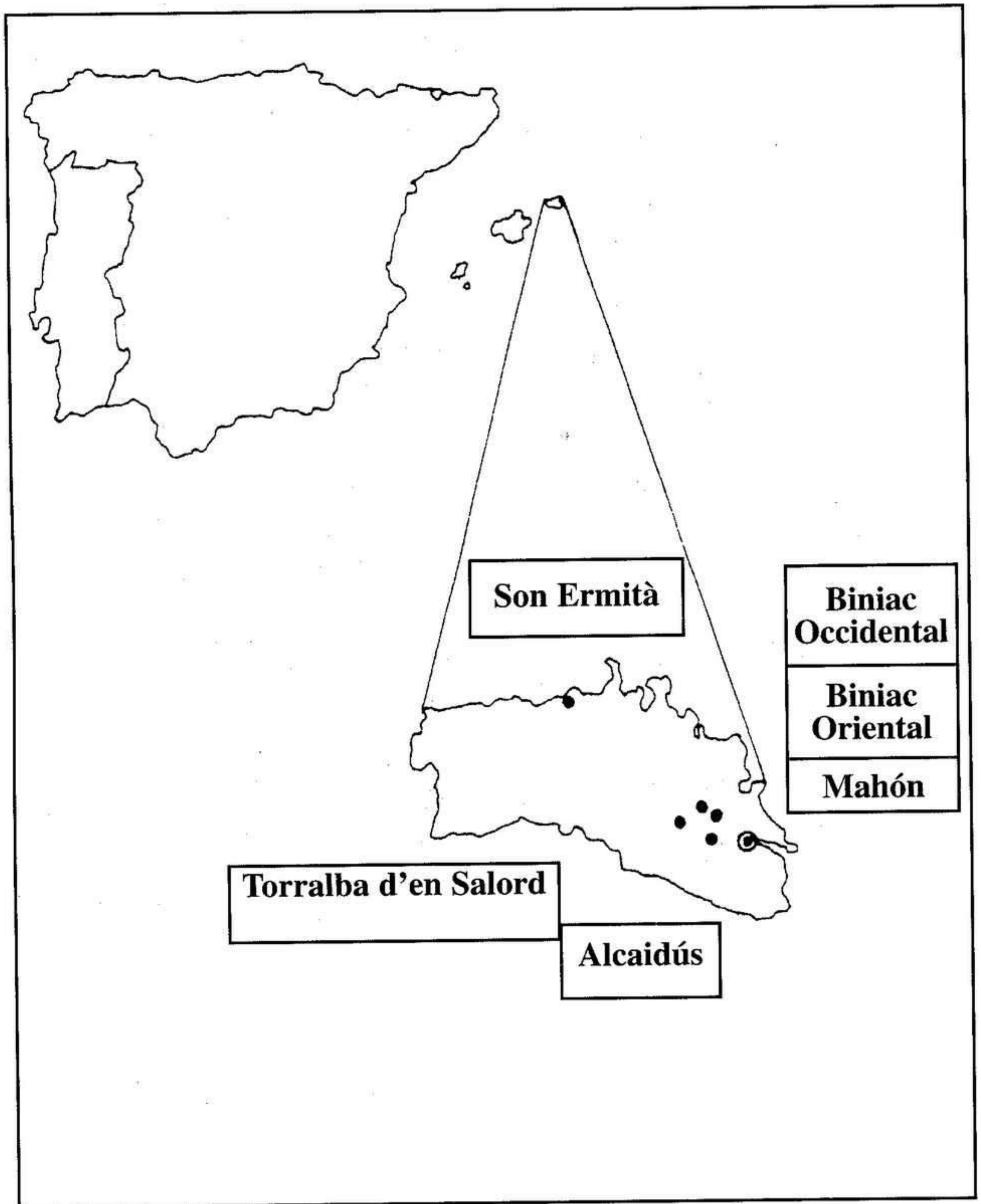

Figura 1. Localización de los sondeos de Son Ermità, Biniac Occidental y Oriental, Alcaidús, y Torralba d'en Salord (Menorca).

SON ERMITÀ, ALCAIDÚS, BINIAC Y TORRALBA

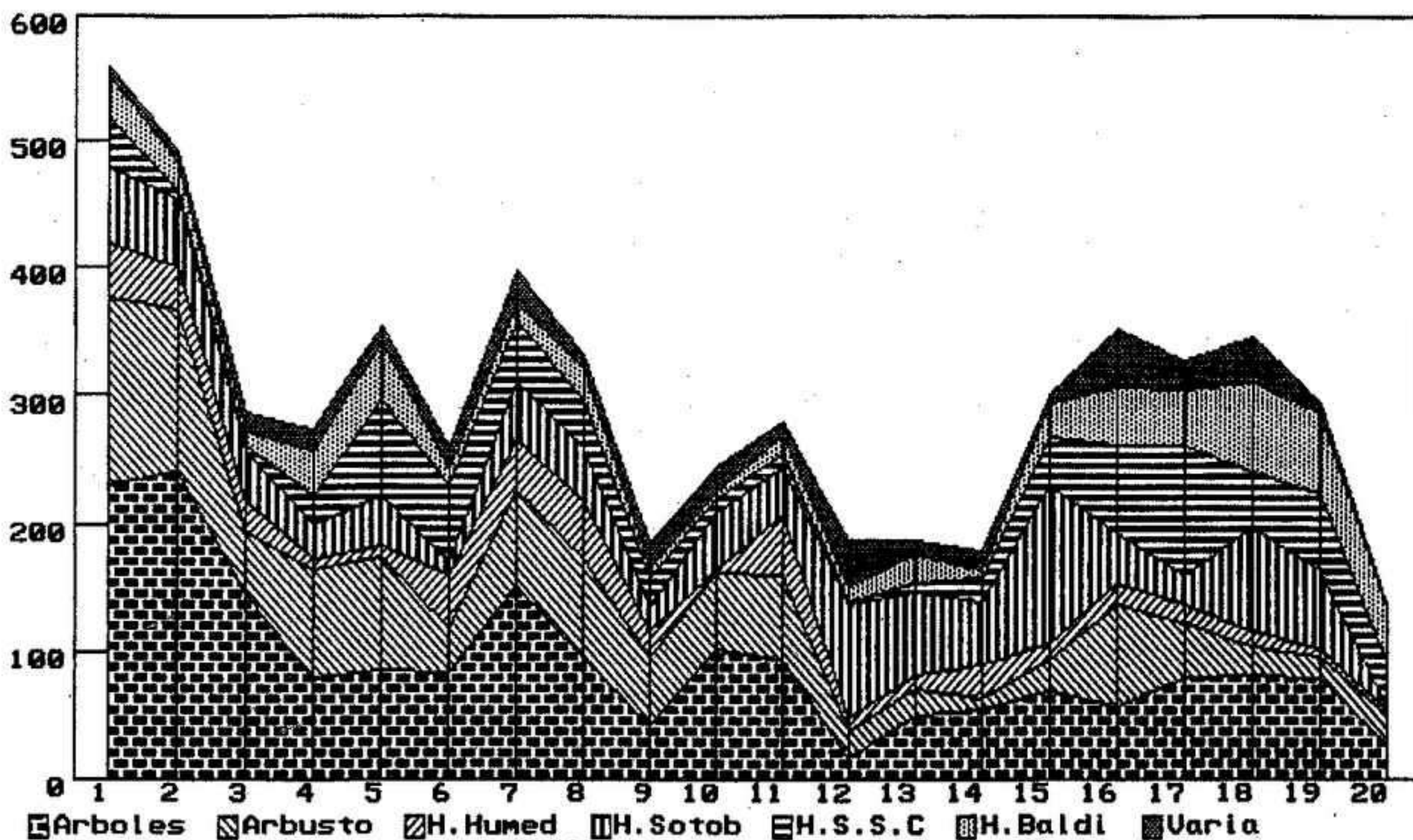

Figura 2.- Total pólenes

Muestra nº:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Árboles	231	241	146	78	85	83	152	95	42	102	94	17	49	55	68	56	78	82	79	27
Arbustos	147	127	48	86	90	35	75	77	53	60	66	20	22	7	26	80	44	21	16	23
H. Humedal	42	32	24	9	7	41	39	47	21	2	47	11	10	28	12	18	14	14	6	4
H. Sotobosque	59	55	40	27	40	11	46	41	18	45	38	88	66	50	125	39	23	81	64	2
H.S.S.C.R.	40	6	3	23	75	60	48	37	24	12	11	4	7	17	36	69	102	42	59	35
H. Baldío	34	23	12	35	45	12	14	25	9	6	13	12	22	7	27	46	45	71	63	44
Varia	7	9	13	16	12	17	25	11	18	19	12	35	11	15	7	44	23	35	7	3
Total polen muestra	560	493	286	274	354	259	399	333	185	246	281	187	187	179	301	352	329	346	294	138

TABLA I

Mariscal, B. Enero 1995	Análisis polínico de los yacimientos de:										
	Dolmen de Son Ermità	Dolmen Alcaidús	Naveta de Biniac	Talaiot de Torralba d'en Salord							
				Bajo talaiot	Debajo del muro de la cabaña interior al talaiot		Relleno entre cabaña y talaiot				
Muestra nº	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Profundidad en cm.						-10	-70	-50	-40	-60	-50
TAXONES (nº)											
Alismataceae	0	0	0	0	0	0	12	11	9	0	0
Anacardiaceae	23	17	0	14	9	7	5	8	4	3	2
Aquilofiaceae	15	8	0	7	6	5	6	4	3	5	3
Araceae	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Araliaceae	0	0	0	0	0	3	2	0	0	1	0
Asclepiaceae	25	13	21	8	16	2	23	26	7	28	23
Boraginaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13	0
Buxaceae	23	21	11	15	12	13	8	7	10	5	4
Campanulaceae	3	4	2	1	1	4	3	0	0	0	0
Caprifoliaceae	7	11	9	4	2	3	5	2	1	0	0
Caryophyllaceae	0	0	0	0	0	6	1	18	1	0	0
Chenopodiaceae	6	5	3	7	53	18	9	11	3	2	5
Cistaceae	5	6	2	1	0	0	4	7	0	14	0
Compositae	5	3	0	6	7	2	1	3	5	4	0
Coniferae	17	21	10	12	13	6	18	2	4	1	16
Cruciferae	8	9	2	7	6	5	6	4	3	2	2
Cupressaceae	15	8	7	8	2	6	8	9	11	7	3
Cyperaceae	18	12	8	3	1	4	5	7	3	2	1
Dipsacaceae	0	0	0	0	0	0	3	0	2	0	0
Ericaceae	13	12	5	9	11	8	17	12	9	11	11
Fabaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Fagaceae	52	62	36	15	29	11	32	12	9	8	15
Gentianaceae	15	16	3	9	12	0	0	0	0	0	0
Geraniaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gramineae	32	0	0	8	17	35	23	15	10	8	6
Labiatae	0	0	0	4	2	7	13	11	9	2	0
Lauraceae	32	27	14	18	29	0	0	0	0	0	0
Leguminosae	18	25	13	0	0	0	0	0	0	0	0
Liliaceae	4	2	0	2	1	4	3	0	0	0	0
Malvaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Moraceae	0	0	0	0	0	27	75	47	13	57	55
Myrtaceae	3	9	4	3	5	0	0	0	0	0	0
Oleaceae, olea europ	26	18	17	21	0	12	3	0	0	5	0
Oleaceae, o.e. oleast	0	0	0	0	0	12	3	17	0	21	0
Papaveraceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Papilionaceae	5	3	2	8	7	0	32	34	25	22	46
Punicaceae	11	9	6	0	0	0	0	0	0	0	0
Plantaginaceae	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Polygonaceae	7	2	3	12	24	2	5	4	1	0	0
Primulaceae	12	15	7	6	10	3	5	4	2	0	0
Pyrolaceae	0	0	0	0	0	0	11	9	8	3	15
Rhamnaceae	17	12	9	8	9	2	3	5	2	0	0
Rosaceae	62	71	42	15	23	2	8	5	4	3	2
Salicaceae	39	35	15	7	18	7	5	3	1	0	3
Saxifragaceae	2	1	0	4	3	0	0	0	0	0	0
Solanaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sparganiaceae	7	6	4	4	5	0	0	0	0	0	0
Tymelaceae	2	4	1	3	2	0	0	0	0	0	0
Typhaceae	0	0	0	0	0	17	15	11	8	0	46
Umbelliferae	6	4	8	3	4	6	0	0	0	0	0
Urticaceae	5	2	3	6	3	3	2	14	0	0	11
Valerianaceae	8	9	6	0	0	0	0	0	0	0	0
Violaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Varia + Esporas	7	9	13	16	12	17	25	11	18	19	12
Total pólenes	560	493	286	274	354	259	399	333	185	246	281
Total pólenes de las muestras nº 1 a 11	3.670										

TABLA II

Mariscal, B. Enero 1995	Análisis polínico de los yacimientos de:								
	Talaiot de Torralba d'en Salord								
	Interior cabaña			Bajo muro cierre taula	Habitación columna polilitica		Habitación columna monolítica Romano		Edad moderna
Muestra nº	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Profundidad en cm.	-55	-45	-35		-90	-80			
TAXONES (nº)									
Alismataceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Anacardiaceae	0	2	0	6	2	3	0	0	0
Aquifoliaceae	0	0	0	5	1	2	0	0	0
Araceae	0	0	0	0	0	0	3	0	0
Araliaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Asclepiadaceae	85	65	35	103	15	11	46	43	0
Boraginaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Buxaceae	5	4	2	3	2	1	0	0	0
Campanulaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Caprifoliaceae	0	0	15	14	3	5	23	4	2
Caryophyllaceae	0	0	12	8	5	2	0	0	0
Chenopodiaceae	0	0	3	4	6	7	4	5	0
Cistaceae	0	0	0	3	65	33	6	4	17
Compositae	6	5	7	5	3	6	19	17	5
Coniferae	0	0	0	10	3	19	17	35	15
Cruciferae	1	0	0	5	0	0	0	0	0
Cupressaceae	6	4	10	6	12	23	14	11	0
Cyperaceae	5	0	0	2	0	0	0	0	0
Dipsacaceae	4	0	3	0	0	0	0	0	0
Ericaceae	14	16	5	4	7	4	9	5	6
Fabaceae	0	0	0	0	0	0	11	8	0
Fagaceae	11	13	8	7	7	11	15	22	5
Gentianaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Geraniaceae	0	0	0	6	0	0	5	7	0
Gramineae	0	5	7	30	28	63	21	31	20
Labiatae	0	2	1	0	35	32	6	15	15
Lauraceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Leguminosae	0	0	0	0	12	7	0	0	0
Liliaceae	0	5	16	2	6	0	0	0	0
Malvaceae	0	0	0	0	0	0	10	12	17
Moraceae	0	15	0	0	0	0	0	0	0
Myrtaceae	0	0	0	0	3	1	6	7	0
Oleaceae, olea europ	0	4	2	0	0	0	5	0	0
Oleaceae, o.e. oleast	0	11	35	32	12	15	31	11	7
Papaveraceae	0	0	0	0	2	1	7	4	3
Papilionaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Punicaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Plantaginaceae	0	0	0	7	0	19	5	7	6
Polygonaceae	5	17	0	5	3	13	9	6	2
Primulaceae	3	1	0	2	0	0	5	7	0
Pyrolaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Rhamnaceae	1	0	0	5	0	0	0	0	0
Rosaceae	0	0	0	11	10	3	0	0	0
Salicaceae	0	2	0	2	0	0	0	0	0
Saxifragaceae	0	0	3	2	0	0	0	0	0
Solanaceae	0	0	0	0	23	0	0	0	0
Sparganiaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tymelaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Typhaceae	0	5	0	0	0	0	0	0	0
Umbelliferae	0	0	0	0	7	12	11	6	4
Urticaceae	0	0	0	5	15	6	21	17	11
Valerianaceae	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Violaceae	0	0	0	0	21	7	2	3	0
Varia + Esporas	35	11	15	7	44	23	35	7	3
Total pólenes	187	187	179	301	352	329	346	294	138
Total pólenes de las muestras nº 1 a 11			3.670						

TABLA III

Análisis polínico de los yacimientos de Menorca de:
Dolmen de Son Ermità, dolmen de Alcaldús, naveta de Biniac
y talaiot de Torralba d'en Salord

Familias	Géneros
Alismataceae	<i>Alisma</i>
Anacardiaceae	<i>Pistacia</i> tipo <i>terebinthus</i>
Aquifoliaceae	<i>Ilex aquifolium</i>
Araceae	<i>Arum</i>
Araliaceae	<i>Hedera</i>
Asclepiadaceae	<i>Vincetoxicum</i>
Boraginaceae	<i>Anchusa</i>
Buxaceae	<i>Buxus</i>
Campanulaceae	<i>Campanula</i>
Caprifoliaceae	<i>Lonicera</i>
Caryophyllaceae	<i>Cerastium</i>
Chenopodiaceae	<i>Chenopodium</i>
Cistaceae	<i>Cistus</i>
Compositae	<i>Artemisia</i>
Coniferaeae	<i>Pinus</i> tipo <i>pinaster</i> y <i>halepensis</i>
Cruciferae	<i>Lepidium</i>
Cupressaceae	<i>Juniperus</i>
Cyperaceae	<i>Carex</i>
Dipsacaceae	<i>Scabiosa</i>
Ericaceae	<i>Arbutus</i> y <i>Erica</i>
Fabaceae	<i>Vicia</i>
Fagaceae	<i>Quercus</i> tipo <i>ilex</i> y <i>rotundifolia</i>
Gentianaceae	<i>Centaurium</i>
Gereniaceae	<i>Erodium</i>
Gramineae	<i>Triticum</i> , <i>secale</i> y <i>hordeum</i>
Labiatae	<i>Lavandula</i> y <i>Teucrium</i> tipo <i>chamaedrys</i>
Lauraceae	<i>Laurus</i>
Leguminoseae	<i>Ceratonia</i>
Liliaceae	<i>Asphodelus</i> y <i>Allium</i>
Malvaceae	<i>Malva</i>
Moraceae	<i>Morus</i> , <i>figus</i>
Myrtaceae	<i>Myrtus</i>
Oleaceae	<i>Olea europea</i> y <i>Olea europea</i> sub. <i>oleaster</i>
Papaveraceae	<i>Papaver</i>
Papilionaceae	<i>Anagyris</i> y <i>sarothamus</i>
Punicaceae	<i>Punicum granatum</i>
Plantaginaceae	<i>Plantago</i>
Polygonaceae	<i>Rumex</i>
Primulaceae	<i>Anagallis</i>
Pyrolaceae	<i>Pirola</i>
Rhamnaceae	<i>Rhamnus</i>
Rosaceae	<i>Prunus</i> tipo <i>amygdalis</i> , <i>crataegus</i> y <i>sorbus</i>
Salicaceae	<i>Salix</i> y <i>populus</i>
Saxifragaceae	<i>Saxifraga</i>
Solanaceae	<i>Lycium</i>
Sparganiaceae	<i>Sparganium</i>
Tymelaceae	<i>Daphne</i>
Typhaceae	<i>Typha</i>
Umbelliphereae	<i>Foeniculum</i>
Urticaceae	<i>Urtica</i>
Valerianaceae	<i>Valeriana</i>
Violaceae	<i>Viola</i>

TABLA III. BIBLIOGRAFÍA

- ERDTMAN, G. 1971. *Pollen Morphology and Plant Taxonomy*. Hafner Publishing Co. New York. pp. 450.
- FAEGRI, K. AND IVERSEN, J. 1975. *Text book of pollen Analysis*. Munksgaard. Copenhagen.
- FERNÁNDEZ MIRANDA M. Y WALDREN, W. 1979. Periodificación cultural y cronología absoluta en la prehistoria de Mallorca. *Trabajos de Prehistoria*. Vol. 36: 349-377.
- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. 1991. La transición hacia la cultura Talayótica en Menorca. *Trabajos de Prehistoria*. Vol. 48: 37-50.
- FONT QUER, P. 1993. *Plantas medicinales*. Labor. pp 1033.
- FONT TULLOT, I. 1988. *Cambios climáticos y sus causas*. Instituto Nacional de Meteorología. Ministerio de Transportes. Madrid, pp. 297.
- HERNÁNDEZ, F. 1615. *Cuatro libros de la naturaleza y virtudes de las plantas y animales que están recibidos en el uso de la medicina en la Nueva España*.
- KUNKEL, G. 1984. *Plants for human consumption*. Koeltz, Koenigstein.
- MARISCAL, B. 1983. Estudio polínico de la turbera del Cueto de la Avellanosa, Polaciones. (Cantabria). *VI Reunión del Grupo Español del Cuaternario. Cuadernos del Laboratorio Geológico de Laxe*. Vol. 5: 205-226.
- MARISCAL, B. 1986. Reconstrucción de la paleoflora y de la paleoclimatología durante el Holoceno. *Symposium on Climate Fluctuations during the Quaternary*. Madrid, 205 - 220.
- MARISCAL, B. (1989). Comparación palinológica entre una turbera de la cordillera central y unas turberas de la cordillera cantábrica. *II European Palaeobotanical Conference*, Universidad Complutense de Madrid. p.28.
- MARISCAL, B. 1993. Variación de la vegetación Holocena (4300-280 B.P.) de Cantabria a través del análisis polínico de la turbera del Alsa. *Estudios Geológicos*. CSIC. Museo Nacional Ciencias Naturales. Vol. 49: 63-68.
- MARISCAL, B. 1994 (a). La Paleopalinología, pilar básico en la repoblación forestal. *Montes*. Vol. 35: 43-47.
- MARISCAL, B. 1994 (b). Dinámica climática y evolución del paisaje vegetal en Almería. *Espacios Naturales de Andalucía*. Federación Nacional de Espacios Protegidos. Vol 5: 2-5.
- MARISCAL, B. 1995 (a) La vegetación de Cantabria en los últimos 5000 años, según el análisis polínico de la turbera de Estacas de Trueba. *Reconstrucción de paleoambientes y cambios climáticos durante el Cuaternario*. CSIC 299-307.
- MARISCAL, B. 1995 (b). *Arqueología y Medio Ambiente. El primer milenio antes de*

- Cristo. en el Duero Medio*. Universidad de Valladolid-Junta de Castilla y León. 337-350 y 417-454.
- MOORE, P.D & WELB, J.A. 1983. *An Illustrated Guide to Pollen Analysis*. Hodder & Stongerton. London, pp.133.
- OWEN K. DAVIS & MARISCAL, B.1994. A comparison of archeological palynology of Almería, Spain, and Coastal California, USA. *American Association Palynologists*, Vol. 29.
- REILLE, M. 1992. *Pollen et Spores d'Europe et d'Afrique du Nord*. Laboratoire de Botanique. URA CNRS. France. pp. 520.
- REYNOLS, P.J. 1990. *La agricultura en la Edad del Hierro*. Akal, Madrid.
- RIVAS-MARTÍNEZ (1987). *Mapa de las series de vegetación de España*.

ESTUDIO DE LAS PRADERAS DE LA FANERÓGAMA MARINA *CYMODOCEA NODOSA* DE LA ISLA DE MENORCA: EVALUACIÓN DEL ESTADO BIOLÓGICO ACTUAL

MARTA PÉREZ
MARTA MANZANERA
OLGA INVERS
JAVIER ROMERO (*)

INTRODUCCIÓN

Las fanerógamas marinas son plantas superiores de origen terrestre que han colonizado secundariamente el mar. Se trata, pues, de vegetales cormófitos con, al revés que las algas, diferenciación histológica y morfológica, que presentan hojas, tallos y raíces, así como reproducción sexual mediante flores y frutos. Se encuentran ampliamente distribuidas a lo largo de las costas de todos los mares del mundo con excepción de los polos. Generalmente se desarrollan en fondos arenosos o fangosos, recubriendo extensiones de una cierta importancia que suelen denominarse praderas. Su amplia distribución contrasta con su baja diversidad, ya que sólo existen doce géneros con unas 60 especies (Den Hartog, 1970).

El interés del estudio de las fanerógamas marinas radica en el importante papel ecológico que desempeñan en los ecosistemas costeros. Esta importancia ha sido señalada por numerosos autores (ver revisiones en Phillips y McRoy, 1980 y Larkum et al., 1989) y se podría resumir en los siguientes puntos:

- 1) Presentan una elevada producción primaria que mantiene una importante red trófica basada principalmente en los descomponedores.
- 2) Mantienen y dan sustrato o cobijo a una comunidad acompañante de plantas y animales.

(*) Departamento de Ecología. Facultad de Biología. Universidad de Barcelona.

- 3) Estabilizan el fondo gracias a su sistema subterráneo de rizomas y raíces.
- 4) Mejoran la calidad del agua al ejercer un efecto de filtro gracias a la absorción de sustancias disueltas, principalmente nutrientes, y al favorecimiento de la sedimentación.

A pesar de este importante papel ecológico, las praderas de fanerógamas marinas de todo el mundo se encuentran en regresión debido a los efectos nocivos de muchas actividades humanas (Pérès y Picard, 1975; Cambridge et al., 1986; Shepherd et al., 1989) entre las que podemos destacar: las acciones mecánicas directas, como la pesca de arrastre y el anclaje de embarcaciones, obras costeras como puertos y playas, y la contaminación, especialmente la eutrofización.

En el Mediterráneo, las especies de fanerógamas marinas más importantes son *Posidonia oceanica* (L.) Delile y *Cymodocea nodosa* (Ucria) Ascherson. Las praderas de *Posidonia oceanica*, por su extensión e importancia, han recibido una considerable atención (Ott, 1980; Bay, 1984; Romero, 1989; Buia et al., 1992; Pergent et al., 1994). Sin embargo, los estudios sobre las praderas de *Cymodocea nodosa* son relativamente más escasos (Peduzzi y Vukovic, 1990; Van Lend et al., 1991; Terrados y Ros, 1992; Pérez y Romero, 1994). *Cymodocea nodosa* ocupa preferentemente bahías protegidas donde forma extensas praderas en zonas someras, aunque también se localiza en mar abierto a mayor profundidad. Es una especie más tolerante a cambios en las condiciones del medio (salinidad, irradiancia, etc...) que *Posidonia oceanica* (Pérez y Romero, 1994).

Los fondos marinos de la isla de Menorca se encuentran poblados por extensas praderas de fanerógamas marinas, ya que reúnen características idóneas para el desarrollo de las mismas (elevada transparencia del agua, fondos arenosos someros, bahías protegidas, ausencia de contaminación, etc...).

Este trabajo representa un primer paso en la evaluación del estado biológico actual de las praderas de fanerógamas marinas de la isla de Menorca. Se ha centrado en una especie, *Cymodocea nodosa*, que ocupa preferentemente bahías someras y protegidas y por estas características más susceptibles de recibir una elevada presión antrópica.

MATERIAL Y MÉTODOS

Estaciones de muestreo

Las praderas de *Cymodocea nodosa* estudiadas se localizan en el interior de la bahía de Fornells, del puerto de Addaia y de la cala de S'Estany y del puerto de Sanitja. En la figura 1 se señala la situación de las estaciones muestreadas, durante julio de 1996.

Densidad y biomasa

Como descriptores del estado biológico se eligieron: **la densidad**, definida como el número de haces por unidad de superficie, y **la biomasa**, expresada en forma de peso seco por unidad de superficie. Tanto la densidad como la biomasa están relacionadas con una serie de factores ambientales como la disponibilidad de luz o de nutrientes y son indicativas del estado de salud de una pradera. *Cymodocea nodosa* presenta un ciclo estacional de crecimiento con máximos en verano (Pérez y Romero, 1994) por lo que los valores de biomasa y densidad obtenidos representan los valores máximos que alcanza esta especie a lo largo de un ciclo anual.

En cada estación, se recogía: a) una muestra para la estima de la densidad y la biomasa foliar del interior de un cilindro metálico de 25,5 cm de diámetro que se clavaba unos 5 cm en el sedimento, y b) una muestra para la estima de la biomasa subterránea (rizomas y raíces) con un cilindro metálico (core) de 15 cm de diámetro, que se introducía unos 20 cm en el sedimento. Todas las muestras recogidas se lavaban con agua de mar para eliminar el sedimento. De las muestras cogidas con el cilindro se contaban todos los haces, se separaban de los rizomas y se guardaban para posterior estima de la biomasa. De las muestras cogidas con core se separaban las raíces de los rizomas. La densidad se expresa como el número de haces por metro cuadrado y la biomasa de cada fracción en gramos de peso por metro cuadrado después de 24 horas en la estufa a 40° C. Se calculó una biomasa media por haz como la biomasa foliar dividida por la densidad.

Contenido en nutrientes

La concentración de nutrientes (especialmente nitrógeno y fósforo) en los tejidos de las plantas refleja e integra en cierto modo la disponibilidad de los mismos tanto en el agua como en el sedimento (Fourqurean et al., 1992; Pérez et al. 1994). Por lo tanto, se puede utilizar dicha concentración como indicadora del grado de eutrofia de una zona al menos con fines comparativos. Además, las plantas tienden a regular las concentraciones internas de nutrientes de forma que las relaciones entre ellos se mantienen más o menos constantes. Para las fanerógamas marinas se ha propuesto un cociente atómico N:P óptimo de alrededor de 20 (Duarte, 1990) que está de acuerdo con el hallado en praderas de *Cymodocea nodosa* con un aporte suficiente de nutrientes (Pérez et al., 1994). Desviaciones importantes de este cociente nos permiten detectar desequilibrios en los aportes nutricionales que las plantas no pueden regular y a la larga pueden llegar a serles perjudiciales.

Para el análisis del contenido en nutrientes se utilizaron submuestras de las muestras de biomasa. Las muestras eran molidas hasta un polvo fino. El contenido en nitrógeno se determinó con un analizador de CHN Carlo Erba. El contenido en fósforo se analizó mediante ICP (*induced coupled plasma*) después de una digestión ácida (Mateo y Sabaté, 1993). Los análisis se realizaron en los Serveis Científic-Tècnics de la Universitat de Barcelona.

RESULTADOS

La densidad de haces de *Cymodocea nodosa* oscila entre un mínimo de 780 y un máximo de 1940 haces m^{-2} (Tabla 1, Figura 2). La variabilidad entre las diferentes bahías muestreadas es del mismo orden que entre las distintas estaciones de dentro de una misma bahía, por lo que no podemos atribuir los cambios de densidad a diferencias entre bahías.

La biomasa foliar por unidad de superficie (Tabla 1, Figura 3) varía en función de la bahía muestreada. En la bahía de Fornells, la biomasa foliar es de unos 100 g Ps m^{-2} y encontramos una elevada biomasa algal. En el arrecife-barrera de S'Estany, aparecen valores bajos (100 g Ps m^{-2}) en la pradera somera de la laguna y pasado el arrecife valores elevados (240 g Ps m^{-2}). La pradera somera del puerto de Addaia también presenta valores elevados de biomasa foliar (unos 220 g Ps m^{-2}) y en el puerto de Sanitja, la biomasa foliar es de unos 150 g Ps m^{-2} . Tanto en el puerto de Addaia como en el puerto de Sanitja, las praderas de *Cymodocea nodosa* se encontraban mezcladas con *Zostera noltii* en cantidades variables (Tabla 1); en ellas, la densidad de *Zostera noltii* oscila entre 400 y 1200 haces m^{-2} y la biomasa foliar es cercana a 50 g Ps m^{-2} (Tabla 1).

En casi todos los lugares muestreados, el tamaño de los haces de *Cymodocea nodosa* oscila alrededor de unos 0.100 g Ps haz^{-1} (Figura 4). Sin embargo, en las praderas someras de Addaia y Sanitja encontramos haces muy grandes (entre 0.150 y 0.250 g Ps haz^{-1}). Los haces de *Zostera noltii* son más pequeños (unos 0.070 g Ps haz^{-1}).

La biomasa de rizomas y de raíces presenta una gran variabilidad entre las distintas estaciones muestreadas (Figuras 5 y 6 y Tabla 2). Parte de la variabilidad observada se puede atribuir a las dificultades inherentes del muestreo de esta fracción (Pérez y Romero, 1994). Las características del sedimento también pueden representar una causa de variabilidad, ya que influyen sobre la tasa de descomposición de forma que el material que no se descompone se va acumulando (Mateo *et al.*, en prensa). Destacan dos estaciones, una en Fornells con una elevada biomasa de rizomas y otra en Sanitja con una elevada biomasa de raíces.

En la Figura 7 se presenta el porcentaje de asignación de la biomasa total en biomasa de hojas o en biomasa subterránea. En general, existe una mayor proporción (entre un 60 y un 80%) de biomasa subterránea que de biomasa foliar.

El contenido en carbono, nitrógeno y fósforo de las distintas fracciones analizadas en todas las estaciones de muestreo se presenta en la Tabla 3.

El contenido en nitrógeno total en las hojas de *Cymodocea nodosa* (Figura 8) de las diferentes estaciones muestreadas presenta una cierta variabilidad, con valores que oscilan alrededor de 1,5%. No existe una pauta clara que explique esta variabilidad aunque se aprecia que en las dos estaciones más someras (E1, A2) el contenido en nitrógeno es algo más elevado que en el resto.

El contenido en fósforo de las hojas de *Cymodocea nodosa* (Figura 9) de las diferentes estaciones muestreadas también presenta una cierta variabilidad, con valores que oscilan alrededor de 0,14%. Sin embargo, destacan dos estaciones (F3 y S1) con un contenido significativamente mayor (de un 0,22%).

En general, el cociente atómico N:P varía alrededor de 24 (Figura 10), lo que indica un aporte equilibrado entre ambos nutrientes (Pérez *et al.*, 1994). Sin embargo, en las dos estaciones que presentaban un elevado contenido en fósforo en las hojas, el cociente es de 17, lo que indica carencia relativa de nitrógeno, mientras que en las estaciones con un contenido en nitrógeno más elevado, el cociente sube hasta 33, lo que indica una falta relativa de fósforo.

DISCUSIÓN

Los resultados obtenidos han permitido constatar el estado biológico de algunas praderas de *Cymodocea nodosa* de la costa NE de Menorca, especialmente en las bahías someras y resguardadas.

Por los elevados valores de densidad y biomasa podemos afirmar que estas praderas se encuentran en muy buen estado. Todas las praderas presentan valores de densidad y biomasa similares a otros lugares (Tabla 4). La variabilidad que encontramos entre los distintos lugares muestreados refleja variaciones en las condiciones ambientales a los que la planta se adapta gracias a su gran plasticidad (Pérez *et al.*, 1994). Sin embargo, los datos obtenidos no son suficientes como para permitir relacionar la variabilidad en las características de las plantas con las del ambiente.

En cuanto al contenido en nutrientes y basándonos en un estudio extensivo de distintas praderas de *Cymodocea nodosa* del delta del Ebro (Pérez *et al.*, 1994), podemos decir que las concentraciones foliares de N y P en Menorca son indicativas de condiciones oligotróficas. Ello sugiere que en las bahías estudiadas no hay un contenido elevado de nutrientes en el agua, es decir, en lo que respecta a las fanerógamas marinas, no hay síntomas de eutrofización, lo cual, por otra parte, no pasa de ser una conclusión provisional que requeriría estudios más detallados para ser confirmada.

Todos los resultados obtenidos apuntan pues a constatar que las praderas de *Cymodocea nodosa* de la zona estudiada se encuentran en buen estado. Por lo tanto, se cree conveniente tener en cuenta como objetivo prioritario en cualquier plan de usos o medidas de gestión, la conservación de estas praderas. Asimismo, se cree interesante el proseguir este tipo de estudio según dos líneas en progreso:

- a) extender el muestreo a otras zonas de la isla;
- b) repetir el muestreo en el tiempo (por ejemplo en intervalos de 3-5 años) con el fin de controlar la evolución de estas praderas, tanto como indicadores de la calidad ambiental como por el interés intrínseco que presentan.

AGRADECIMIENTOS

A Jordi Camp y Enrique Ballesteros por su ayuda en el trabajo de campo. Este trabajo ha sido realizado gracias a una beca del Institut Menorquí d'Estudis.

CITAS BIBLIOGRÁFICAS

- BAY, D., 1984, A field study of the growth dynamics and productivity of *Posidonia oceanica* (L.) Delile in Calvi bay, Corsica. *Aquat. Bot.*, v. 20, p. 43-64.
- BUIA, M.C., ZUPO, V., AND MAZZELLA, L., 1992, Primary production and growth dynamics of *Posidonia oceanica*. P.S.Z.N.I: *Mar. Ecol.*, v. 13, p. 1-15.
- CAMBRIDGE, M.L., CHIFFINGS, A.W., BRITTAN, C., MOORE, L., AND MCCOMB, A.J. 1986, The loss of seagrass in Cockburn Sound, Western Australia. II. Possible causes of seagrass decline. *Aquat. Bot.*, v. 24, p. 269-285.
- DEN HARTOG, C., 1970, The sea-grasses of the world. Amsterdam, Verhand. Kon. Ned Akad. Wetensch. Afd. Natuurkunde, Tweede Reeks, deel 59. North-Holland Publ., 275 p.
- DUARTE, C.M., 1990, Seagrass nutrient content. *Mar. Ecol. Prog. Ser.*, v., 67, p. 201-207.
- FOURQUREAN, J.W., ZIEMAN, J.C., AND POWELL, G.V.N., 1992, Phosphorus limitation of primary production in Florida Bay: evidence from C:N:P: ratios of the dominant seagrass *Thalassia testudinum*. *Limnol. Oceanogr.*, v. 37, p. 162-171.
- LARKUM, A.W.D., MCCOMB, E.A.J., AND SHEPHERD, S.A., 1989, *Biology of seagrasses. A treatise on the biology of seagrasses with special reference to the Australian region*. New York, Elsevier.
- MATEO, M.A. PÉREZ, M. ALCOVERRO, T., AND ROMERO, J., en prensa, *Detritus dynamics in beds of the seagrass Cymodocea nodosa under different growth conditions*.
- MATEO, M.A., AND SABATE, S., 1993, Wet digestion of vegetable tissue using a domestic microwave oven. *Anal. Chem.*, v. 279, p. 273-279.
- OTT, J.A., 1980, Growth and production of *Posidonia oceanica* (L.) Delile. P.S.Z.N.I: *Mar. Ecol.*, v. 1, p. 47-64.
- PEDUZZI, P., AND VUKOVIC, A., 1990, Primary production of *Cymodocea nodosa* in the Gulf of Trieste (Northern Adriatic Sea): a comparison of methods. *Mar. Ecol. Prog. Ser.*, v. 64, p. 197-207.
- PÉRÈS, J.M., AND PICARD, J., 1975, Causes de la raréfaction et de la disparition des herbiers de *Posidonia oceanica* sur les côtes françaises de la Méditerranée.

- Aquat. Bot.*, v. 1, p. 133-139.
- PÉREZ, M., DUARTE, C.M., ROMERO, J., SAND-JENSEN, K., AND ALCOVE-
RRO, T., 1994, Growth plasticity in *Cymodocea nodosa* stands: the importance
of nutrient supply. *Aquat. Bot.*, v. 47, p. 249-264.
- PÉREZ, M., AND ROMERO, J., 1994, Growth dynamics, production and nutrient
status of the seagrass *Cymodocea nodosa* in a Mediterranean semi-estuarine
environment. *P.S.Z.N.I: Mar. Ecol.*, v. 15, p. 51-64.
- PERGENT, G., ROMERO, J., PERGENT-MARTINI, C., MATEO, M.A., AND
BOUDOURESQUE, C.F., 1994, Primary production, stocks and fluxes in the
Mediterranean seagrass *Posidonia oceanica*. *Mar. Ecol. Prog. Ser.*, v. 106, p.
139-146.
- PHILLIPS, R.C., AND McROY, C.P., 1980, *Handbook of seagrass biology: and eco-
logy system perspective*. New York, Garland STPM.
- RIBERA, G., COLOREU, M., RODRIGUEZ-PRIETO, C. AND BALLESTEROS,
E., 1997. Phytobenthic assemblages of Addaia Bay (Menorca, Western Mediter-
ranean): composition and distribution. *Bot. Mar.*, v. 40, p. 523-532.
- ROMERO, J., 1989, Primary production of *Posidonia oceanica* beds in the Medes
Islands (Girona, NE Spain), in Boudouresque, C.F., Meinesz, A., Fresi, E., and
Gravez, V., eds., *International Workshop on Posidonia Beds: Marseille, GIS
Posidonie*, p. 63-67.
- SHEPHERD, S.A., McCOMB, A.J., BULTHUIS, D.A., NEVERAUSKAS, V.,
STEFFENSEN, D.A., AND WEST, R., 1989, Decline of seagrasses, in Larkum,
A.W.D., McComb, A.J., and Shepherd, S.A., eds., *Biology of seagrasses. A trea-
tise on the biology of seagrasses with special reference to the Australian region:*
New York, Elsevier.
- TERRADOS, J., AND ROS, J.D., 1992, Growth and primary production of *Cymodo-
cea nodosa* (Ucria) Ascherson in a Mediterranean coastal lagoon: the Mar
Menor (SE Spain). *Aquat. Bot.*, v. 43, p. 63-74.
- VAN LENT, F., NIENHUIS, P.H., AND VERSCHUURE, J.M., 1991, Production and
biomass of the seagrasses *Zostera noltii* Hornem and *Cymodocea nodosa*
(Ucria) Aschers at the Banc d'Arguin (Mauritania, NW Africa): a preliminary
approach. *Aquat. Bot.*, v. 41, p. 353-367.

Tabla 1. Datos de densidad, biomasa foliar por unidad de superficie, y biomasa por haz de *Cymodocea nodosa* y *Zostera noltii* y biomasa total de macroalgas en todas las estaciones muestreadas (identificación de las estaciones en la figura 1).

ES	<i>Cymodocea</i>			<i>Zostera</i>			<i>Algas</i>
	Densidad	Biomasa hojas	Biomasa haz	Densidad	Biomasa hojas	Biomasa haz	Biomasa
	Haces m ⁻²	g Ps m ⁻²	g Ps haz ⁻¹	Haces m ⁻²	g Ps m ⁻²	g Ps haz ⁻¹	g Ps m ⁻²
F1	780	78.4	0.101				146.6
F2	1060	87.4	0.082				149.0
F3	1200	122.2	0.078				252.4
F4	1580	141.6	0.118				23.2
E1	1560	100.8	0.064				
E2	1940	241.6	0.125				
E3	1300	111.2	0.086				358.4
A1	1460	200.2	0.137	420	40.6	0.097	
A2	940	222.6	0.237	700	62.2	0.089	
S1	1060	176.0	0.160	1210	68	0.056	
S2	1640	130.8	0.080	300	5.7	0.019	

Tabla 2. Datos de biomasa de rizomas, raíces y biomasa total subterránea de *Cymodocea nodosa* y *Zostera noltii* en todas las estaciones muestreadas (identificación de las estaciones en la figura 1).

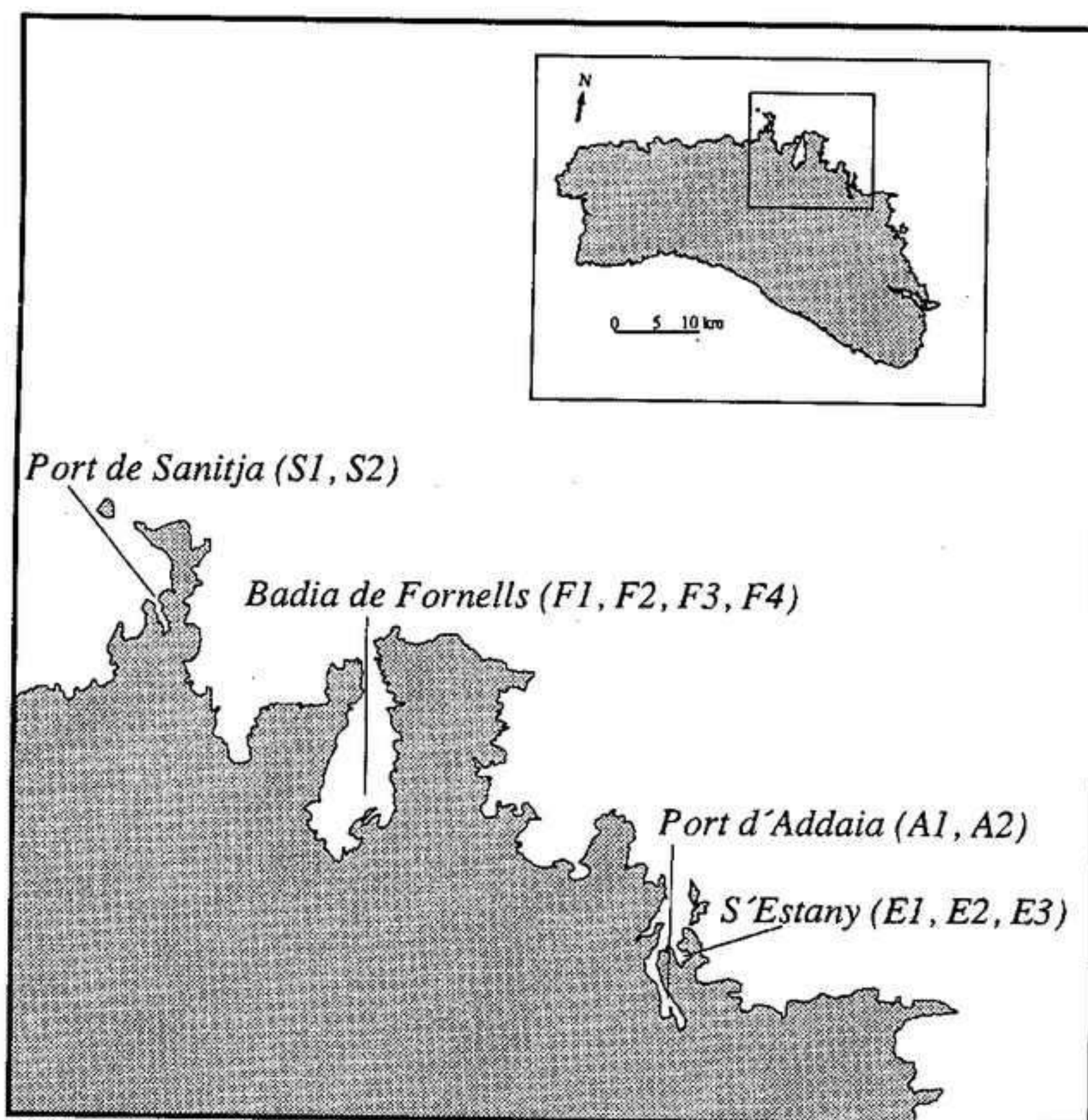
ES	<i>Cymodocea</i>			<i>Zostera</i>
	Biomasa rizomas	Biomasa raíces	Biomasa total	Biomasa total
	g Ps m ⁻²	g Ps m ⁻²	g Ps m ⁻²	g Ps m ⁻²
F1	226.5	198.0	424.5	
F2	148.0	161.5	309.5	
F3	523.0	335.0	858.0	
F4	82.5	34.0	116.5	111.0
E1	158.5	148.0	306.5	
E2	268.5	164.5	433.0	
E3	306.0	193.0	499.0	
A1	147.0	151.0	298.0	59.5
A2	75.5	67.0	142.5	180.5
S1	241.0	550.0	791.0	98.7
S2	89.2	104.5	193.7	0

Tabla 3. Contenido en nutrientes (en % de peso seco) y cociente atómico N:P en las hojas, los rizomas y las raíces de todas las estaciones muestreadas. (Para identificación de las estaciones muestreadas ver la figura 1).

Estación	Fracción	C	N	P	N:P
F1	Hojas	29.081	1.729	0.1299	29
	Rizomas	32.606	0.442	0.0664	15
	Raíces	26.27	0.534	0.0601	20
F2	Hojas	29.743	1.465	0.1275	25
	Rizomas	34.455	0.416	0.0635	15
	Raíces	29.013	0.524	0.0583	20
F3	Hojas	31.445	1.649	0.2168	17
	Rizomas	34.2	0.508	0.233	5
	Raíces	29.21	0.648	0.0753	19
F4	Hojas	30.305	1.484	0.1412	23
	Rizomas	36.181	0.526	0.0508	23
	Raíces	30.261	0.629	0.0396	35
E1	Hojas	30.103	1.942	0.1226	35
	Rizomas	34.987	1.04	0.0457	50
	Raíces	29.782	0.559	0.0315	39
E2	Hojas	30.543	1.705	0.1429	26
	Rizomas	35.898	0.673	0.065	23
	Raíces	27.924	0.64	0.0468	30
E3	Hojas	31.891	1.557	0.1509	23
	Rizomas	36.132	0.551	0.0944	13
	Raíces	32.426	0.634	0.058	24
A1	Hojas	32.366	1.801	0.1485	27
	Rizomas	36.008	0.942	0.0567	37
	Raíces	27.527	0.599	0.0381	35
A2	Hojas	32.018	2.122	0.1552	30
	Rizomas	35.204	0.932	0.0582	35
	Raíces	28.301	0.752	0.048	35
S1	Hojas	32.366	1.756	0.2345	17
	Rizomas	36.6	0.675	0.1499	10
	Raíces	29.912	0.673	0.0433	34
S2	Hojas	33.546	1.454	0.1481	22
	Rizomas	36.595	0.65	0.0556	26
	Raíces	29.718	0.505	0.0447	25

Tabla 4. Comparación de datos de *Cymodocea nodosa* con otros lugares del Mediterráneo.

Variable	Valor	Lugar	Referencia
Densidad (haces m ⁻²)	2000	Bahía Alfacs	Pérez & Romero, 1993
	1200-2300	Golfo de Trieste	Peduzzi & Vukovic, 1990
	312-2314	Mar Menor	Terrados & Ros, 1992
	1000-2325	Addaia, Menorca	Ribera et al., 1997
Biomasa foliar (g Ps m ⁻²)	2360	Sanitja	Ballesteros, com pers.
	200	Bahía Alfacs	Pérez & Romero, 1994
	100-300	Bahía Alfacs	Pérez et al., 1994
	60	Sanitja, Menorca	Ballesteros, com pers.
	95-240	Addaia, Menorca	Ribera et al., 1997

Figura 1. Mapa de Menorca con la señalización de las bahías estudiadas y las estaciones muestreadas en cada una.

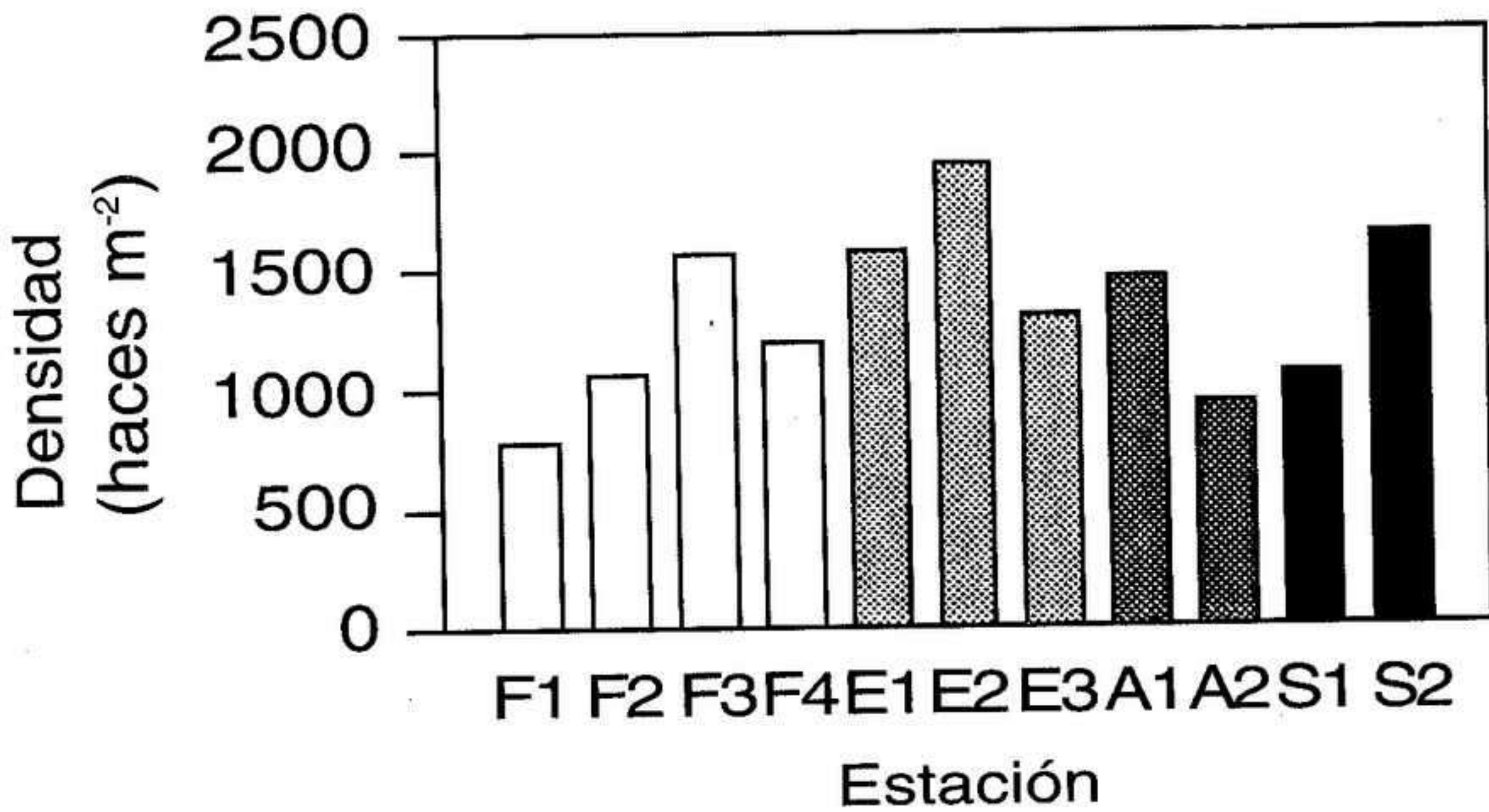

Figura 2. Densidad de haces de *Cymodocea nodosa* de todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver figura 1).

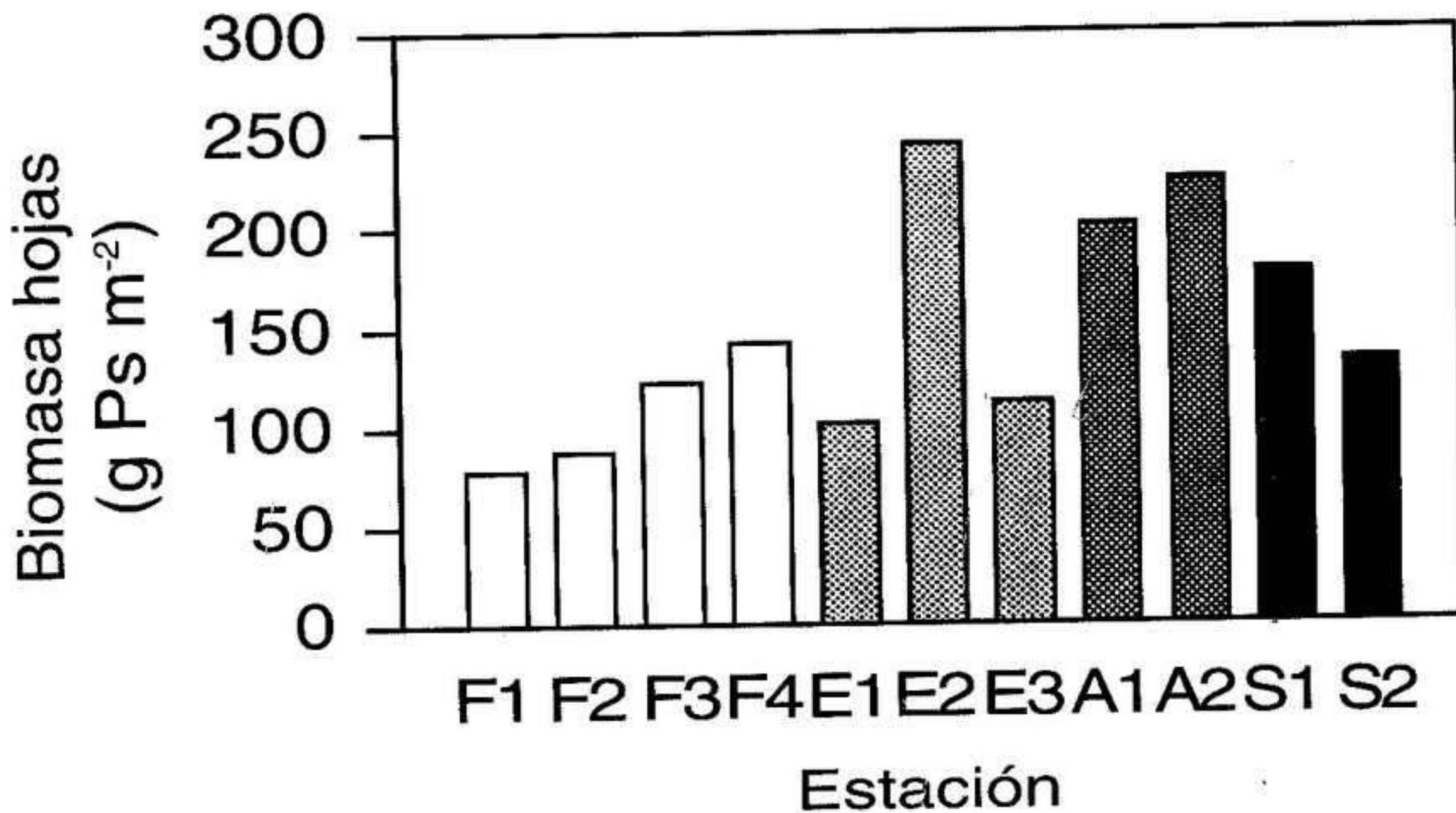

Figura 3. Biomasa foliar de *Cymodocea nodosa* por unidad de superficie en todas las estaciones muestreadas (para la localización de estaciones ver figura 1).

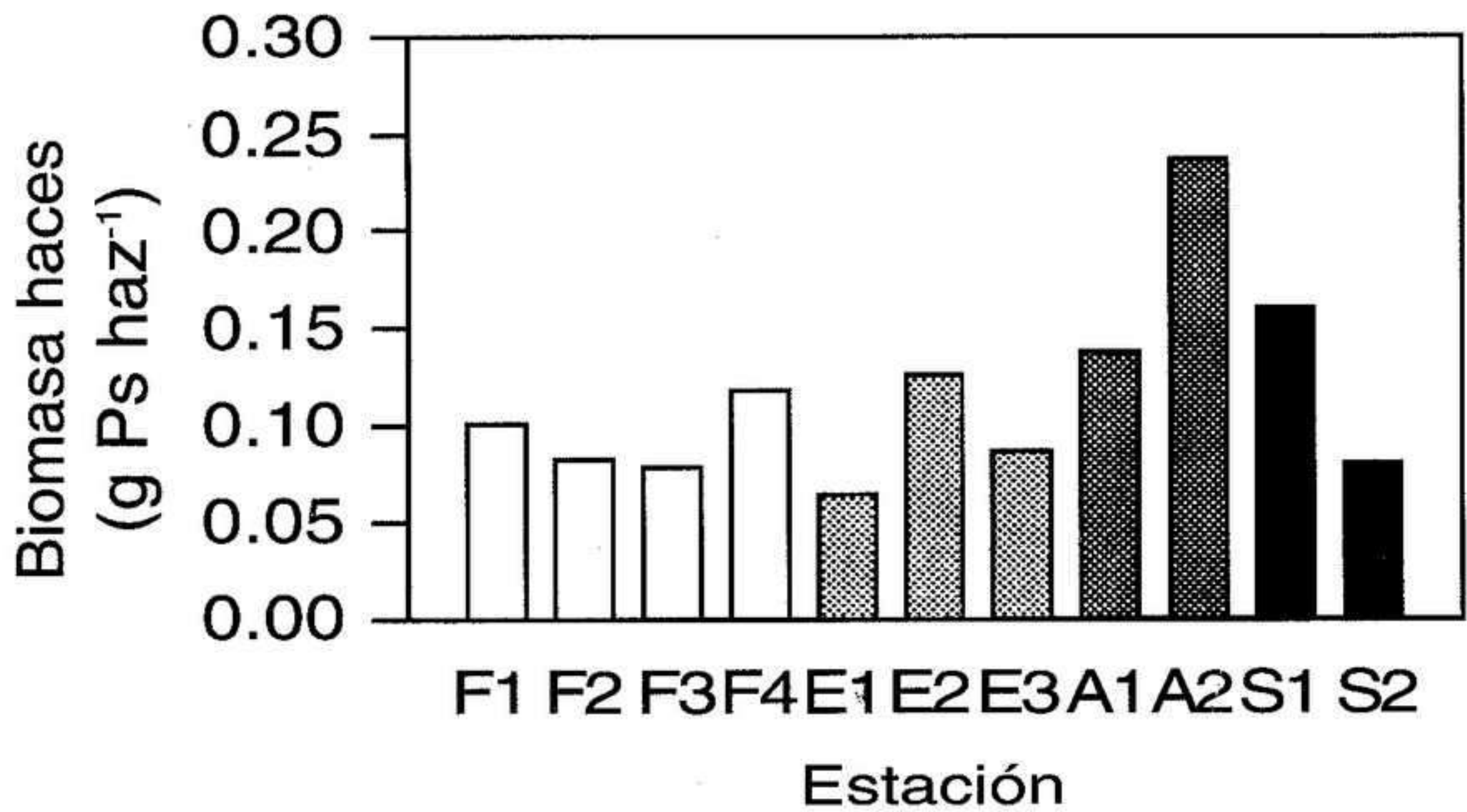

Figura 4. Tamaño medio de los haces de *Cymodocea nodosa* de cada estación muestreada expresado como biomasa por haz (para localización de las estaciones ver figura 1).

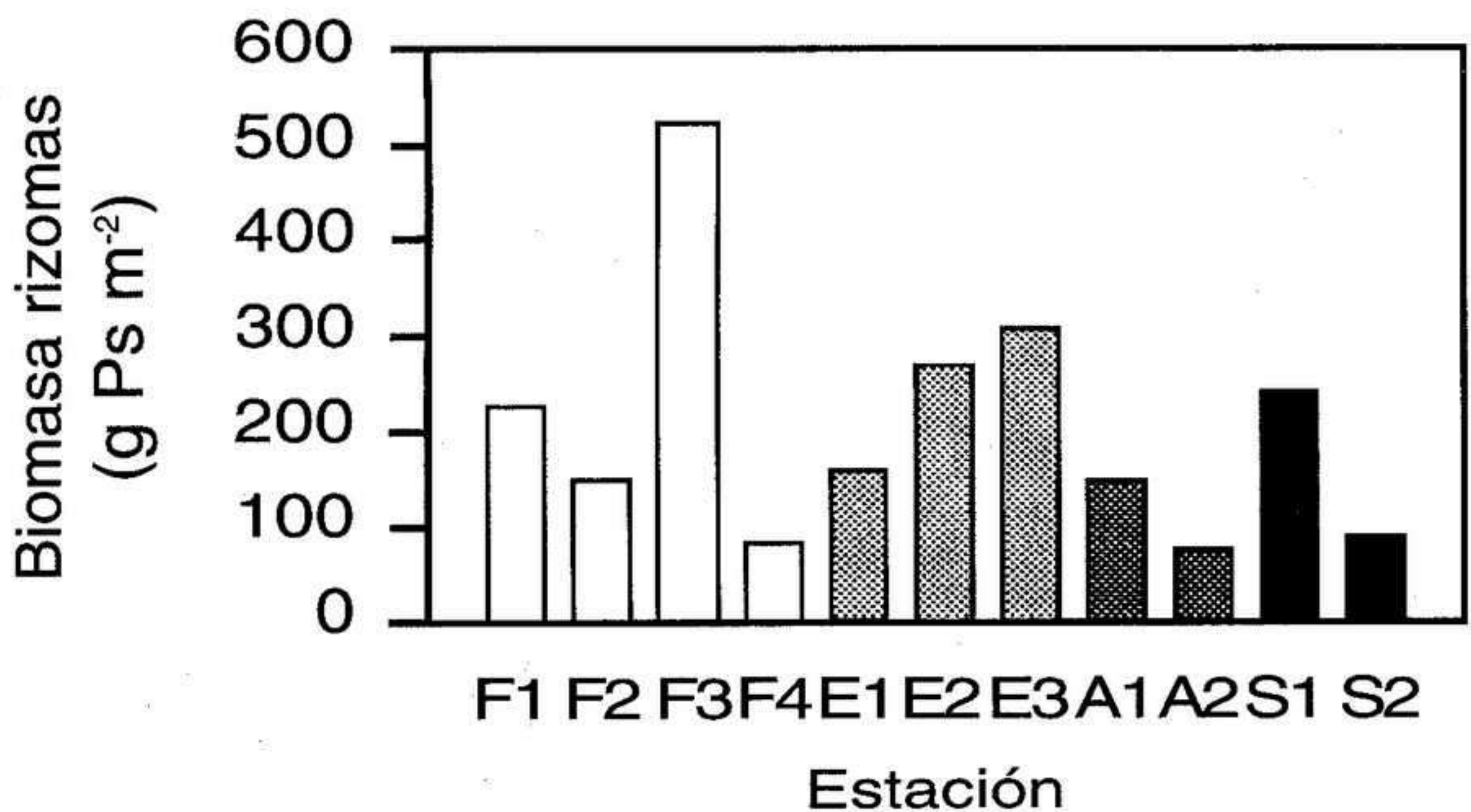

Figura 5. Biomasa de rizomas por unidad de superficie en todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver la figura 1).

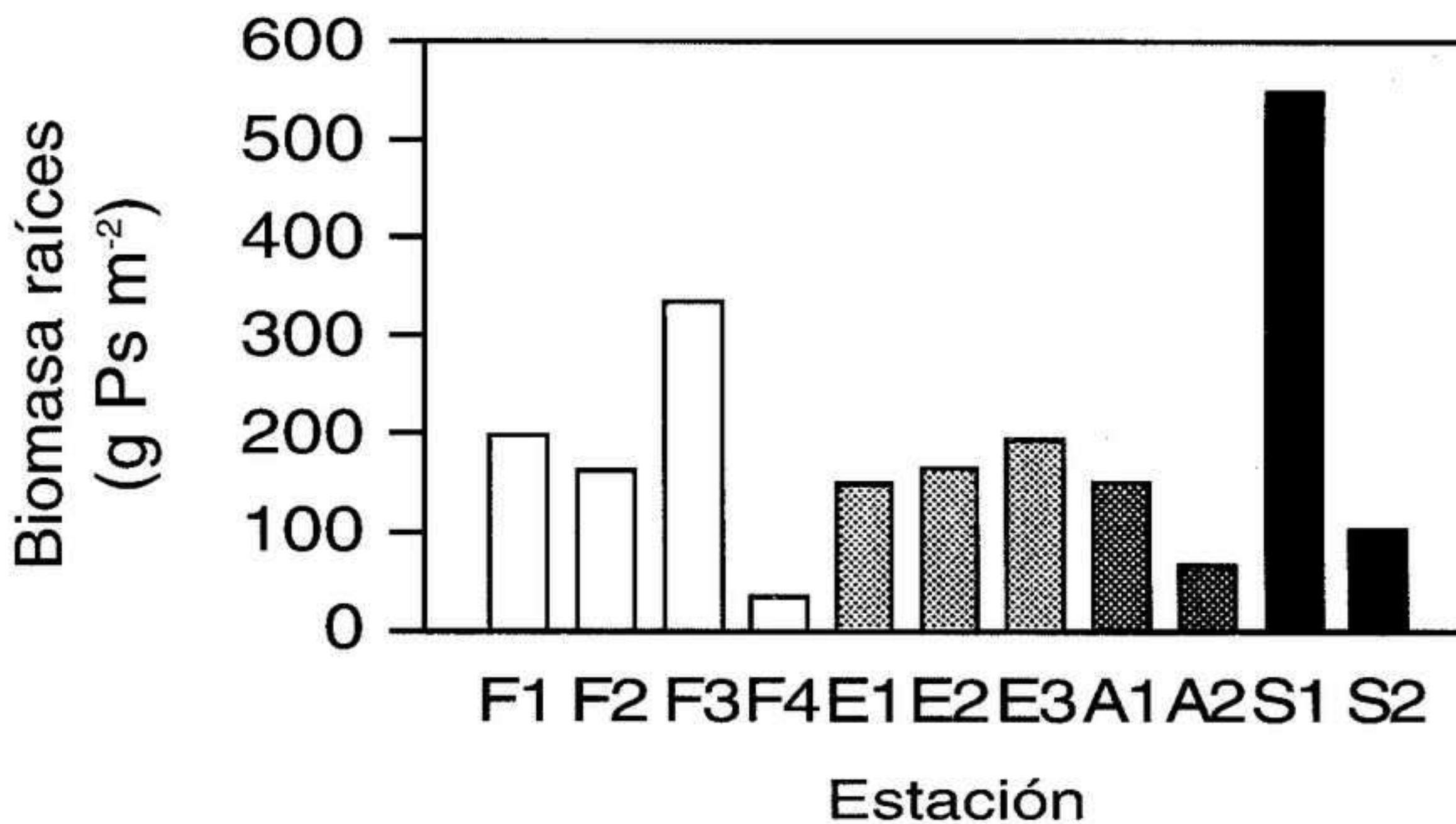

Figura 6. Biomasa de raíces por unidad de superficie de las distintas estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver la figura 1).

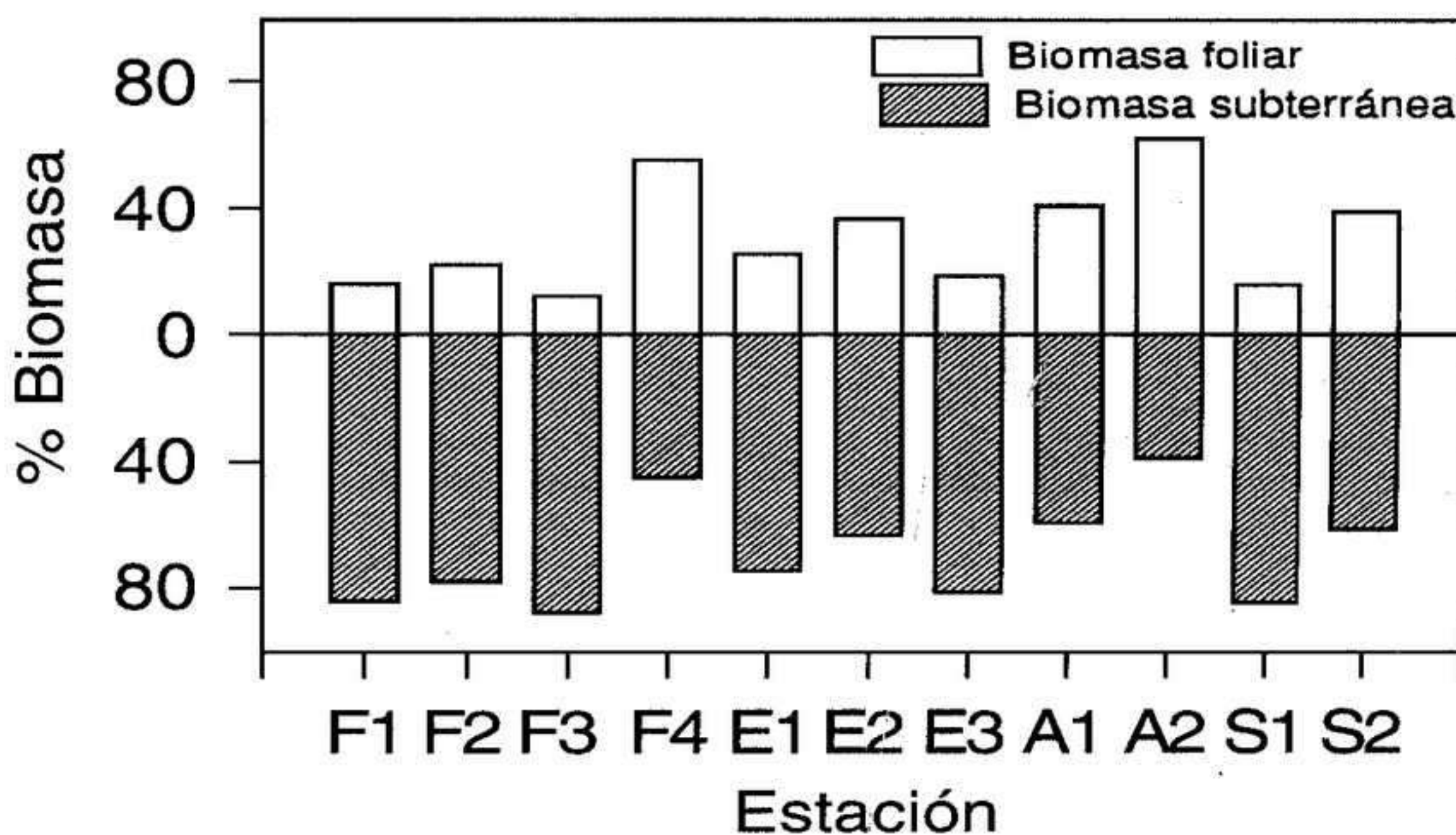

Figura 7. Porcentaje de asignación de biomasa en biomasa foliar y en biomasa subterránea en todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver figura 1).

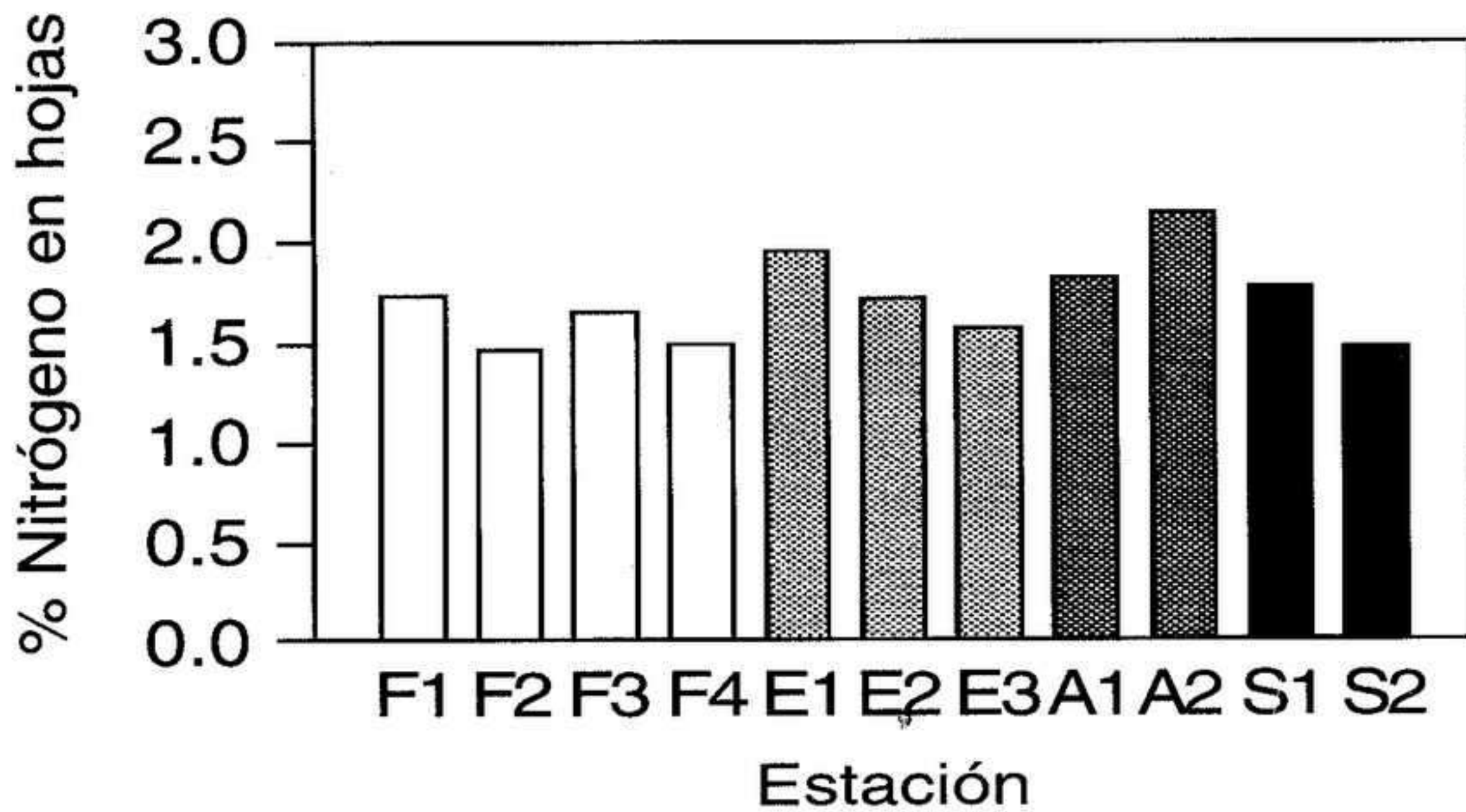

Figura 8. Contenido en nitrógeno total (expresado como porcentaje respecto al peso seco) de los haces de *Cymodocea nodosa* de todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver la figura 1).

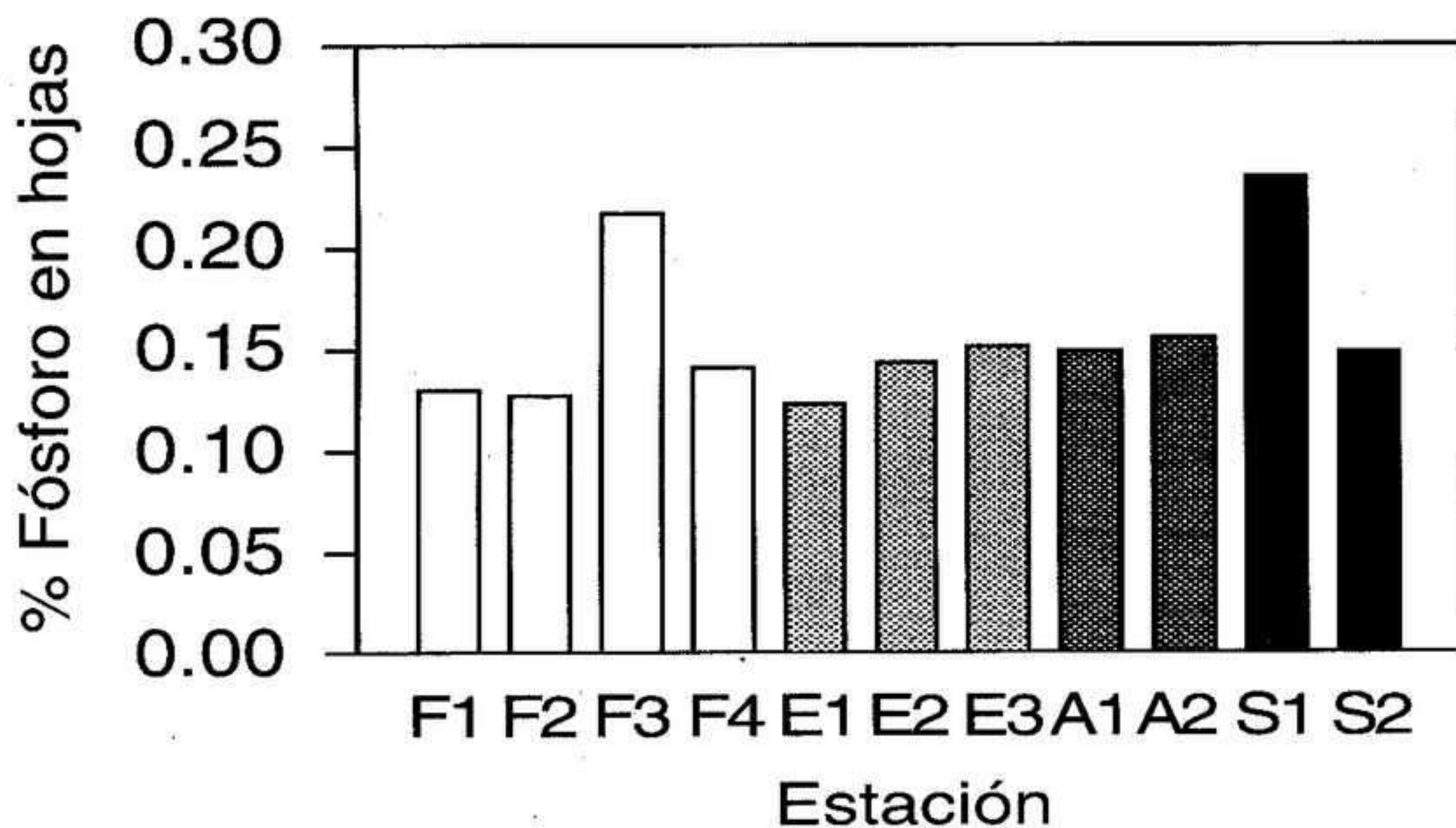

Figura 9. Contenido en fósforo total (expresado como porcentaje respecto al peso seco) de los haces de *Cymodocea nodosa* de todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver la figura 1).

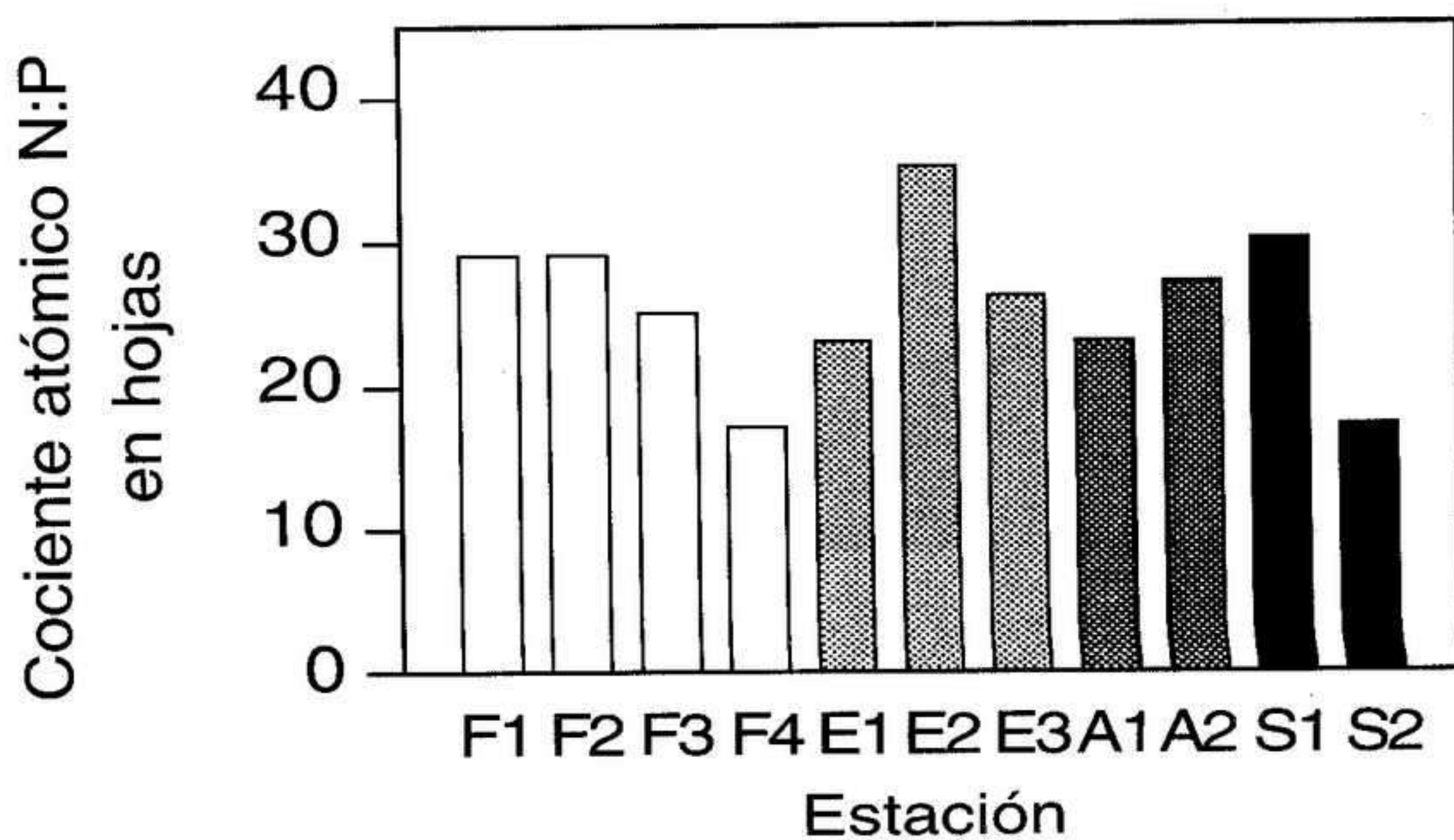

Figura 10. Cociente atómico N:P de los haces de *Cymodocea nodosa* de todas las estaciones muestreadas (para localización de las estaciones ver la figura 1).

RESSENYA CULTURAL

ANY JOAN RAMIS I JOSEP M. QUADRADO: EL RETROBAMENT AMB LA MENORCA IL·LUSTRADA I LA ROMÀNTICA¹

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

Aquest any 1996 Menorca s'ha vestit de festa cultural per commemorar el 250è aniversari del naixement de Joan Ramis i el centenari de la mort de Josep M. Quadrado, dues de les figures més emblemàtiques de la Menorca contemporània, enllaçades per una mateixa data, l'any 1819, en què coincideixen la mort de l'il·lustrat maonès i el naixement del romàntic ciutadellenc. Cent anys més tard, el 1919, ambdós es retroben en la commemoració dels centenaris respectius en una Menorca clarament inserida dins les coordenades del Nou-cents.

Les tres vegades que l'atzar els ha ajuntat poden esdevenir significatives: la primera, perquè és difícil resistir-se a la temptació de veure en el 1819 la data que estableix el relleu, fet alhora de ruptura i de continuïtat, entre l'ocàs de la Il·lustració i la creixença romàntica; la segona, perquè evidencia el contrast, el 1919, entre l'ascendent de Quadrado i el reconeixement més minoritari i acadèmic del Joan Ramis només historiador; la tercera, l'actual, perquè, després del tall de 1939 i de les revisions de la

¹ Article publicat al número monogràfic dedicat a Menorca per la revista *Lluc*, núm. 795-796 (Palma, novembre 1996-febrer 1997), reproduït per l'interès que pot oferir aquesta síntesi de les activitats de l'Any Joan Ramis i Josep M. Quadrado.

(*) Catedràtica de Llengua i Literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME.

història de la literatura catalana dels anys 60 ençà, ha invertit els termes anteriors, tot enfrontant-nos a un Josep M. Quadrado desconegut i a un Joan Ramis emergent pel que fa a la seva condició de clàssic literari.

Joan Ramis i Josep M. Quadrado – presents en la toponímia cultural (donen nom a dos instituts de l'illa) i urbana, guaitant des dels seus quadres de fills il·lustres, apel·lant-nos amb antigues paraules de pedra a les làpides de les cases on van néixer–eren, són, tanmateix, vius en la memòria col·lectiva, que en reté el record d'una imprecisa glòria intel·lectual, distant i mancada de la calidesa que només pot donar el contacte actual. Des d'aquesta memòria, Menorca –la seva societat i el conjunt de les seves institucions culturals i polítiques– va assumir amb entusiasme el repte de declarar l'any 1996 *Any Joan Ramis i Josep M. Quadrado*: no es podia tractar d'un acte de reconeixement redundant sinó creatiu per tal com el que estava en joc era el fet mateix de "tornar a conèixer", amb noves dades crítiques i rigoroses, dues personalitats desdibuixades pel pas del temps o per la reclusió en cercles només acadèmics.

ELS CICLES DE CONFERÈNCIES DE L'ATENEU I DEL CERCLE ARTÍSTIC

La feina va ser iniciada, com no podia ser altrament, per les dues entitats culturals històricament lligades a les figures de Joan Ramis i de Josep M. Quadrado: l'Ateneu Científic, Artístic i Literari de Maó i el Cercle Artístic de Ciutadella, capdavanters també en la commemoració del 1919.

El primer va programar, per al curs 95/96, un cicle de conferències que, amb el títol *La Il·lustració europea: llegat o llavor?*, tenia la voluntat d'establir un diàleg viu amb els valors de la Il·lustració, al final del qual la figura de Joan Ramis pogués ser abordada des de la nostra mirada present. Antoni Mestre i Andreu Murillo, historiadors; Francesc Bujosa i Josep M. Vidal, historiadors de la ciència; Lluís M. Todó, especialista en literatura francesa; Agustín Domingo, Josep M. Esquirol, Fernando Savater i Gabriel Amengual, filòsofs, desplegaren, amb el màxim rigor, l'ampli ventall que posà el coneixement del passat il·lustrat al servei dels grans interrogants que sacsegen la nostra modernitat qüestionada. Caldria afegir-hi dues conferències de primer ordre, que evidencien la xarxa de col·laboracions institucionals en la celebració de l'*Any Joan Ramis*: la de Mercè Otero, organitzada per l'Institut Joan Ramis i impartida a l'Ateneu, que oferí nous elements per a la lectura ginecocrítica de la tragèdia neoclàssica *Lucrècia*, i la d'Antoni-Joan Pons, pronunciada en l'acte commemoratiu que va tenir lloc a l'Ajuntament de Maó el dia 26 d'abril, data del 250è aniversari del naixement de Joan Ramis, fill il·lustre de la Ciutat.

Paral·lelament, el Cercle Artístic de Ciutadella, al llarg d'aquest any, ha duit a terme un cicle que, amb el títol *Josep M. Quadrado i el temps del Romanticisme*, ha aplegat també figures de grans especialistes reconeguts per tal de presentar la trajectòria de Josep M. Quadrado –a càrrec d'Antònia Tayadella– i diferents vessants de la seva obra i de la seva activitat –J. I. Montobbio, Joan Cantavella i Pere Fullana– des del marc prèviament establert del moviment romàntic –Antoni Marí– i del de la Renaixença –Joan Mas i Vives. El lliurament del prestigiós premi Born de teatre, a finals de novembre, ha creat també un espai per al Quadrado dramaturg, el qual havia expressat el desig de ser reconegut per la seva obra teatral, actualment poc coneguda i valorada.

DE L'INSTITUT JOAN RAMIS A LA COMPANYIA TEATRAL LA CLOTA: LA POSADA EN ESCENA PER AL GRAN PÚBLIC

Tot i la nombrosa assistència als cicles de conferències suara esmentats, no hi ha dubte que el protagonisme, pel que fa a la posada en escena de l'*Any Ramis* per al gran públic, correspon al món docent i al teatral. En efecte, l'institut que duu el nom de l'il·lustrat maonès va assumir amb entusiasme el protagonisme que li pertocava, tot implicant-se el conjunt de la comunitat escolar. Així, li va caber l'honor simbòlic d'inaugurar, amb l'assistència d'autoritats de tot l'àmbit insular, l'any dedicat a Joan Ramis, la participació activa en el qual va concretar en dos àmbits. Primer, l'organització d'una setmana d'activitats –del 22 al 26 d'abril–, oberta amb una auca-pregó de l'alumnat del centre i continuada amb una sèrie de conferències: Andreu Murillo, Josefina Salord, Josep M. Vidal, Guillem Sintes, Antoni-Joan Pons i Mercè Otero foren els encarregats de posar a l'abast del públic majoritàriament escolar les coordenades del món i de l'obra de Joan Ramis. L'interès, altrament, havia estat nodrit al llarg del primer i del segon trimestre a través de l'elaboració d'un treball de divulgació, duit a terme per vint-i-dos alumnes de 3r de BUP i de COU, sota la coordinació de Joel Bagur, Josefina Salord i Àlex Villeyra: *Joan Ramis, un il·lustrat de la Menorca disputada*, editat pel mateix institut i presentat en el marc d'aquesta setmana, fou finalment guardonat per la Fundació Jaume I, que li atorgà un dels XVIII Premis Baldiri Reixac.

Dia 26 d'abril, la companyia teatral La Clota, dirigida per Pitus Fernández, estrenava l'espectacle *Ramis de la tragèdia a la farsa*. Els textos escenificats –el monòleg de Brutus i el final de *Lucrecia*, l'*Elegia* amb motiu de la mort de la seva dona, l'*Ègloga Tirsis i Filis* i una selecció de *Poesies burlesques i amoroses*– van permetre al públic de gaudir de l'actualitat, punyent i vital, de l'obra literària de Joan Ramis. Avalat per un bell text de Pere Gimferrer al programa de mà, la màgia teatral garantia amb certesa l'abast d'autor clàssic de l'il·lustrat maonès.

LA DIMENSIÓ ACADÈMICA DE L'ANY RAMIS I QUADRADO

Cal esmentar, en primer lloc, la projecció externa de Joan Ramis a la UIB i a la Universitat Catalana d'Estiu: el maig d'enguany, durant la setmana d'activitats de l'Institut Menorquí d'Estudis a l'UIB –dins el marc del conveni de col·laboració signat per les dues institucions–, Josefina Salord presentà les aportacions de l'Any Ramis a la conferència *El grup il·lustrat menorquí: un nou estat de la qüestió*. Així mateix, el curs programat per l'IME *Joan Ramis i la Il·lustració a Menorca* –a càrrec d'Antoni-Joan Pons, Josefina Salord i Josep M. Vidal– va permetre de difondre entre el professorat i l'alumnat reunit a Prada de Conflent les principals fites d'aquesta primera, i encara no prou reconeguda, figura del segle XVIII català.

Amb tot, l'acte acadèmic central va ser aportat per les *Jornades Joan Ramis i Josep M. Quadrado. De la Il·lustració al Romanticisme*, celebrades a Maó i a Ciutadella els dies 31 d'octubre, 1 i 2 de novembre. Les ponències de caràcter general de Jordi Carbonell, Jordi Ginebra, Joan Mas i Vives, Joaquim Molas i Antònia Tayadella varen tenir el contrapunt d'un gruix important de comunicacions, a càrrec de Santi Moll, Maria Paredes, Antoni-Joan Pons, Magdalena Fàbregues, Ignacio Martín, Vicent de Melchor, Josep M. Vidal, Miquel Àngel Casasnovas, Joan Cantavella i Josefina Salord, que abordaren aspectes inèdits o replantejaren críticament aspectes de l'obra de l'il·lustrat maonès i del romàntic ciutadellenc. La presentació de dos llibres estretament relacionats amb la celebració, l'any 1991, de l'Any Antoni Febrer i Cardona –el de Maria Paredes i Baulida, *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)* a càrrec d'Àngel Mifsud, i el de Jordi Ginebra, *L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona* a càrrec d'Antoni-Joan Pons– ens dona la veritable clau del sentit d'aquestes Jornades: propiciar, d'acord amb el text que n'acompanya el programa, "un diàleg que ens condueixi al futur del coneixement, aquell on els grans autors de la nostra tradició tindran doble veu, la pròpia i la que parlarà d'ells des de la història i la crítica culturals".

L'any 1996, l'Any Joan Ramis i Josep M. Quadrado s'ha desplegat sota aquest signe de creació de presència. L'esquelet ressenyat ha contribuït a donar vida a les dues figures abans imprecises; fins els seus rostres, gràcies a una iniciativa dels ajuntaments de Maó i de Ciutadella, guaiten emmarcats a l'entrada dels instituts a què abans només donaven nom. Per tot açò, ara i a partir d'ara, després d'aquest recorregut de re-coneixement, podem començar a retre a aquestes dues grans figures menorquines el veritable reconeixement de la memòria històrica: la que lliga creadorament i críticament el passat amb el nostre present.

JOAN RAMIS

UN IL·LUSTRAT DE LA MENORCA DISPUTADA

JOEL BAGUR, JOSEFINA SALORD I ÀLEX VILLEYRA
(coord.)

RESSENYA DE LA CONFERÈNCIA DEL PROF. AGUSTÍN DOMINGO MORATALLA: “LA VIGENCIA DE LA ILUSTRACIÓN DESDE LA CRISIS DE LAS IDEOLOGÍAS”¹

ANTONI BARBER ORFILA (*)

Presentam aquí un resum de la interessant conferència que ens va oferir el professor Domingo. No volem transcriure la seva conferència, sinó fer-ne únicament una breu ressenya comentada. El plantejament del professor Domingo era el de proposar una crítica de la Raó il·lustrada, capaç d'actualitzar-la sense perdre'n per això el sentit i la força. Aquesta proposta es formula en confrontació (o diàleg) amb d'altres propostes contemporànies, també configurades sobre la base d'una determinada lectura del significat de la Il·lustració, però no sempre amb la voluntat de corregir-la, sinó de negar-la en la seva totalitat. Aquest fou el nucli de la conferència, desenvolupat entorn de l'exposició de les “quatre hipòtesis” per a una “rectificació” de la Il·lustració.

Però abans calia situar millor el problema. A. Domingo encetà així la seva conferència amb una part inicial dedicada a interpretar la Il·lustració com un fenomen cultural, més enllà de les seves manifestacions “pràctiques” en la vessant econòmica o política. Existeix, naturalment, una traducció en el terreny econòmic o polític del fenomen de la Il·lustració, però l'arrel d'aquelles manifestacions és pròpiament cultural i té a veure amb un univers de concepcions relacionades, per exemple, amb els problemes avui tan debatuts de la universalitat dels valors, del

---

¹ Conferència del cicle de l'Ateneu de Maó, La Il·lustració europea: llegat o llavor?, pronunciada el 24 de novembre de 1995.

(*) Professor de Filosofia de l'IES Joan Ramis i Ramis de Maó.

descencís respecte dels models il·lustrats d'home, del politeisme axiològic de Max Weber, de la tolerància i la reformulació del sentit i abast de la religió, del nihilisme com a canvi d'època de què parlà Nietzsche, de la llibertat, igualtat i fraternitat com a valors essencials en el terreny polític, etc. La modernitat il·lustrada genera des de dintre tant la seva correcció com la seva negació, i aquest és el problema que cal avui debatre, per tal d'actualitzar el concepte i veure en qui sentit esteim parlant ja d'una nova època. En el fons, ens interessa d'arribar a una comprensió del nostre propi moment i situar-nos en ell de manera autònoma i conscient, amb la pretensió de construir un home més lliure i més crític tant amb un mateix com amb la societat que ens acull i envolta.

El punt de partida per a aquesta reflexió no és cap altra que una constatació: vivim avui en l'època del "crepuscle del deure". L'home kantià era gairebé com un heroi, afeixugat per una consciència moral aclaparadora recordant-li a cada moment quin era el seu Deure inexcusable, sense deixar mai de lluitar internament contra les tendències naturals que l'empenyien en sentit contrari. Era l'home que Nietzsche descrivia emprant la metàfora del camell, sempre submís, sempre afeixugat, sota el fermall etern del seu Deure. Nietzsche significà, efectivament, un toc d'atenció, i, junt amb Marx i Freud, ha estat un dels grans crítics de la modernitat. Marx criticava la hipocresia del "bon pensament" il·lustrat mentre es reproduïen les condicions que feien possible l'explotació i l'alienació de l'home. Freud, després ja de Nietzsche, havia fet veure que aquesta duplicitat arriba a l'interior mateix de la consciència de l'home modern, descobrint sota la seva superfície un substrat pregon gairebé insondable de tendències i impulsos primitius que governarien en darrer terme el dinamisme dels processos mentals. Avui, vista ja la crítica de la modernitat, cal preguntar-se: ens han fet la societat i la cultura modernes realment més reflexius (autònoms) i més educats (virtuosos)? Aquest havia constituït el propòsit de la Il·lustració i de la modernitat com a fenomen cultural, i sota aquest criteri caldria jutjar-la. Ens ha fet, la mateixa modernitat (però ara en la seva vessant política), veritablement més universalistes i justos? I, finalment, ens ha fet més independents i feliços (modernitat en la seva vessant econòmica)? Alguns crítics de la modernitat creuen que tot ha consistit en un monumental error, que cal assajar camins totalment diferents, ja sigui en direccions oposades a les seguides fins ara o senzillament tornant cap enrere i començant de nou. Altres crítics, per exemple en la línia del pensament marxista o personalista, han destacat certament algunes conseqüències negatives del moviment il·lustrat, basat en la confiança optimista en el progrés sense límits i en el poder de la raó com a mitjà de l'emancipació dels homes (raó científicotecnològica). Aquests crítics han vist en l'home, resultat de la modernitat duita fins a les

darreres conseqüències, un home especialitzat fins al límit però sense capacitat de conferir una direcció conscient als processos dels quals forma part i, per tant, sense capacitat d'entendre i sense esperit, amb possibilitats sobrades de satisfer els mínims desitjos de consum, però sense veritable experiència humana i, per tant, sense sentiment i sense cor. La "Raó dels deures" hauria duit a un home buit, atomitzat, isolat, frustrat i, per tant, víctima de si mateix i presa fàcil de tota mena de manipulacions.

Ara bé, l'home il·lustrat presenta en realitat dues vessants, com el déu Janus (representat amb dues cares). L'una sacralitza el deure i expressa la fredor de la Raó sense passió, d'una Virtut sense felicitat. Es, però, aquesta concepció deontològica de la moral la que serveix de fonament conceptual a l'emergència d'una "societat dels drets". L'individu no és només subjecte d'una consciència moral normativa sota la forma de "deures", sinó també de "drets": tenim el "subjecte de dret" modern. L'altra cara, oposada a la primera però interna al propi moviment de la modernitat i la mentalitat il·lustrada, és la que en fa precisament la crítica: des-sacralitza la consciència virtuosa i entén aquella sacralització com una "màscara" que serveix per amagar i justificar allò que es vol sostenir des de la hipocresia: l'explotació social de l'home per l'home (Marx), la submissió de l'home a si mateix per mitjà d'una falsa moral de dèbils i esporuguits (Nietzsche), una "bona consciència" que amaga la interiorització d'un principi d'autoritat extern, la funció repressora del qual s'exerceix sobre les forces pregones del nostre psiquisme i de la nostra ment (Freud). És a l'interior d'aquestes tendències crítiques que sorgeix l'anomenat en els nostres dies "pensament dèbil" (o "subjecte dèbil") per referir-se a aquell subjecte que ja no està segur del valor absolut de certs principis i normes pretesament universals en els quals abans hauria cregut cegament. D'aquí, en bona part, ha pres el seu impuls l'anomenada "post-modernitat".

Però si parlem d'Il·lustració i volem entrar-hi amb una mica més de detall, cal explicitar quin model d'interpretació és el que volem fer servir. Mencionarem aquí tres models: el d'I. Kant, el de M. Weber, i el de Lipovetski. Farem una breu referència a cadascun d'ells. Per a Kant, la Il·lustració es defineix pel lema "sapere audere": atreveix-te a saber. És el principi de l'autonomia, de governar-se per la raó i, en definitiva, per un mateix, sense dependre d'instàncies externes a la raó mateixa. El model kantià és un model clarament moralista basat en la idea que l'univers està, en darrer terme, prou ben constituït com per premiar els virtuoses i realitzar els ideals de la raó en la naturalesa i en el món. Ara bé, per a això cal l'esforç i l'autoexigència, és a dir, la virtut, i, com a resultat d'aquesta, el subjecte s'inscriu en un procés indefinit de progrés moral (i, conseqüentment, social i polític) de tota la humanitat, que porta en darrer terme al "regne dels fins", una

comunitat de subjectes morals en perfecta harmonia entre si. "Moral", per tant, equival a "racionalitat", i aquesta racionalitat és certament exigent i rigorosa (el "formalisme moral" kantian), però és també una "racionalitat de fins", que té com objectiu últim l'ésser humà mateix i la seva pròpia realització com a resultat dels seus esforços, realització que ho és simultàniament de tots o no ho és de ningú.

Després ve el model de M. Weber, un dels sociòlegs més influents de tots els temps: identifica "modernitat" amb "societat capitalista" entesa en un sentit molt ampli, i en fa unes anàlisis força acurades. Sobre la base de la interpretació de Weber, alguns autors posteriors començaran a parlar de la "raó instrumental" per referir-se a la raó científicotècnica, considerada com el paradigma de la racionalitat dintre de certes tradicions il·lustrades (també Kant pensava que el progrés de la ciència resultava fonamental, però ell havia posat encara més èmfasi en els aspectes morals: ara bé, ambdues vessants eren les manifestacions d'una única Raó). Segons Weber, aquesta Raó il·lustrada s'ha d'escriure efectivament en majúscula, i vindria a ocupar el lloc central de la idea de Déu en els pensadors medievals. Es tractaria d'una secularització del cristianisme, basat ara en un "monoteisme" de la racionalitat. L'home, per dir-ho així, en participa, de la racionalitat, però la Raó mateixa és el nou déu. Ara bé, el resultat d'aquest plantejament és, segons Weber, justament el contrari: s'incorre finalment en un politeisme axiològic, derivat de l'atomització social i de la privatització de la moral tant com de la tecnificació i "racionalització" dels processos de producció econòmica, que fan que la raó pública sigui tan sols una raó "científica", que exclou tota possibilitat de "metafísica" i "filosofia moral" i relegant aquestes qüestions a l'àmbit d'allò privat. La modernització equival ara al domini de la racionalitat científicotecnològica i a la universalització dels processos de producció; arribam a una societat on predomina la tècnica per damunt de la comunicació. No és, estrictament parlant, una societat "sense valors", sinó una societat on els valors no tenen rellevància en els processos de discussió pública, on cada individu es governa pels "seus propis" valors sense possibilitat de comunicació ni contrastació pública d'aquests principis axiològics fonamentals. La societat moderna considera l'individu com a identitat abstracta; homogeneïta, iguala, però alhora tanca l'individu dins l'esfera d'allò privat, intransferible i incomunicable, atomitzant la societat. Altres característiques de la societat moderna són la centralització política, la tecnificació dels processos de producció, l'acumulació de capital com a causa i efecte de tot l'anterior, i una modernització entesa com a racionalització dels processos socials, sense anar més enllà d'una racionalitat instrumental o tecnificada, deixant tota la resta defora del terreny estricte de la racionalitat (subjectivitat equivaldria a irracionalitat).

El tercer model és el de Lipovetski, l'autor més recent. Lipovetski veu la Il·lustració com l'època d'exaltació de la idea del "deure", una secularització del deure religiós. Existeix una idealització de l'"obligació", que conduiria a una mena d'"universalisme laic" (existiria una moral de mínims que valdria de la mateixa manera per a tothom, fos quina fos la seva cultura i la seva tradició religiosa, i que serviria de fonament d'uns "drets humans" amb validesa normativa universal). La ciència juga igualment un paper important, però separada completament de la moral. La ciència seria "neutral", sense càrrega axiològica i alliberada de tots els "prejudicis". A l'altre costat, la moral seria "autònoma", sense necessitat d'estalonar-se en cap mena d'autoritat social o religiosa, però fermament arrelada en la idea de "deure". La moral il·lustrada és una moral de "virtuts", i particularment de "virtuts laiques", a les quals es rendiria culte. Lipovetski creu que aquestes "virtuts laiques" són les mateixes virtuts de sempre revestides d'un llenguatge secularitzat, tal com ja cregué Nietzsche. Així, cal passar d'aquesta forma de pensament "moralista" a una altra forma de pensament "post-moralista", on l'abstracció i la fredor del "deure" siguin desplaçades per una ètica de "les distàncies curtes", superadora de l'abstracció de les concepcions anteriors i a l'abast d'un individu implicat i solidari amb allò que troba més a prop.

Feta aquesta exposició dels tres models interpretatius de la Il·lustració, passem ara a les concepcions generals vigents i a les possibilitats que ofereixen d'una "rectificació" de la Il·lustració. Són quatre: l'antropològica, l'estètica, la tradicionalista i l'ecològica. Comencem per l'antropològica (o humanista). Segons aquesta concepció —que té la seva arrel, per un costat, en el marxisme i, per l'altra, en la fenomenologia (altres ramificacions de la qual són l'existencialisme i el personalisme) de Husserl i Heidegger—, la crisi de les idees il·lustrades és la crisi de l'humanisme, sí, però d'un humanisme tecnocràtic, homogeneïtzador i consumista, i, enfront d'això, la resposta ha de ser integrar aquest humanisme tecnocràtic en un humanisme comunicatiu. Connectant amb la tradició de l'Escola de Franckfurt, han sorgit les actuals "ètiques comunicatives", els principals representants de les quals són els alemanys K. O. Apel i J. Habermas. La relació home-naturalesa, resolta per la via de la dominació tècnica, es transforma en una relació home-home possibilitada per la via de la comunicació. No podem fer abstracció de les dimensions comunicatives de l'home, justament aquelles que el defineixen com a "ésser que parla", és a dir, ésser dotat de "logos", de "raó", enfront de la sola animalitat. També la humanització de la naturalesa pressuposa el coneixement, i aquest pressuposa la intersubjectivitat del llenguatge i les dimensions comunicatives lligades a ell: la recerca desinteressada del consens i la veritat.

L'altra concepció és l'estètica o "neo-nietzscheana". Enfront d'un humanisme

moralitzant i egoista (tot gira entorn de la subjectivitat, la mònada individual), l'única esperança que hi queda s'ha de cercar per la via de la substitució de l'imperatiu categòric kantian (la Raó convertida en un poder absolut) per una visió estètica i lúdica de la vida. La vida no és obeir normes o complir deures permanentment, com una condemna eterna. La vida és un joc, i cal afrontar-la tal com és, sense por, sense renúncies. Cal jugar des de la innocència de l'infant (la imatge és nietzscheana: del camell al lleó, i del lleó a l'infant), havent passat per la fase prèvia de la rebel·lió contra la internalització d'un Déu tirànic omnipresent, ara per mitjà de la idea del Deure. Per jugar calen regles, però les inventam nosaltres, i les canviem permanentment. Res més enfora dels "imperatius categòrics" kantians, dictats per una hipotètica "Raó absoluta", que exigeixen no l'auto-affirmació, sinó l'auto-renúncia, justament el camí contrari al que demana el nou home. Cal apostar, doncs, per la dimensió lúdica i passional de la vida, per la creativitat expressiva i la ficció, per l'estètica abans que per l'ètica, per l'afirmació de les dimensions fins ara ignorades o reprimides del subjecte humà de la mà de l'una tirania de la Raó que s'ha reproduït al llarg dels segles.

La tercera concepció és la tradicionalista, el principal representant de les quals seria A. MacIntyre i la seva proposta de tornada a l'aristotelisme. MacIntyre pensa que tota la Il·lustració ha suposat un gran error. Ha portat a la fragmentació i a l'individualisme. Ara cal corregir els errors, fins i tot si això significa renunciar i negar del tot les idees il·lustrades i reprendre models clàssics com el comunitarista del gran estagirita Aristòtil. El comunitarisme suposa la idea que l'individu no neix, ni es realitza, ni troba la seva felicitat fora del context comunitari. Cal pensar la comunitat com l'àmbit propi en el qual es realitza l'individu, i no pretendre, en nom de la Raó, separar-lo d'ell, isolant-lo i fragmentant la societat en un simple agregat de mònades aïllades i irrenconciliables. Enfront del "pensa per tu mateix" de la Il·lustració, cal regressar a un estadi anterior: el de la fusió entre l'individu i la comunitat, el de l'aplegament d'éssers egoistes dispersos en una globalitat constituïda d'acord amb pautes establertes segons el sentit comú i sancionades per la tradició. La tradició no pot, ni ha de ser, qüestionada a cada moment, si no volem caure en la disgregació. La Il·lustració portava en el seu si una apologia del desig subjectiu i arbitrari sense comptar amb les necessitats reals dels homes, amb una teoria forta de la naturalesa humana que fixés d'una manera clara allò que és acceptable i no ho és dintre d'una comunitat, posant els límits deguts a aquella arbitriietat individualista. Enfront del pensar per un mateix, cal regressar a una "societat de tutors", on les normes establertes en el si de la comunitat són del tot inviolables i no poden ser posades en qüestió en nom d'unes hipotètiques exigències derivades d'un imperatiu d'ordre superior (la Raó).

Enfront de la falsa il·lusió de l'universalisme, cal ser realistes i assegurar els principis comunitaristes, els únics que permeten la realització de l'individu en el seu context apropiat.

I la darrera concepció és l'ecològica. La preocupació moderna pels drets humans hauria de culminar, segons aquesta concepció, en un projecte que integrés aquells drets dintre d'un marc més ampli, capaç d'abraçar també els "drets dels animals", els "drets de la terra", etc. Pensar els drets en termes d'Estat és propi de la Il·lustració. Però això, paradoxalment, seria reduir el concepte de "justícia" a un sentit individualista que en el món d'avui no podem acceptar. L'home no viu sol, sinó en un entorn natural i ecològic del qual es nodreix, que li permet de viure, i que, per tant, és anterior a ell mateix. Cal anar més enllà de l'individu modern fins arribar als drets dels pobles, de les futures generacions, del medi ambient, i, per damunt de tot, cal integrar les anomenades "externalitats", que mai són tingudes en compte en el sistema de producció o distribució de béns (els costos sobre aquelles diferents realitats abans mencionades dels actuals sistemes de producció i distribució de béns destinats al consum egòlatra i individualista). És l'anomenada "deep ecology" de A. Naess i d'altres autors ben actuals.

Tot això ens porta a una conclusió. Correcció o negació de les idees de la Il·lustració? També la negació porta a alguna mena de correcció, feta de manera constructiva, però cal recordar que hi ha conquestes del pensament il·lustrat que avui són ja irrenunciables. De les quatre concepcions acabades de senyalar, sols la primera s'arrela clarament en la tradició de pensament remuntable fins a la Il·lustració, car parteix d'un diàleg i confrontació viva amb els grans autors d'aquella època, i superar-los ha de voler dir prèviament assumir-los. Cal pensar, doncs, en una rectificació. En quina línia? L'home modern ha esdevingut un home escindit, i aquesta escissió es trasllada a la dimensió moral dividint l'home entre la moralitat pública i la privada, divisió a resultes de la qual ens hem de preguntar si la moralitat, també la privada, no hi ha sortit perdent. Efectivament, cal aprendre a pensar per un mateix, a ser autònoms, i protagonistes de tots els processos personals i socials, però això suposa una tasca de formació i educació dels subjectes ciutadans seriosa i pregona, per tal de convertir-nos en individus més reflexius, adults i responsables. Fent-nos ressò del lema de la Il·lustració, podríem afirmar que cal ser nosaltres mateixos, i això vol dir també ser actuals. L'home, avui, és més "persona"? Ser persona vol dir ser-ho de manera integral, també amb els sentiments i la capacitat d'expressió, i vol dir ser-ho de manera relacional, tenint en compte els altres i començant per la immediatesa d'un "tu". Cal parlar de "responsabilitat" i no de "domini", en el sentit de "tenir cura" uns dels altres, de crear una xarxa de relacions veritablement humanes de baix cap a dalt, d'allò privat fins

allò públic, sense una línia de demarcació infranquejable entre els dos àmbits i sense excloure ningú. Cal no delegar en l'Estat, i començar per fer-nos més reflexius, més educats i solidaris cadascun de nosaltres mateixos, amb allò que tenim més a prop, fins arribar a tothom, per diferent que sigui de nosaltres. Cal integrar la diferència, no homogeneïtzar-la. La llei no desplaçarà mai la veritable justícia, i aquesta comença pel més simple dels actes de tots i cadascun dels homes. Cal, consegüentment, revisar les tendències actuals a l'atomisme social, a la privatització de la moral i a la juridització de la moralitat pública. Allò públic no és (no hauria de ser) l'àmbit de la immoralitat, sinó el lloc on confluïm tots amb les nostres idees, les nostres aspiracions i els nostres actes, el resultat del que som i volem tots i cadascun de nosaltres. Pensar per nosaltres mateixos, sí, però per viure junts en una societat justa.

ELS BOSCOS I LES CIUTATS D'UN POETA: ÀLEX SUSANNA

PONÇ PONS (*)

Hölderlin, el gran clàssic alemany que, ja amb el seny esvalotat, perdut, es va passar els seus quaranta darrers anys dalt unes golfes de la ciutat de Tübingen d'on podia veure el Neckar, es demanava al poema *Pa i vi*: “per a què poetes en temps de misèria?” i joestic content de presentar-ne aquí, a l'Ateneu, un d'autèntic avui vespre, perquè en aquest temps confusos (ni més ni menys miserables que els anteriors, si de cas, més postmoderns i més cínics) la poesia continua essent necessària, no en el sentit de Cocteau, que deia: “Jo sé que la poesia és imprescindible, però no sé per a què”, sinó entesa (són paraules de Valente: “La escritura no es un acto, es un estado”) com una forma humaníssima d'exploració i de recerca, de llibertat, de saviesa, un exercici sensible d'intel·ligència i d'amor.

Miquel Àngel Riera ha dit que “La bellesa de l'home és que crea bellesa” i jo vull parlar entusiastament d'aquest magnífic *Boscós i ciutats* que tanca, crec, un cicle (*Memòria del cos, Palau d'hivern, Les anelles dels anys*) i segella i confirma la maduresa poètica d'aquest home que estima lúcidament les paraules i pretén, seguint l'exemple de Jaime Gil de Biedma, no només fer poesia sinó acabar essent poema.

I al primer del llibre: *Joc* (la literatura és també artifici, construcció, elaboració formal, un joc de mots on deixam, ja ho diu Miquel Martí i Pol: “En cada mot m'hi jugo l'existència”, un tros apassionat de vida), trobam uns versos que ens obren el camí d'entrada als boscos i les ciutats que conformen la geografia humana, vivencial, poètica d'Àlex Susanna:

(*) Catedràtic de literatura a l'Institut Josep Miquel Guàrdia, d'Alaior.

Cada nit m'assec vora el foc a veure
que em diuen les seves flames dansaires:

La nit, el foc, amb la seva càrrega romàntica, envolten el poeta que, assegut davant el paper en blanc, intenta desxifrar, vident, els silenciosos signes invisibles de la vida i fer perviure amb mots que vessin de bellesa i s'eternitzin de sentit allò que viu i sent, allò que estima i creu.

Les seves són possiblement les mateixes flames emotives d'aquells versos antològics que va escriure Bartomeu Rosselló-Pòrcel:

Tota la meva vida es lliga a tu,
com en la nit les flames a la fosca.

I és que la vida d'Àlex Susanna està lligada íntimament, profundament, indefugiblement a la poesia, d'una forma gairebé absoluta.

Pilar Rahola, la nostra republicana política, l'ha descrit com "la persona més patològicament enamorada de la poesia d'aquest país" i Àlex Susanna, poeta sense perdó i sense excusa, ens dóna en aquests versos inicials la clau del llibre:

Mes cada nit això mateix delejo
per si en la sabent repetició
trobes la clau d'un viure tan ardit:
de moment siguin aquests mots incerts
com les brases roents que ens parpellegen
el seu últim prec abans d'emudir...

Són brases roents, paraules vives, versos viscuts, crits escrits. Al llarg del llibre (l'edició, vull remarcar-ho, és esplèndida), Susanna ens mostra a través de boscos i ciutats tota una sèrie de paisatges tan ben descrits i recreats que impacten per la seva vigoria i la seva gran plasticitat.

Però el més significatiu, el més colpidor, allò que dóna la mesura exacta de la qualitat del llibre és que a partir d'aquestes descripcions, a voltes magistrals, dantesques:

en un eco incessant de grinyols que es responen:
cada branca que cau és un braç que es despenja,
cada tronc que es desploma és un cos derrotat.

el poeta s'endinsa en les insondables boscúries, en les secretes i fosques ciutats de l'ànima humana.

Bressen les ones un sopar frugal
abans d'adormir-nos sobre una doble
ciutat colgada: la dels nostres dies,
la de la nostra vida.

En aquests boscos, moltes vegades simbòlics, de l'instint i la contemplació, en aquestes ciutats de vida urbana activa i racional és on el poeta explora, a partir sempre del paisatge, el món interior de l'home i assevera lapidari:

Allí un temple els espera,
altiu i estrenu, solitari,
embarrancat en ell mateix
com un vaixell orfe de cops d'onades:
la vida és travessa,
la vida és sotsobre.

La vida és sobretot un temps (*carpe diem!*) per estimar i per conèixer nous territoris i espais que, en aquest llibre d'Àlex Susanna, resulten ser tan menorquins com:

Santa Àgueda: on sembla que el temps
—estadant esgarriat d'aquest perdut reialme—
bati impertèrrit garbes i més garbes

Sanitja, on: Ara, sota aquestes aigües tranquil·les
hi dorm una ciutat sencera,
amb les seves cases, carrers i temples,
coberta de sorra i algues,
desproveïda de memòria:

o Algendar, que: Nat en alguna eixuta torrentera
davalla anguilejant
fins abocar-se al mar
després d'un llarg i somiós trajecte:

però ara és un palau abandonat
on mates i esbarzers campen a lloure...

També hi podem trobar paisatges de Nova York que traspuen anàforics i humilíssims un cert to franciscanista:

l'aigua fresca que ens empassem sense parar
i s'esmuny agraïda per tot el nostre cos,
l'aigua que cada matí ens remulla
i en poltres estremits ens converteix,
l'aigua proclama de salvació
i on fem cap sempre que podem...

Curiosament (a mi m'ha sorprès), l'avió és un element lligat a l'acte creatiu que apareix en quatre poemes. Susanna ha dit: "és un escenari que em resulta bastant fecund, pel fet que s'hi produeix una desconexió total respecte a la pressió de la vida quotidiana i de la feina. Anar en avió sol ser per a mi una alliberació".

A *Edat doblada*, tot descrivint un company de viatge, estampa versos contundents:

Però ara que et doblen els anys i vora meu
et tinc contant-me coses del passat,
cruel mostra el temps les seves urpades
i el teu bell rostre veig cansat,
crispat per tot el que l'assetja
—una separació, un fill molt jove,
un son escàs i molta mala llet al teu voltant—,
per bé que són potser les teves mans el camp
on l'arada del temps més feina ha fet.

A *Tot volant*, un poema amb el qual m'he sentit especialment identificat, Susanna explica i evoca la sensació d'enyorança, de lligam, de pertanyença que se'ns desvetlla i ens corca quan (per sort, no sempre) viatjam en avió i pensam en la nostra família:

L'avió va més ràpid que no jo,
i malgrat estar tan lluny de vosaltres,
us duc ben aferrats al pensament
i no us deixo anar un sol instant:

Àlex Susanna acompanyat de Ponç Pons i Josefina Salord amb motiu de la presentació dels seus dos llibres a l'Ateneu de Maó.

sou els meus, sou tot el que tinc,
i ja no puc imaginar-me sense vosaltres.

El final és emotiu i prou entenedridor:

¿Què ha canviat, doncs, ara que un avió
se t'endu lluny cap a terres inexplorades?
No res, sinó que et sents més sol que abans.

A *La belle et la bête* descriu hiperbòlicament, amb una càrrega irònica que arriba a l'esperpent, que acaba en caricatura, les accions més fisiològiques dels passatgers als lavabos dels aeroports i la transformació que experimenten en entrar a l'avió on:

Ningú recordarà aquest peatge del cos
i les hostesses ens tractaran com àngels.

Però és a *Visions* on, després de situar el poema, d'explicar-nos que "Des del finestró oval de l'avió adreces els ulls a l'estrany paisatge", Susanna exposa una mena d'autopoètica que reprendrà i reafirma tot al llarg del llibre:

Així la vida com la poesia
 quan s'alcen o s'allunyen massa
 del que t'és conegut
 deixen a l'acte d'interessar-te,
 car t'agrada viure-les des de baix,
 des d'aquell nivell zero
 on les coses són com són
 i caminar vol sempre un mínim esforç.

La seva és una poètica de l'experiència i ell cerca per damunt de tot (amb treball de polidor, d'orfebre) la claredat formal. Ho ha dit en una entrevista:

"El bon poeta s'adreça a tothom. Un poeta que resulti del tot intel·ligible per a una persona del carrer no és un poeta sinó un gran artífex de la llengua. Durant la dècada dels setanta, els poetes van arribar a un grau tan alt de prestidigitació i d'acrobàcia verbal que van acabar allunyats del públic".

Al llarg del llibre, trobam diversos poemes que a partir de descripcions acaben amb una breu referència-reflexió-opinió sobre el sentit i la forma del fet poètic.

llevat d'uns pocs gestos inabastables
 però contundents i augurals com la millor poesia.

El poeta (*ars longa, vita brevis*) conscient de la dificultat de l'art, de la brevetat de la vida, sap, però, que és en les obres d'art on pervivim.

Cap vida no cap mai en un poema,
 però és dins seu que les coses duren,
 i un centenar d'anys bé es mereix
 de ser lloat amb l'ajut d'uns pocs versos.

Susanna, que s'autoretrata, crec, en un poema on brillen els ulls cecs de Jorge Luis Borges i que titula genèricament *El poeta*, després d'explicar-nos que:

Diu que no el veu, però continuarà
 buscant-lo fins a la fi dels seus dies:

així comença el darrer llibre seu,
més cansat i sapient, descregut,
brunyit a força de tantes passades.

(el seu llibre també ho és brunyit, a força de passades; s'hi aprecia una gran feina de correcció i poliment, d'ajust i síntesi poètica) ens comenta que: "cada nou llibre és un cercle més" (*Les anelles dels anys?*) i acaba confessant que:

Des de llavors no ha fet altra cosa
que perseguir unes mateixes imatges
creient que sempre s'hi acostava més
i que al final potser resplendirien
en el desert pavelló dels seus ulls.

Jo hi veig restes i lligams, ressons d'*Els dies antics* i *Palau d'hivern*. Susanna, que s'ha endinsat en els boscos miratgers de la paraula, que es passeja solitari per la urbana geografia plena de veus del seu cor, ha fet en aquest llibre un impressionant exercici d'introspecció i hi ha un paral·lelisme, crec, entre el que cerca a les runes salabroses de Sanitja i el que cerca entre les runes (que diria Gil de Biedma) de la seva intel·ligència i dels seus essencials versos:

Passegem per boscos que ens sobrepassen
com dins una catedral o una gruta
marina d'incertes clarors:
a la deriva, camins com corrents
se'ns enduen al seu grat
i fem tombs i més tombs
sense saber on anem,
perduts en nosaltres mateixos,
però embolcallats de penombra,
cants voladissos i fortes olors:
tot el patrimoni d'aquests grans boscos.

Susanna ha hagut d'assumir (de vegades dolorosament) el seu destí indefugible de ser poeta i demana a *En record de Meleagre*:

[...] dóna'm també forces
perquè recordi que de tot això
cal deixar-ne testimoniatge escrit.

De fet, tot el du a la poesia, tot l'empeny (ja ho deia Luis García Montero: "que todo acabará en literatura"), a convertir la més mínima experiència quotidiana en versos i en poema. *Naufragi*, *Pels vials de la Facultat*, *Converses boscanes*, *Urgències*, *Les veus dels veïns*, són bons exemples d'aquest furor creatiu, d'aquest constant intentar (mitjançant l'ajut de les paraules) fer perviure allò que viu i el desviu en un vers. El vers com a artifici, com a construcció formal i passional que perdre i que permeti fer sentir al lector allò que el poeta pensa, sent o està vivint.

Com ha dit Joan M. Pujals: "El secret de la poesia d'Àlex Susanna és que sota l'aparença d'una senzillesa diàfana ens fa còmplices de la seva recerca íntima". "La seva poesia és com una torrentera d'aigües transparents, al fons de les quals descobrim una arquitectura submergida".

Maria-Pau Cornadó ha afirmat que: "En poesia catalana és difícil de trobar tanta diversitat de línies, de lectures, amagada sota aquesta sobrietat d'estil: cosa que constitueix una característica i un mèrit incontestable d'aquest poemari".

La poesia d'Àlex Susanna és el fruit d'una elaborada feina de neteja, de desbrossament formal; neix d'un desig de ser clar, entenedor, llegible; és una poesia que no defuig cap registre ni cap recurs estilístic, però que els posa al servei de la comprensió, la fonda claredat, la intel·ligent nitidesa.

Susanna no és un retòric ni vol ser un malabarista enganyador de la paraula. És un fill-heretge *sui generis* apassionat, emotiu, sobretot culte, de Marià Manent, de Joan Vinyoli, de Jaime Gil de Biedma i de tants altres grans poetes que han estimat la paraula com un mitjà i no n'han fet, convertida en artilugi, un fi.

És allò que deia Lope: "Oscuro el borrador y el verso claro". "La vida que transcorre pels poemes de *Boscós i Ciutats* –torn a citar Maria-Pau Cornadó– està feta a base de situacions, personatges i espais quotidians (...). Els poemes de *Boscós i Ciutats* són una celebració de la vida sense que el poeta es deixi enganyar per vanes aparences de felicitat o falses il·lusions".

Celebració de la vida, sí, però també reflexió profunda i dolorosa sobre la mort (llegiu sinó l'impressionant *Tríptic* dedicat a l'Albert Viladot), aquests *Boscós i Ciutats* són fruit d'un llarg pelegrinatge humà i fan gust d'obra ben feta, de serenor, de continguda passió i madura lucidesa.

La paternitat (*Principi del fred*, *Monarquia absoluta*), el món de la parella (*Mans*, *El nou amor*), l'amor que, amb els anys, es torna més procaç, els amics llunyans amb qui, per sort:

hem evitat el frec a frec diari
 –aquestes rimes sempre inoportunes–
 i l'ocasió de molts malentesos.

l'assumpció estoica de:

que en són, de pèrfids, els sentiments,
però que a prop ens trobem sovint,
de la felicitat, i no sabem restar-hi.

així com altres aspectes, detalls, matisos... que, com deia Jorge de Sena: “no poden ni tan sols ser ben descrits”, fan d'aquest llibre una peça clau en la ja rica trajectòria d'aquest home, d'aquest poeta amb majúscula que ha assumit (hi ha un cert aire de derrota i pessimisme al fons de l'aigua clara dels seus versos) amb dolorosa recança:

que l'únic que ens és dat d'atènyer
potser no sigui sinó una escassa,
molt fràgil saviesa,
feta alhora d'oblit i de consciència,
poder i desistiment,
de límits i confins
que dins nostre no paren mai de créixer.

Les nostres –ho diu Susanna– són vides desemparades.

Vam créixer a l'ombra d'algun mestre espars,
però ben d'hora sols ens hem trobat,
sense equipatge ni conceptes,
perquè tots ells van morir prest
deixant-nos un magre llegat
impossible de repartir.

Susanna sap (ho diu al poema *Amics*), després d'anys d'aprenentatge, de convivència i pastura, qui són els seus companys de cleda, de generació, de grup. No diu els seus noms per por que, com passa en certs conjurs malèvols, es volatilitzin. Jo esper comptar-me, per edat, per confluència, per afinitats, entre aquests amics que admiren la seva obra i valoren la poesia que escriu.

Com a l'homenatge que fa en *La tela dels dies clars* a un pintor, possiblement Joaquim Mir (hi ha molta plasticitat, molta descripció pictòrica i visió d'artista en el llibre), crec que els seus futurs nombrosos lectors/es trobaran en cada vers, en cada poema:

el més encès autoretrat:
 aquell on mai no hi sortí ell,
 però on campejaren sempre els seus ulls.

Al final, crec que el poeta viatger en avions que el desconnecten de la pressió del món, el poeta pintor que canta l'ànima dels boscos i exclama "que no hi ha redempció/ sinó naufragi, caiguda,/ heures que esbotzen ermites", el trescador de ciutats que "com les persones,/ totes s'acaben assemblant", l'amant d'amor apassionat ja convertit en pare que és "com el velam apedaçat d'un vell galió/ que sobreviu a totes les tempestes"... en el fons ha cercat a través d'aquests poètics boscos i ciutats el vell camí que el retorni al poble de la infància:

Vida meva, vida indòcil, ajuda'm
 a no defallir en la meva exultança:
 cap instant d'amor no pot ser callat,
 com tampoc cap veire de vi ardent
 ni cap passeig entre vells cirerers
 que ens duguin al poble de la infantesa.

Com que crec que cada dia fan més falta els bons poetes, com que crec que la poesia ens és vital i necessària, des d'aquí, des de Menorca, que és també la seva illa i és també la seva pàtria, només em queda agrair-li que continuï escrivint i que vulgui ésser poeta en aquests temps (són versos de Vinyoli: "que tot és dur, cruel, sense pietat/ i sempre el mal i la vergonya duren") en el fons tan miserables, perquè, ho va dir profètic Hölderlin: "tot allò que perdura ho funden els poetes", i ell, Àlex Susanna, ha escrit un llibre perdurable i perdurarà en els seus versos.

Enhorabona al poeta, gràcies per la seva atenció, llegeixin aquest llibre!

Menorca, gener de 1996

“QUADERN DE FORNELLS” D’ÀLEX SUSANNA: ASPIRACIÓ I CAMÍ

JOSEFINA SALORD RIPOLL (*)

Els ritmes vitals des dels quals un autor/personatge escriu el seu dietari, amb delectança lenta o passió arravatada, haurien de poder acordar-se als del lector, a aquests ritmes interiors i sense interferències que marquen el temps sempre personal de la lectura. El temps del temps, l’estiu, ens abandona per llançar-nos als ritmes d’una vida activa que, sens dubte, afecta els espais contemplatius que la cultura reclama. Les diferents sol·licitacions de la vida –de la vida moderna!– duen a la fragmentació: d’aquí la brevetat sintètica tan pròpia de la nostra literatura contemporània; d’aquí, tal vegada, l’espai creixent que hi troben els dietaris, aquest gènere en què la literatura memorialista s’esmicola per esdevenir planianes “notes disperses”; d’aquí (i passin-me, per favor, la ironia amable) que la lectora d’una obra que, presentant-la, vol compartir-la amb un públic amic, s’hagi de conformar amb una *nota de lectura*, susceptible d’ampliacions i de rectificacions.

Quadern de Fornells, d’Àlex Susanna, és, abans que tot, una obra que hem de celebrar pel que comporta de literaturització de Menorca, de creació d’un àmbit de paraules que ens retornen l’illa transfigurada i, per açò mateix, habitant d’un dels mapes més fascinants: aquell que la mateixa literatura va cartografiar. L’espai geogràfic de l’illa s’obre, contenint-les, a dimensions simbòliques, mítiques i fins morals: es crea un miralleig de significats que acaben acarant-nos a enigmes: presències necessàries perquè el

---

(*) Catedràtica de Llengua i Literatura catalanes. Cap de la Secció de Llengua i Literatura de l’IME.

viatge a la recerca de sentits no cessi. L'illa, transfigurada per la literatura, pot esdevenir, al seu torn, metàfora de la creació literària i artística que no vol, en paraules de Schopenhauer citades per Àlex Susanna, "contar grans esdeveniments, sinó fer interessants els petits" (pàg. 67).

És des d'aquesta petitesa que es construeix el *Quadern de Fornells*, el dietari que abraça, desbordant-los, l'estiueg menorquí de quatre anys, del 92 al 95, amb tot el que té, al meu parer, de viatge acomplert en dues grans etapes. El que comença essent un dietari de vacances, lleuger i lliure, indolentment estival, acaba reclamant els seus drets a partir del 94, l'estiu del qual és enquadrat per una escriptura primaveral i una altra d'hivernal, barcelonines. El desembre d'aquest any, travessat per les lectures dels grans memorialistes catalans –l'omnipresent Josep Pla, Josep Maria de Sagarra i Gaziel– i de l'escriptor búlgar d'origen sefardí, Elias Canetti; Àlex Susanna pot escriure, amb nova passió:

"Escriure unes bones memòries: vet aquí un bon objectiu. Tota la vida encaminada a poder escriure aquestes memòries. Res més. Potser algun poema, algun conte. Les memòries i la poesia són dipositàries de la saviesa, o són ben poca cosa. Les memòries i la poesia com a dipositàries de la saviesa... Aspirar-hi, encaminar-s'hi". (pàg. 193).

Aspiració i camí: aquests són, al meu parer, els termes que millor definirien el *Quadern de Fornells*, els que li atorgarien la veritable dimensió d'obra d'aprenentatge en el sempre atzarós i obert ofici d'escriure i de viure: aprendre dels altres i de tot allò altre justament per "rebutjar-ho" (llegiu, per favor, la pàgina 185), sortir d'un mateix per poder ser un mateix, descobrir la saviesa dels altres perquè pugui emergir l'espontaneïtat pròpia. D'aquí la importància que, dins el dietari, agafen les lectures, des dels autors de la biblioteca personal interior fins a les circumstancials –fruits de l'atzar, de la curiositat, de l'actualitat o de la recomanació amistosa–, però d'una manera molt especial aquelles que es converteixen en contemplació i en diàleg apassionats per tal d'anar perfilant l'ofici d'escriure dins una concepció que pugui casar vida i literatura.

El mestre de mestres, reconegut explícitament i al qual es manté sempre fascinadament fidel, és Josep Pla, el gran escriptor català d'aquest segle que va conèixer Menorca de jove gràcies a l'amistat amb Joan Estelrich. Àlex Susanna ho confessa sense embuts al començament del dietari: "aquestes notes han estat escrites amb la innocent pretensió d'imitar Pla, d'acostar-me en els límits del possible al seu estil vigorós i ple d'amenitat" (pàg. 41). Al fons de la tria del mestre, hi ha una altra confessió que explica aquesta història d'"afinitats electives": "el que a mi m'hauria agradat ser és pintor" (pàg. 41). I Pla, sens dubte, començant pel dietari *El quadern gris* i acabant amb el volum 45 de la seva *Obra completa*, és el més pictòric dels nostres escriptors. La dita de la *Poètica* d'Horaci, "la poesia [la creació literària] és com la pintura", vol ser dita

per Àlex Susanna, més enllà de qüestions de perspectiva, fins als límits en què les dues arts conflueixen.

La pintura, en efecte, travessa i unifica totes les peces del mosaic que configuren el *Quadern de Fornells*. D'una banda, com ja hem apuntat, la pintura o la literatura pictòrica esdevé el referent de la voluntat expressiva d'Àlex Susanna i en condiciona la tria dels motius menorquins més recurrents: la mar i la pesca, el paisatge de la costa o el dels barrancs i el dels misteriosos monuments megalítics. D'una altra banda, lligada a la primera i transcendint-la, la pintura, encarnada en l'obra i en l'amistat de tres grans pintors de Menorca, esdevé el gran tema i la gran novetat del dietari. Si Josep Pla és el gran mestre que viu i parla des de les seves obres; Josep Serra Llimona, Josep Vives Campomar i Miquel Vilà, fills tots ells artístics de l'illa, són els mestres vius, els que creixen i fan créixer des de l'amistat compartida, aquella que compta amb un discret i excepcional padrí, el també amic Emili de Balanzó, a qui va dedicada l'obra perquè ell, "descendent de Saïd ibn Hakam", ha fet possible que Menorca es convertís, com voldria Josep Piera, en un jardí d'amistat i d'art.

Els pintors amics, que comparteixen "un concepte de pintura nou i alhora lligat a la tradició" (pàg. 206), són els coprotagonistes del dietari, els que construeixen, amb Àlex Susanna, els ponts que comuniquen la pintura i la literatura:

"Per uns mesos ens convertim en vasos comunicants i resulta tremendament estimulant poder intercanviar impressions sobre llibres i exposicions als ports de Maó i Fornells, tot assaborint un bon cap-roig o uns sards a la planxa acabats de pescar" (pp. 205-206).

El *Quadern de Fornells* conté, així, un llibre d'art, que ens permetrà mirar amb nous ulls la pintura de Serra Llimona, Vives Campomar i Miquel Vilà, en just agraïment a la mirada alhora nova i antiga amb què ells volen revelar-nos el paisatge de l'illa o els objectes humils que habiten la seva quotidianeïtat.

Permetin-me, ja per acabar, llegir part de l'anotació del 14 d'agost de 1995, la referida a l'excursió al poblat talaiòtic i a la cala de Sa Torreta:

"Sembla estrany com un territori tan reduït pot produir-vos una impressió de tanta vastedat en tants dels seus topants. Arribats que som al peu del poblat, deixem el cotxe, saltem una paret, i ens hi dirigim. Aquests paratges, aquests santuaris de pedra –amb la taula encara dempeus, impertèrrita, desafiadora però muda– sempre m'han desconcertat: el seu poder és el temps, el temps que contenen, que han anat emmagatzemant d'ençà que foren alçats. L'illa n'és plena, d'indrets com aquest, desperdigats, embolcallats encara de respecte –de silenci–, remots, inasolubles fins si ens hi acostem, com avui, una tarda perduda d'agost. [...]. Ens anem enfondint en una petita vall rogenca i boscosa, fosca. De vegades s'obre alguna clariana, algun camp de gramínies que s'enfila cap al llom del turó. Amb

la llum de ponent, aquest clap, aquesta calba del bosc sembla encendre's i il·luminar-ho tot, més ben dit, absorbeix la llum i esdevé una mena de forn on es pasta un color reverberant, expansiu, incandescent, del tot fauvista. Recordo llavors el passatge proustià en què Bergotte, l'escriptor malalt, poc abans de morir fa cap a una exposició de pintura holandesa en què figura la *Vista de Delft* de Vermeer [...]. Això explica molt bé la fraseologia de l'autor francès: jo ja en tindria prou amb què de tant en tant, en els meus "quadres", com en el paisatge d'avui, hi esclatés un fragment, una mera tessella de llum, però d'una lluminositat densa i brunyida.

El camí serpenteja mansament fins arribar al mar, a la cala de Sa Torreta: un platjar silvestre, eriçat de cards marins, embriagat de lliris blancs. L'efecte és del tot sorprenent: l'arena a penes es distingeix, i cards i lliris formen un tapís blau lilós i blanc com poques vegades he vist en una platja. [...] La cala fa una corba perfecta, d'ametlla tendra. En un dels seus extrems, lleugerament elevada, s'hi troba una casa vella però encalcinada de nou: una d'aquelles cases tan ben emplaçades que semblen antigues o intemporals com el mateix paisatge, en són com una incrustació, un element més però decisiu. Si l'en traguéssiu, aquesta porció de costa no sols canviaria radicalment, sinó que cauria, s'hi produiria un esfondrament: aquesta casa aguanta el paisatge, forma part del seu equilibri. Hom s'hi imagina precoçment retirat, dedicat a la lectura i al passeig, assaborint el pas lent de les hores, un oci més fecund que estèril (si més no, d'intencions). Penso en el quadre d'en Pep sobre els lliris de platja, la seva pugna per seguir-ne la desclosa, copsar-ne la flaire, tota l'atenció concentrada en això i res més. L'escriptor potser té la ment més dispersa: recorre, quan escriu, indistintament a tots els arxius del passat. Els regira, n'obre tots els calaixos i carpetes com si fos un lladre, a una velocitat vertiginosa, no sabent mai què és el que busca. És tot massa mental: prefereixo la concreció de la matèria de l'escultor, la superfície del llenç on es congrien petits miracles, sobtades epifanies. Quan tornem, entre dues llums, el bosc està començant a respirar amb profunditat: tot ell esdevindrà un pulmó cavernós. Us envairà una illa remota i feréstega, perduda en ella mateixa, gairebé paorosa. D'aquestes passejades llargues en torneu refet i envigorit: és com si us haguessin donat una capa de vernís" (pp. 214-217).

L'illa, el paisatge, la literatura dins la literatura tot cercant respostes als reptes que planteja la voluntat expressiva, les notes literàries esdevingudes quadres pictòrics a la recerca d'un fragment de llum, el somni d'una vida "assaborint el pas lent de les hores", la pintura de Serra Llimona, l'ofici d'escriure i l'afirmació d'un art aferrat a la vida, desvetllant-la. Vet aquí, en aquest text, sintetitzades, les línies de força d'aquest *Quadern de Fornells*, que fa de l'aspiració, camí i recerca. Que el viatge continuï.

PRESENTACIÓ DEL LLIBRE “LLUNA D'OCTUBRE”, D'ANTONI MOLL

ÀNGEL MIFSUD CISCAR (*)

Senyores, senyors,

Vagi per endavant el nostre agraïment per dedicar una porció del seu temps a acompanyar-nos en aquest acte: sé que, per la part que li correspon a Antoni Moll Camps, no se'n penediran d'haver vingut; de la meva part, procuraré no decebre ni la gentilesa de vostès ni la il·lusió d'un bon amic.

Perquè han de saber que l'únic motiu pel qual som aquí és la meva amistat amb Antoni Moll; tant és així que, quan va venir –amb el posat bonhomiós que el caracteritza– a demanar-me que li fes la presentació del seu nou llibre, tot d'una vaig pensar que ell i la seva obra eren suficientment coneguts a Menorca com perquè necessitàs presentador. Per açò, no els parlaré dels mèrits del nostre escriptor ni faré cap referència a la seva obra ja publicada.

“Amistat obliga”, haurien dit els clàssics; i si aquests venerables senyors no anaven errats –que no ho crec–, a hores d'ara ja dec haver captat, de vostès, la necessària benevolència cap al meu discurs i puc entrar a fer la meva feina sense més dilacions: he de convèncer-los, sense usar d'engany ni falsedat, que val la pena de llegir el llibre. M'agradaria, emperò, a més, que, tot escoltant els meus arguments, passessin tots vostès, amable públic, una estona entretinguda.

(*) Professor d'institut.

Comencem, doncs, amb una pregunta cabdal: Quina literatura necessitam, avui? A quin tipus d'artifici literari poden prestar els homes i les dones d'ara mateix la seva indispensable complicitat? Hauria de fer tot un llibre per explicar-los-ho, amb la qual cosa afegiria llenya al foc del nostre principal problema, aquell que, en el seu llibre *Una cultura en crisi*, el professor Joaquim Molas qualificà –ja el 1971– de drama: triar entre els milions de títols que s'han escrit en els dos mil·lenis i escaig que duim de cultura. És cert que bons especialistes n'han fet grans síntesis orientatives –Harold Bloom en *El cànon occidental*, per exemple– i que llur obra pot alleugerir la feixugesa de la nostra tria; tanmateix, mai no hem de deixar que consells d'altri suplantin totalment el nostre propi criteri. Perquè d'açò es tracta: de tenir criteri, de ser una persona amb bon criteri.

Vet-aquí el problema: Per tenir criteri, cal haver-lo adquirit, en gran mesura, llegint bona literatura, és a dir, una literatura triada amb el criteri adequat. No és açò un impossible? Com se soluciona? Doncs –com tot en la vida– amb ganes i paciència, o sigui, estant obert als aires del món i dels temps, tenint bons mestres, prenent gust per la crítica literària... Al cap i a la fi, no és tan difícil fer-se un *programa de lectures* similar, si fa no fa, al següent: llegir els millors llibres –que solen ésser els de més prestigi– de la pròpia literatura; llegir, també, els de les grans llengües de cultura, procurant que els nostres i els dels altres abastin les diferents èpoques, els grans temes, els distints gèneres, els inacabables *ismes* i, finalment, les diverses sensacions que es pretenen provocar en els lectors: humor, terror... Per acabar-ho d'arrodonir, convé conèixer els llibres fonamentals de les altres literatures que o bé no ens són tan properes o bé són expressió de llengües minoritàries i/o minoritzades; òbviament llengües de cultura també. I anar rellegint els que, de totes elles, més ens hagin agradat.

Hem arribat, per fi, al moll de la qüestió: *I tot açò, què hi té a veure, amb el llibre d'Antoni Moll?* Ras i curt: *Lluna d'octubre* –així es diu el llibre– ha d'ocupar un lloc en el nostre programa de lectura –i en la nostra biblioteca–, en l'apartat de literatura catalana contemporània, gènere narrativa-contes, subgènere... doncs... és un llibre molt personal, però facem honor a les etiquetes i ubiquem-lo al subgènere “misteri-policíac”. Permetin-me que els en parli una miqueta i, així, com de passada, justifici aquesta rotunda afirmació que acab de fer. Sempre –els ho adverstec– fugint d'un erudició que no tenc –si més no en qüestió de contes.

El conte, que travessà moments de descrèdit, és avui dia un gènere que es cotitza. Signe dels temps, supòs: en l'època apressada que vivim, qui no té una estona per accedir a un món clos, perfet, de 15 o 20 pàgines? Ben cert que, amb el conte, l'autor no té temps material per fornir-nos de detalls minuciosos sobre la societat o la psicologia dels personatges; però ens equivocariem si pensàssim que, per causa d'aquesta brevetat, tan sols podem esperar del conte entreteniment i gaudi estètic, perquè

—ho diu Joan Fuster al *Diccionari per a ociosos*— la literatura, tota ella, en tant que empra el codi lingüístic, no pot defugir la semàntica, el significat, i sempre ens parla, per tant, del món dels humans, de la vida.

Per altra banda, com ja féu notar el gran E. A. Poe, contar contes és exercir l'art de seduir el lector amb el "crescendo" d'una trama, per impactar, després, amb un final sorprenent. I no record qui el va equiparar a l'aquarel·la perquè, amb una economia de mitjans franciscana, l'autor treu tot el profit estètic d'una anècdota mínima. Ara bé, no sempre el conte té la claredat de to i les formes melanconioses dels paisatges que solen pintar els aquarel·listes, sinó que, molts cops, se'ns apareix com ho fan els màrtirs dels llenços barrocs: talment entrevists a la fulgència feridora i espetegant d'un tret de pistola en la nit. D'aquest darrer tipus, n'han escrit d'impressionants entre nosaltres Josep-Lluís Seguí o Víctor Català, per exemple; dels primers, Mercè Rodoreda o Ramon Solsona.

Perfecte. Ara, prescindim —*tempus fugit*— de com les diferents avantguardes d'aquest segle han esmicolat tot açò que acab de dir; renunciem-hi, igualment, a explicar com s'han influït cinema i conte... Davant d'aquest panorama en què sembla que en qüestió de contes ja està tot dit, hom pensa: "On s'ha ficat n'Antoni?" Doncs mirin: no ha descobert Amèrica, però ha sabut aportar-hi el seu gra d'arena.

Si en les vuit narracions que conformen el llibre hi ha elements iconogràfics ja vists, com aquelles mansions impenetrables als afores de la ciutat; si hi apareixen personatges que han esdevingut "tipus", com, per exemple, el subaltern ressentit en el cor del qual es congria la transgressió, el crim; si Antoni Moll empra recursos tècnics de resultats provats, com la narració alternativa i progressivament trepidant de dues històries que van encadenant-se fins a confluïr quan menys ho espera el lector... si és ver tot açò, no ho és menys que uns altres elements fan que sigui un llibre personalíssim.

El primer que sobta és el lloc de l'acció: fets que instintivament relacionam amb Califòrnia o París, Antoni Moll els col·loca a l'Eixample barceloní o a Ciutadella. A més a més, en fa un tractament molt esquemàtic, com si en comptes d'espais de vivències fossin, més tost, telons de fons, decorats: no hi trobam referències al bullici de la ciutat, al trànsit, no hi ha descripcions minucioses dels edificis ni dels ambients... no hi ha —per entendre'ns— ni l'angoixa d'*El Pèndol* ni la sordidesa de *Taxi driver*.

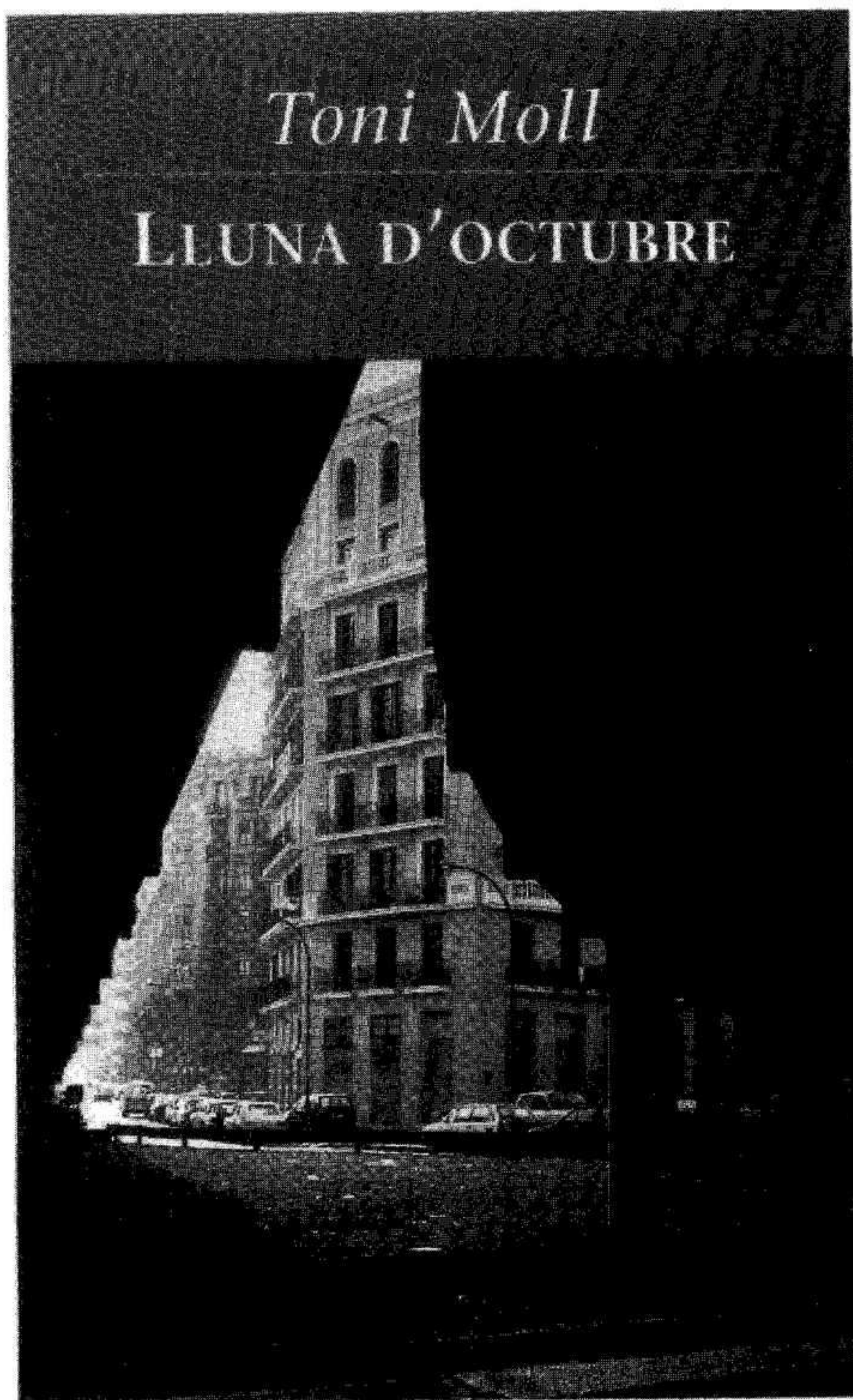
És clar que els matins de diumenge ciutadellencs no es poden equiparar a les frenètiques nits de "La Gran Poma" novaiorquesa. Com és evident, també, que un ciutadellenc no podia dibuixar-nos una Ciutadella de cartró-pedra en el conte en què hi situa l'acció... El toc de campana d'alguna esglésiola ressona per un carrer estret i empedrat. Li fa de contrapunt el taloneig, compassat i incitant, de la dama que ha sortit de la penombra d'un portal coronat per un blasó amarat de sol i serena; és inquietantment

bella, com l'Elena navegant cap a Troia pintada en els frescos del sostre del saló rococó del seu palau. Des d'una finestra, uns ulls febrils l'observen a través d'unes persianes mal tancades, les quals filtren una llenca de sol que avança pel terra de rajola vermella. Part darrere, el pati amb el parral, la porta que s'obre a un carreró solitari; més enllà, els bars de Baixamar, on corren el gin i les xafarderies... la lectura se'ns ha tornat visió, vida: Ciutadella en el cor. Llegesquin i comprovin-ho.

Com els escenaris, també el temps té un tractament especial en el llibre d'Antoni Moll. Així, les referències al temps intern de les històries escassegen, i hi manquen absolutament notacions del temps extern. Per exemple: l'època en què s'esdevenen els fets al conte *L'Encís d'un matí de diumenge*, l'hem de deduir, *grosso modo*, per l'esment d'una minifalda que s'arrapa a les formes més que incipients d'una al·lota; aquesta peça ens permet imaginar –entre altres coses– que, possiblement, amb els amics, aquesta jove discutiria sobre si Beatles o Rolling Stones... Aquest aire atemporal que recorda el vague “Això era i no era...” de les contalles populars, contrasta amb la importància que Antoni Moll dóna al temps “petit”, al de cada dia, al de les alternances i gradacions de llum i fosca, les quals hi juguen molt sovint un paper d'autèntic correlat objectiu, com en el conte *La força de l'art*. Temps i espais, doncs, poques vegades explícits, que, d'una manera subtil –com tot en Antoni Moll– permeten més terreny de joc a l'olfacte del lector intel·ligent.

Un segon element a destacar és el tractament dels personatges. Sembla, al principi, que faran honor als tòpics, però en acabar la lectura –i més en rellegir– hom té la impressió que no, que no encaixen en apriorismes. Faci'n la prova, per exemple, comparant n'Eloi Borràs de *Lluna d'octubre* –el conte que dóna nom a l'obra– i el Humphrey Bogarth de *Casablanca*. Tanmateix, crec que és especialment en els personatges femenins que Antoni Moll dóna la talla: l'univers de les seves dones, en aparença reduït i apagat, va creixent i fascinant el lector a poc que hi reflexioni. Així, de la dona “fatal”, enjoiada i amb les ungles lacades de roig, que es venja de ser dona-objecte, o de la que s'allibera de la negror de la seva marginació mitjançant la grisor d'un matrimoni de conveniència, d'aquestes dones arquetípiques –dic–, passes –en *Lluna d'octubre*– a una dona-forta amb lluïssors d'Escarlett O'Hara; i comences a notar, llavors, com la Judith de *L'encís d'un matí de diumenge* té un no-sé-què de la seva homònima bíblica, o que, al bar on pren un cafè amb el seu promès, mentres a fora plou, la Lídia d'*Un crim perfecte* adquireix ressonàncies d'una altra dona del llibre sagrat. No els diré quina: han de llegir el llibre! El d'Antoni –vull dir. I la Bíblia, també. Evidentment.

Convindran amb mi, doncs, que no són gens usuals aquests referents per a les heroïnes dels contes “negres”. Però és que, tot i la presència de crims –no sempre punits, per altra banda–, no s'escau aquest adjectiu a les narracions del nostre autor. No hi

VIENA X COLUMNNA

trobareu cap ostentació de sexe ni cap descripció eròtica fantasiosa, sent així que els autors del gènere solen estirar més el braç que la màniga en aquest terreny. Gens de sang i fetge, tampoc: si qualcú ha de morir, se li fot un tir, se n'informa el lector o lectora i en pau. La llengua? Amb prou feines hi trobaríeu dos vulgarismes...

I és que la llengua del llibre *Lluna d'octubre* mereixeria tot un capítol a part: de fluència fàcil però molt treballada, senzilla i digna alhora, acolorida i tanmateix continguda, entenedora i rica a un temps, arrelada en l'esperit popular sense arribar a ser col·loquial... Increïble però cert. Sols per tastar aquesta llengua, tan difícil de trobar avui en dia en l'espontaneïtat de l'ús oral, val la pena de llegir el llibre. Perquè Antoni Moll conta, encara, amb el *tempo* d'altres temps, el d'èpoques no tan llunyanes en què, al fosquet, la família sencera, alguns vesins, aquells auditoris intergeneracionals que ja han desaparegut –per art d'encanteri o de televisió–... tota aquella gent, poca o molta, s'agrupava a l'entorn d'un narrador que, aprofitant mínimament l'escenografia d'una llar o d'una espelma que projecten ombres indecises, les remors incertes que cavalquen en el vent... un narrador que, aprofitant l'escenari –deia–, sabia crear, *amb la paraula*, vida, màgia, imaginació.

Senyores, senyors, Antoni Moll ha creat unes històries de misteri. Jo, complint amb joia un deure d'amistat, he escrit algunes pàgines per explicar-los, a vostès, que les seves històries cal llegir-les i rellegir-les; que tenen un aspecte gens complicat i, en canvi, no són simples; que allò que en elles ens havia semblat esquematisme és, per contra, pura diafanitat; que la seva senzillesa no és renúncia sinó manca d'ostentació; que lluny d'excitar amb sal grossa, és amb subtileza que captiven el lector...

Ben mirat, per convèncer-los –a vostès, que coneixen n'Antoni de fa temps– que llegissin les seves històries, haurien bastat aquestes quatre paraules: *les històries són... com el seu autor*.

Maó, 23 d'abril de 1996
Ciutadella, 30 d'abril de 1996

LLUNA D'OCTUBRE

ANTONI MOLL CAMPS (*)

Sempre he pensat que l'autor pot tenir coses a dir, possiblement interessants, entorn del llibre que acaba de fer: punts de vista que, al marge de valoracions potser massa benèvols, aportin algun aclariment sobre l'aventura d'escriure. He gosat, doncs, redactar uns quants apunts sobre *Lluna d'octubre*, el llibre que Editorial Columna m'ha publicat aquests dies. Es tracta d'un recull de contes d'intriga i suspens. Actualment hi ha certs individus que desesperen que el món pugui arranjar-se, a gust seu, per les bones, i pensen que se'n sortiran a cops de bombes i metralletes. El seu lema podria ser: "Donau-me una pistola, i jo salvaré el món". La proposta d'aquest llibre és més modesta i bon tros més inofensiva: "Donau-me una pistola, i us faré un conte". De les vuit històries que integren el meu volum, n'hi ha set que se centren en un acte de violència. La vuitena és una història d'amor, però la violència hi és sota la forma d'amenaça imminent. Les altres set històries giren entorn d'un homicidi –realitzat o bé frustrat.

Però, els homicides que hi surten són, podríem dir, d'estar per casa. No es tracta d'herois tràgics enfrontats amb un implacable destí. No lluiten contra la malvolença dels déus o l'acarnissament de les fúries. No s'assemblen a Orestes, Edip o Medea. Tampoc no es tracta de pertorbats mentals, de psicòpates, que tant de rendiment donen en relats i films de terror. Són homes i dones normals. I potser no es troben

---

(*) Escriptor.

gaire lluny de nosaltres, com en aquella coneguda novel·la que es titula: *L'assassí és del veïnat*. Encara més: a aquesta proximitat local, cal afegir-hi una proximitat psicològica. Segons el comissari Maigret, "l'assassí és un home com vostè o com jo". Si l'individu capaç de matar desvetlla en nosaltres un considerable interès –i aquest "nosaltres" es pot estendre al vast públic lector de novel·les policials–, si la figura de l'assassí ens interessa i neguiteja, no deu ser perquè, en el fons, sabem que l'assassí podria ser... qualsevol de nosaltres? Perquè hi ha moltes maneres de matar. No cal brandar un punyal ni engegar una pistola. No sé si hi ha mirades que maten. Però hi ha paraules, com l'anònim transcrit en un d'aquests contes, que poden tenir efectes mortífers. D'altra banda, en un cert sentit, "tot aquell qui avorreix el seu germà és un homicida" (1Jo, 3, 15).

L'assassí dels meus contes no és un home d'aspecte sinistre. No es un sàdic, ni tampoc, en la majoria dels casos, algú embogit per la cobdícia, l'odi o la set de venjança. Pot ser una persona afable i, fins i tot, encantadora. En un dels episodis, l'homicida lluita per l'honor d'una dama. En altres dos relats, l'home que mata, o que està disposat a matar, ho fa a contracor, ho fa perquè creu que és l'única sortida per evitar la presó. No hi manca tampoc aquell qui és capaç de dissenyar plans infal·libles per a esborrar qualcú del mapa, però no té prou coratge per dur-los a terme.

Els assassins, doncs, constitueixen una fauna bastant diversificada. No n'hi ha dos, gairebé, que s'assemblin. Tanmateix, tenen un tret en comú: l'obsessió de tots és la impunitat: el crim perfecte. Tots pensen que se'n sortiran sense enganxar-s'hi els dits. Gosaria dir que alguns dels plans inclosos en aquest volum són prou enginyosos. Però l'atzar s'ha posat a les dents de descobrir-ne el punt feble. L'atzar s'obstina a demostrar que el crim perfecte no existeix. Al capdavall, l'assassí és com aquells brètols que s'enganxen de peus en el propi parany (Ps 9-10, 16-17).

Aquest esquema o model –podríem dir-ne del crim perfecte– sovinteja en el relat d'enjòlit i apareix en set dels vuit contes d'aquest volum. Hi ha, sens dubte, altres esquemes que no hi surten, com ara l'enigma de la cambra closa o dels fals culpable. Tots aquests patrons narratius, i molts d'altres, configuren un gènere de relat curt, que a partir d'uns orígens il·lustres –E. A. Poe, sobretot– havia aconseguit, fins ara no fa gaire, una amplíssima difusió, i compta amb autors, actuals o recents, de merescut prestigi com Patricia Highsmith o Ronald Dahl. En els meus contes no hi ha pretensions innovadores. He cantat amb el ritme que m'han assenyalat, maldant només per no desafinar gaire. Si cap novetat hi ha no es troba en l'argument, sinó en l'escenari. No són episodis ambientats a Londres, Chicago o Nova York, sinó a l'Eixample o als afores de Barcelona, i els dos més llargs, a Menorca.

Crec, tanmateix, que allò que hi ha de més original en un escrit no depèn del gènere literari, sinó, més tost, d'aquells elements que l'autor hi afegeix d'una manera espontània, potser sense adonar-se'n i, fins i tot, sense voler. Ben segur que qualque vegada qualcú –un amic espavilat– us deu haver dit: “Dibuixau un arbre”. I s'ha afanyat, després, a interpretar el dibuix, descobrint-hi els trets ocults de la vostra personalitat. Una cosa semblant m'ha passat a mi. Un cop escrits aquests contes, en rellegir-los o tornant-hi a pensar, m'hi han sobtat certs temes que mai no m'havia proposat de tractar-hi. És obvi, per exemple, l'enfrontament amb la *imago* paterna: l'antagonisme entre el jove i la persona gran, el metge i el pacient, el patró i l'empleat, el contrabandista i el guàrdia civil. També hi podeu trobar exemples de l'ambivalència que la figura materna té, segons Jung, en l'incoscient. És, al mateix temps, la fada i la bruixa, la mare que nodreix i acull i la madrastra que castiga. Crec que, així mateix, hi hauria molt a dir sobre la mena de violència que predomina en aquests relats. Se n'eviten, gairebé sempre, els aspectes obscens: no són històries de sang i fetge. El personatge delerós de venjança o decidit a matar cerca, en tres dels contes, algú que li faci la feina bruta. Fa servir l'engany, el xantage o l'escrit anònim, i s'està quiet, a l'aguait, com entre bastidors.

Fa uns quants anys, a Barcelona, vaig fer un guió de trenta pàgines a partir del conte titulat *Per l'honor d'una dama*, com a part d'un curset o taller literari. Qui dirigia el curset, treballant en grups reduïts de cinc o sis alumnes, era Doc Comparato, que poc després va ser un dels guionistes de la sèrie de TV3 sobre el Comte Arnau. Doc Comparato, doncs, em va fer dues observacions sobre el protagonista del meu conte, en Ricard. Va subratllar el fet que es tracta d'un home jove, atlètic, seductor, segur d'ell mateix, suggerint, sense insistir-hi gaire, el contrast entre l'autor i el seu personatge. Crec que, en efecte, qui escriu cerca, de vegades, a través de les seves fabulacions, una mena de compensació de les pròpies mancances. Potser si Juli Verne descriu amb tant d'entusiasme i colorit els paisatges més remots i exòtics és perquè va ser un senyor que no va sortir gaire de ca seva.

També em va fer notar –i en açò hi estaven d'acord altres companys del grup– que el meu personatge no era ben bé l'home que jo em creia. Açò em va costar més d'acceptar-ho. “Què vol dir!”, pensava jo. “Qui pot conèixer millor en Ricard que jo, que me l'he inventat?” Però crec que ells tenien raó. Me n'havia fet una idea massa favorable, del meu personatge. En Ricard no era, només, un jove idealista i valerós, sinó també un home ridículament vanitós i perillosament agressiu.

Tot plegat potser no és tan sorprenent com podria semblar. Crec que, d'alguna manera, sempre s'ha atribuït als personatges literaris una mena de vida pròpia. Hi ha, per exemple, la fantasia de Pirandello sobre aquells personatges a la recerca de l'autor. Es tracta, en el fons, del dualisme, a vegades estrany i torbador entre l'ho-

me i la seva obra literària o artística. Pigmalión s'enamora de l'estàtua de marbre d'una nimfa que ell mateix ha esculpit i no para fins que aconseguix que aquella estàtua, per obra dels déus, comenci a respirar i a viure. Una versió més moderna d'aquest mite la podeu trobar en la història de Pinotxo. Ara bé: els mites no són fantasies buides de sentit, sinó maneres d'expressar, a través d'un llenguatge al·legòric, certes realitats que s'escapen als esquemes merament racionals.

Alguns dels nostres millors narradors es prenen molt seriosament els seus personatges literaris: en parlen com si fossin persones de carn i os. Jaume Cabrer –segons explicava en una conferència recent– escrivint *Fra Junoy o l'agonia dels sons*, sentia que el protagonista, un humil frare franciscà, es mantenia reservat i distant. Açò va durar molt de temps. Fins que, un dia, Jaume Cabrer, que és un gran apassionat de la música, va decidir de fer-ne, del seu frare, un músic, un organista. “I aquell dia”, ens deia l'autor, “per primera vegada, fra Junoy va mirar-me als ulls”.

El violí d'Auschwitz és la història d'un al·lot jueu que, en un camp nazi, treballa, per ordre del comandant, en la construcció d'un violí. L'autora, doncs, Maria Àngels Anglada, conta que tot confegint la seva novel·la, sovint passava pena pel seu personatge. Un vespre va pensar que allò no podia continuar: la vida era massa dura per al seu Daniel, i decidí que aquest tenia un amic desconegut, entre els mateixos guardians del camp, que un dia li va fer arribar un missatge: “Jo et trauré d'aquí”.

Per què deu ser que un personatge literari arribi a afectar-nos tant?

“I després” –conta Marcel Proust– “l'última pàgina estava llegida, el llibre s'havia acabat... Llavors, què?, aquell llibre només era això?... Aquells éssers a qui havíem donat més atenció i més tendresa que a la gent viva, no gosant confessar sempre fins a quin punt ens els estimàvem, fins i tot quan els pares ens trobaven llegint i semblava que somriguessin de la nostra emoció, tancant el llibre amb una indiferència simulada o un avorriment fictici; aquelles persones que ens havien fet panteixar i sanglotar, ja no les tornariem a veure, ja no en sabríem res més...” (*Sobre la lectura, Quaderns Crema*, pàg. 28-29).

Davant una pàgina o una escena dramàtica, a vegades, no ens costaria gaire de plorar. Açò de plorar al teatre és un costum molt antic. Horaci diu a un dramaturg: “Si vols que plori, primer t'has de doldre tu mateix” (*Ars Poetica*, 102-103). En canvi, davant una dissort real, a vegades, quedam paralizats, amb els ulls eixuts. Com s'entén açò? Caldrà parlar d'alienació, de perversió dels sentiments? Jo crec que no. La ficció literària, si és autèntica, es refereix sempre, si més no en darrer terme, a una realitat intensament viscuda, una realitat que sovint pot ser dolorosa, tràgica. La profunda realitat, representada pel jove Daniel, és l'enfrontament de l'home bo amb el mal –amb el mal absolut.

És clar que no n'hi ha prou que un autor visqui intensament la peripècia dels seus personatges: un dels aspectes decisius de l'escriptura és la capacitat de comunicació, l'encert de saber compartir amb els lectors l'aventura de la creació literària. El meu comentari d'avui no és res més que un intent, no sé si gaire reeixit, de facilitar aquesta comunicació. La tasca d'escriure no sempre resulta fàcil –estic parlant de mi. Per què només he fet vuit contes i no un nombre més rodó, com ara deu o una dotzena? No ho sé. Mai no he sabut gaire com se m'acut un argument. He fet vuit contes, com si diguéssim, per xamba. No sé si seria capaç d'afegir-n'hi cap més. Malgrat tot, per poc que els lectors m'hi animin, potser reincidiré i arribaré a engrescar-m'hi prou perquè un altre dia us pugui presentar un altre llibre de contes.

PRESENTACIÓ DEL NOU LLIBRE DE MARIA PAREDES

ÀNGEL MIFSUD CISCAR (*)

Fa molts anys, el poeta xinès T'ao Txian cantà que un home que, havent acabat la sembra, es disposava a assaborir un ben merescut descans. Ens el podem imaginar assegut a la porta del seu petit mas, vora el camí per on en comptades ocasions hi arribava qualque amic; un vent suau li endolceix el rostre; un got de vi, l'ànima... És el moment de desplegar els rotlos de finíssim paper d'arròs -"Aquells llibres –diu la veu del poeta–, on tota cosa resta." - i fer el miracle que el món sencer el visiti:

"Floten mos pensaments pel llibre del Rei Txau;
contemplo les pintures del mar i la muntanya
i en mon recer tranquil l'Univers m'acompanya.
Ah, no és pas feliç qui en això no es complau!"

Així acaba el seu bell poema *Llegint el llibre dels mars i les muntanyes*; i si ara, mil cinc-cents anys després, podem reviure la màgia d'aquell instant, és gràcies a un altre poeta, Marià Manent, qui, vestint-lo en català, ens el féu entenedor.

Senyores, senyors, avui presentam un llibre sobre un home que, com el que cantà el poeta xinès, tenia el món sencer en els llibres de ca seva; dia rere dia, l'anava vestint, aquell món, de menorquí per fer-lo entenedor a uns joves als quals, malgrat tots els seus esforços, mai no pogué adreçar-se: m'estic referint a Antoni Febrer i Cardona, i

---

(*) Professor institut.

al llibre que ens en parla: *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*, escrit per Maria Paredes i Baulida, gironina, doctora en filologia llatina precisament amb la tesi ara convertida en l'obra que presentam.

Parlar d'aquell home que estimava els llibres és, primer de tot, com fa l'autora, parlar de la Menorca que es "retroba", perplexa, en una "españolidad" reduccionista, esperpèntica, que no havia viscut mai. Temps d'axiomes indiscutibles, repetits estentòriament amb la grandiloqüència que necessita i delata el convers, que no el convençut; rere la tribuna dels cridaners, decoració de caserna. La veritat, mentrestant, estotjada en el silenci, esporuguida, s'anirà empetitint fins que, un dia, ja no serà vesqui per descriure la nova "normalitat" on els conversos, ja convençuts, no necessitaran ni aixecar la veu.

És, doncs, en el context d'aquesta Menorca on cal cercar el sentit de la vasta obra de l'il·lustre maonès. I els qui llegireu Maria Paredes convindreu amb mi que el seu llibre posa totes les peces del trencaclosques febrerià sobre la taula, i n'assaja la seva composició amb rigor i visió de conjunt, és a dir, amb la consciència que tot trencaclosques és, al seu torn, una peça d'un altre de més gran que l'enclou, i que, consegüentment, la solució adequada del primer depèn de la del segon; i viceversa. Així, Maria Paredes ha dibuixat un Febrer i Cardona de línies ben definides que encaixen amb les traçades en els pocs trencaclosques col·laterals. Per sort, a més, la nostra autora no s'està de mostrar amb cura al lector els espais verges que s'estenen enllà dels límits del seu treball, temptant-lo, així, a la reflexió.

Fins a quin punt, per exemple, els menorquins podien prestar-se a engany i creure en un "retorn" a la sobirania del rei espanyol tot mantenint les lleis consuetudinàries pròpies? Podia dubtar-ne la família Febrer, que havia servit aquell monarca i que tenia algun dels seus membres destacat a la Cort? Evidentment, no som jo qui els ha d' aclarir aquestes qüestions; ara i aquí hi ha digníssimes persones que en coneixen millor els entreteixits, que ja les han estudiades i, si Déu vol, encara hi aportaran més clariïca. M'agradaria que aquest acte fos també un homenatge a totes elles, car els altres, si en sabem qualque cosa, és gràcies al seu esforç impagat, que no gratuït. I els ho hem d'agrair. I ningú millor que un professional de l'ensenyament per valorar la seva —la vostra— tasca.

Vaig conèixer Febrer i Cardona en haver d'explicar per primera vegada "Història de la llengua" a alumnes menorquins. Com és lògic, havia de situar dins el marc general de la llengua comuna aquells referents més importants de la singladura del català de Menorca; quan em feren a mans el primer llibre de Maria Paredes sobre Febrer i Cardona —*Antoni Febrer i Cardona: la paraula salvada*—, en fullejar-lo, vaig comprendre que era una de les lectures que tot menorquí hauria de fer. Més tard, en llegir-lo, en vaig treure una impressió que, sorprenentment, coincidí amb la de la majoria dels

**Maria Paredes
i Baulida**

**Textos
i Estudis
de Cultura
Catalana**

**ANTONI FEBRER
I CARDONA,
UN HUMANISTA
IL·LUSTRAT A
MENORCA
(1761-1841)**

CURIAL
EDICIONS CATALANES

PUBLICACIONS
DE L'ABADIA
DE MONTSERRAT

alumnes. Com tantes vegades, succeí allò tan humà que en el seu discurs hi vaig veure ben clara la superficialitat que m'havia passat desapercebuda en el meu, segons la qual Febrer i Cardona vindria a ser com un naufrag cultural una mica forassenyat que, a contracorrent del seu temps i fent un esforç digne de millor recompensa, escriu i escriu coses que ningú no mostra interès a llegir. Això sí, els alumnes, en una concessió "interessada" al que se suposa que li agradaria sentir al professor, solien concloure si fa no fa: "com que ho va fer en català, que Déu li'n do glòria".

Vaig trobar indigne –ho confés– que, de la seva obra ingent, sols haguéssim de valorar que l'hagués escrita en aquella llengua que altres havien exclòs de la república de les lletres. Perquè si qualque cosa destaca de l'obra i de la vida del nostre autor és, en primer lloc, la consciència de la pròpia dignitat, i després, una actuació sempre coherent amb l'assumpció d'aquesta consciència. Se'm va fer evident a la tercera lectura. Febrer i Cardona forassenyat? Els altres, els qui barataven de llengua! Que aquesta altra llengua no era tan "estranya" per a alguns menorquins? Evident! Ho demostra a bastament l'inventari que Maria Paredes fa de la biblioteca Febrer. Però açò no féu dubtar, ni per un instant, Febrer i Cardona de quina era la llengua dels menorquins i, per tant, quin havia de ser, per dret, el vehicle *habitual* de relació en *tots els àmbits* de la vida insular. Lluny de la cridòria dels qui predicaven el que avui anomenam amb els termes *diglòssia* o *interposició*, Febrer i Cardona, amb el cap ben alt, assenyala a cada cosa el seu lloc.

És aquí on l'obra del nostre autor cobra tot el sentit que ara, publicat aquest preciós i imprescindible nou llibre de Maria Paredes, podem veure en tota la seva unitat i grandesa. Hi podem veure com Febrer i Cardona fou un home religiós, amb un sentit de la religió profundament humanista, especialment perquè considera la Creació com a obra d'un Déu bondadós, el qual creà totes les coses per als homes i les creà bones; si hi havia mal en el món era perquè l'home no entenia –o bé se n'apartava per feblesa– els harmònics designis divins. No sé fins a quin punt matisarien els teòlegs açò que acab de dir; solament pretenc ressaltar que aquesta concepció, aplicada a la llengua, fa que l'insigne maonès ens aparegui com terriblement modern. Seguiu-me el raonament.

Primer: Déu donà als homes múltiples llengües, i, en tant que *totes elles són do diví, totes són bones*; més encara: *igual de bones*. Us imaginau un home que pensa açò, i actua en conseqüència, en la Menorca en què el canvi de llengua es justifica amb la ideologia que certes llengües no valen per segons què?

Continuem el raonament. Segon: Per emprar bé aquesta eina divina, l'home necessita *conèixer-ne els principis*. Com? Estudiant-la; però, no en els textos antics, com s'havia vingut fent, sinó en la *llengua real*. Què fa Febrer i Cardona? Açò mateix: ana-

litza un dels dialectes més "petits" de la llengua, el que té més a prop, el seu, el menorquí, i a partir d'ell dedueix uns principis que, amb lleugeres adaptacions, car les diferències són escasses, *seran vàlids per a tot el domini lingüístic*.

No acaba aquí, encara. Tercer: amb aquesta eina, esmolada en la gramàtica que ell ha extret del més humil dels dialectes, es pot dir –o accedir-hi, mitjançant la traducció– *qualsevol pensament que l'home hagi pogut expressar o que expressarà en el futur*, sigui del tema que sigui i tengui el to que es vulgi. Terriblement modern –he dit adés–: ens parla de registres "avant la lèttre"; lúcid entre els ofuscats i els acovardits: *manté la validesa de la pròpia llengua per accedir a la cultura universal*.

Quart, i acab: tota la resta, tota l'enorme quantitat de traduccions que va fer, són, entre altres coses, *la demostració* de la validesa del seu pressupòsit: en català poden expressar-se els clàssics i els moderns –Ciceró i Jean-Baptiste Rousseau–, s'hi poden escriure obres de teatre, llibres de geografia o devocionaris populars... Fins i tot, ja gran, quan se sabé ric del que havia après i a prop de reunir-se amb el seu Creador, s'atreví amb dignitat i reverència a vestir de menorquí –d'un bellíssim català– les paraules divines que l'Esperit Sant dictà, milers d'anys abans, a un rei d'Israel: *Els Sálms de David*. Forassenyat? No: digne. A contracorrent? No: coherent. Déu li'n do glòria? Home virtuós, Antoni Febrer i Cardona sabia que la virtut troba la seva recompensa en ella mateixa.

Senyores, senyors, fa un moment expressava la meva alegria perquè hi fossin presents els investigadors i les investigadores; per sort, també hi ha en aquesta sala joves menorquins i menorquines que ens fan mirar el futur amb orgull i esperança. Gràcies, Maria, per haver reparat una injustícia històrica: gràcies per haver fet possible que un home digne, Antoni Febrer i Cardona, s'adrexi per fi als joves. Gràcies, Maria Paredes per haver escrit aquest magnífic llibre.

Octubre del 96

ACTIVITATS DE L'ATENEU DE MAÓ DURANT L'ANY 1996

OBERTURA OFICIAL DEL CURS ACADÈMIC 1996-97

“Ecografia de l’educació. Carta pedagògica al doctor Guàrdia” va ser el títol de la lliçó inaugural del curs acadèmic 1996-97 que pronuncià (11-10-96), en presència de nombrós públic, **Antoni Petrus Rotger**, catedràtic de Pedagogia Social de la Universitat de Barcelona.

CICLE “LA IL·LUSTRACIÓ EUROPEA: LLEGAT O LLAVOR?”

Francesc Bujosa, catedràtic d’Història de la Ciència de la Universitat de les Illes Balears, pronuncià la tercera conferència del cicle (12-01-96) que portava per títol “La ciència al segle XVII: quan el saber es fa públic”.

“Tristos tòpics. Vigència de l’estètica neoclàssica” va ser el títol que va donar a la seva dissertació **Lluís Maria Todó**, professor de la Universitat Pompeu Fabra (01-03-96).

El professor de Filosofia de la Universitat de Barcelona **Josep Maria Esquirol** dissertà sobre “Les idees polítiques a la Il·lustració” (22-03-96).

Fernando Savater, catedràtic d’ètica de la Universitat del País Basc i escriptor, parlà de “Los valores universales de la Ilustración” (19-04-96).

Mercè Otero, escriptora i traductora, va fer (25-04-96) una lectura de *Lucrecia*, de Joan Ramis, des dels referents europeus.

Acte institucional al saló d’actes de l’Ajuntament de Maó (26-04-96), amb motiu de l’Any Ramis i Ramis. L’il·lustre filòleg **Jordi Carbonell** glosà la figura de Joan Ramis.

“Joan Ramis, actor i testimoni del seu moment històric”, va ser el títol que, com a cloenda del cicle (03-05-96), va donar a la seva dissertació l’historiador Andreu Muriello.

CICLE D’ECONOMIA

La tercera conferència del cicle la va pronunciar **José Barea**, catedràtic emèrit d’Hisenda Pública de la Universidad Autónoma de Madrid, que ens va parlar de “Viabilidad de la protección social en España” (16-02-96).

“Gasto social y crecimiento económico en el Estado del Bienestar” va ser el títol que va donar a la seva conferència el catedràtic de la Universidad Complutense de Madrid **José Manuel González Páramo** (23-02-96).

El catedràtic d'Història Econòmica de la Universidad de Alcalá, **Gabriel Tortella**, tancà el cicle amb la dissertació “El fracaso empresarial en la historia de España” (12-04-96).

CICLE “MENORCA, ARA: INSPIRACIÓ I TEMA”

L'historiador i periodista **Enric Pujol**, en la tercera i última conferència del cicle (22-02-96), donà una nova visió del també historiador català vinculat a Menorca Ferran Soldevila.

CICLE “L'OFICI D'ESCRIURE”

Va inaugurar el cicle **Mercedes Abad** amb la conferència “Tècnica narrativa del relat curt” (18-10-96).

Àngel Montoto, periodista menorquí, parlà de “La tècnica del reportatge o del periodisme literari” (05-11-96).

CICLE “PERSPECTIVES DE LA FILOSOFIA CONTEMPORÀNIA”

“El debat de fons entre il·lustració i postmodernitat” va ser el títol que va donar a la seva conferència el professor de Filosofia de la Universitat de Barcelona **Josep Maria Esquirol** (22-03-96).

Alfredo Tamayo, professor de la Universitat de Deusto, ens parlà d’ “Ernst Bloch: un personaje para tiempos de desencanto” (25-10-96).

CICLE “PERSPECTIVES POLITICOECONÒMIQUES PER AL SEGLE XXI”

“La metamorfosi de la democràcia” (15-11-96) fou la primera conferència del cicle impartida per **Josep Ramoneda**, director del Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.

Guillermo Fatás Cabeza, catedràtic d'Història Antiga, va parlar de "El síndrome nacionalista" (22-11-96).

Elías Díaz, catedràtic de Filosofia del Dret, dissertà sobre "Razón de Estado y razones del Estado" (29-11-96).

"Perspectives empresarials per al segle XXI" va ser el tema de la ponència de **Feliciano Fuster** (05-12-96).

CICLE SOBRE "LA MAR"

Juan Luis Portau, director de la piscifactoria des Murterar, parlà de "Cultius marins" (28-11-96).

José Luis de Ugarte, navegant, va titular la seva xerrada "Deporte y aventura" (12-12-96).

Ramon Margalef, catedràtic d'Ecologia, dissertà sobre "La Mediterrània occidental, generadora de vida" (14-12-96).

CICLE SOBRE "HISTORIOGRAFIA DE MENORCA"

Miquel Àngel Casanovas, llicenciat en Història, va obrir el cicle amb la conferència "Una història en construcció: reflexions sobre la història de Menorca" (20-12-96).

ALTRES CONFERÈNCIES

Amparo Botella, grafòloga madrilenya (13-01-96), dissertà sobre la "Pericia caligràfica".

Andreu Murillo, historiador, ens parlà de "La rendició de Menorca el 1939. Estat present de la qüestió" (09-02-96).

El doctor **Manuel López Aullón** (13-03-96) pronuncià la conferència "Factores psicógenos causantes del dolor muscular".

Bruce Laurie, historiador i investigador anglès resident a Menorca, va parlar de "El gobierno de Richard Kane: nuevas valoraciones" (15-03-96).

La filòloga i investigadora **Isabel Graña** parlà sobre el butlletí i l'associació de Menorca "Nostra Parla" (29-03-96).

Marcial Martín Bermúdez, director del Centre d'Art, Cultura i Turisme del Cabildo de Lanzarote, ens informà sobre "Los centros turísticos y culturales de Lanzarote" (02-05-96).

El bioquímic **Josep Serra** (04-05-96) va fer una xerrada sobre la "Composició i atributs de la mel".

Manuel Jorba, director de la Biblioteca de Catalunya, dissertà sobre els fons d'aquesta biblioteca relatius a Menorca (25-05-96).

Manuel Sánchez, director de l'Observatori Astronòmic de Mallorca, parlà d'"El retorn dels grans cometes" (27-05-96).

Angelo Benedetti, jesuita missioner, va donar la xerrada "Diálogo entre las culturas hindú i cristiana" (30-05-96).

Joaquim Molas ens visità amb motiu de les jornades Ramis i Quadrado, i com a escriptor del mes d'octubre va oferir una conferència-col·loqui a la nostra entitat (31-10-96).

Pedro Simón Barceló va introduir-nos en el món del turisme amb la seva conferència "Internacionalización de la empresa turística española" (08-11-96).

TAULA RODONA

A càrrec dels candidats menorquins al Congrés dels Diputats en les Eleccions Generals del 3 de març (21-02-96).

TERTÚLIES I DEBATS

"Cultura del trote versus cultura del galope". Sota aquest títol, **Fernando Savater** i **Francesc Bujosa** van conduir una tertúlia hípica (19-04-96).

Amb la participació de **Carlota Alberola**, **Cristina Rita**, **Vicent Arnaiz**, **Fernando Sintès** i **Pere J. Bosch**, (28-06-96) es va celebrar el debat "La problemàtica dels discapacitats profunds".

Tertúlia gastronòmica nadalenca organitzada per la vocalia de Gastronomia i Viatges. Hi participaren els restauradors **Carles Medina**, **Kosta Charamis** i **Lázaro Alcaide**, moderats per **Pere J. Bosch** (20-12-96).

HOMENATGE PÒSTUM A PEDRO MONTAÑÉS VILLALONGA

L'Ateneu va voler retre un homenatge pòstum a l'industrial menorquí **Pedro Montañés Villalonga**, soci d'honor de l'entitat i mecenes de diversos projectes ateneístics. Hi participaren **Pere J. Bosch**, president de l'Ateneu, **Gabino Sintès**, empresari, i **Francesc Tutzó**, expresident de l'Ateneu (24-10-96).

PREMI ATENEU

Lluís Cardona Pascual i **Bernat Hereu Fina** van ser els guanyadors del Premi Doctor Orfila d'Investigació Científica pel seu treball "Ecologia de la ictiofauna continental de Menorca". Després del lliurament del Premi, **Miquel Àngel Limón** va donar una xerrada (19-01-96) sobre la història dels Premis des de la fundació de l'Ateneu.

PRESENTACIÓ DE LLIBRES

Presentació de dos llibres d'**Àlex Susanna**: *Boscos i ciutats* i *Quaderns de Fornells* (27-01-96).

Amb motiu del Dia Internacional de la Dona Treballadora na **Margalida Ferrando** va presentar la *Guia per a la prevenció de les agressions sexuals* (07-03-96).

El professor i crític literari Sam Abrams presentà el llibre de poemes *Els ulls de Margarita Ballester* (23-03-96).

Àngel Midsuf, professor de Llengua Catalana de l'Institut Joan Ramis, va presentar el llibre *Lluna d'octubre* de l'escriptor ciutadellenc **Antoni Moll Camps** (23-04-96).

Castillo de San Felipe del puerto de Mahón, siglos XVI, XVII, i XVIII de l'enginyer militar **Francisco Fornals** (14-11-96).

Richard Kane y Menorca en la historia de Europa (14-11-96), de **Bruce Laurie**. El va presentar Francisco Fornals.

Història del turisme a Balears de **Francisco Soriano Frade** (22-04-96).

Manuel Castellet, de l'Institut d'Estudis Catalans, presentà el nou *Diccionari de la Llengua Catalana* (24-05-96).

Presentació de la revista publicada per l'IME *Estudis d'Història Econòmica* (22-08-96).

ACTES ORGANITZATS PER ALTRES ENTITATS

Partit Socialista de Menorca.- Salvador Cardús (26-01-96) va parlar sobre "Sentit i límits del nacionalisme a finals del segle XX"; Margarita Ballester, poetessa, amb motiu del Dia de la Dona Treballadora, dissertà sobre "Les dones, temps i espai simbòlic"; els Joves d'Esquerra Nacionalista del PSM van presentar la conferència "Política d'esquerres, política de dretes" a càrrec de Miquel Àngel Maria (06-04-96).

Asociación de Amas de Casa y Defensa del Consumidor de Menorca.- Passi de vídeo del viatge al Parlament Europeu (16-05-96). Xerrada sobre dietètica (28-11-96).

Fundació Rubió i Tudurí-Andrómaco.- Recital poètic d'Antoni Vidal Ferrando (17-05-96).

Amnistia Internacional.- L'advocat Juan María Bandrés va parlar sobre "La pena de mort" (27-04-96) i Victòria Camps (11-12-96) exposà el tema "Drets humans: el conflicte dels drets".

Comitè de Solidaritat amb Amèrica Llatina.- Conferència de Moisés Arana, excònsul de Nicaragua a Barcelona, "Nicaragua ante las elecciones generales del mes de octubre" (14-06-96).

Conferència de **Francisco Caquilpan Lincuate**, president de la Corporació Mapuche de Xile, "Presente y futuro del pueblo mapuche" (17-06-96).

Direcció General de Joventut i Família del Govern Balear.- Xerrada introductòria a les "Jornades informatives sobre la joventut a Europa" (30-10-96).

Acció Cultural de Menorca.- Taula rodona sobre "La transició a Menorca: 20 anys de la constitució de l'Assemblea Democràtica" (09-11-96).

Intermón.- La responsable de l'ONG PROMUS de la República Dominicana, Antonia Ferreres, ens parlà sobre "El rostre d'una etiqueta" (16-11-96).

Centre d'Estudis Budistes de Menorca.- El monjo budista menorquí Kelsang Palden oferí unes xerrades setmanals durant tot el curs lectiu.

TERTÚLIES SOBRE TERÀPIES ALTERNATIVES

Cicle coordinat per **Josefina Rodríguez**.

María Luisa Becerra: "Renacimiento consciente".

José Luis Moncada: "Shiatsu".

Miquel Barber: "Quiropràxia".

Juan R. Villaverde: "Medicina tradicional xinesa".

Isabel Rodríguez: "Teràpies regressives".

Mauricio Camio: "Homeopatia".

Mika Widmanska: "Teràpia floral, radiestèsia".
 Andreu Pons: "Sanació prànica".

VOCALIA DE MÚSICA

Concerts del Grup Filharmònic, entre d'altres el de Pasqua, en col·laboració amb la Capella Davídica per totes les poblacions de l'illa. Concert d'arpa de vidre d'**Ingeborg Emge** (10-01-96). Dins el cicle Música Jove, a l'Ateneu, concert d'**Aitor** i **Òscar Bagur** amb **Maria Àngels Gornés** (02-02-96). Curs de música infantil, concert de cloenda (22-06-96).

VOCALIA DE BELLES ARTS

Exposició de pintures de l'artista mallorquí **Francesc Nadal**, del 20 al 31-01-96.
 Els alumnes de l'Escola Municipal de Dibuix exposaren les seves obres del 18 al 28-05-96.

XXXIII SALÓ DE PRIMAVERA del 7 al 22 de juny (**Anna Carreras** va obtenir la Medalla d'Honor del Certamen).

Exposicions de pintures d'**Elena Cardona** (23-08 al 14-09-96) i d'olis, dibuixos i gravats de **Victorino Cardona** (30-11 al 14-12-96). Exposició de Còmic (de l'01-10-96 al 08-10-96).

Exposició de pintures de **Joana Mª Pons** (del 02 al 20-11-96).

VOCALIA DE CINE CLUB

Cada dimarts del curs acadèmic es projectà una pel·lícula al Salón Alcázar de Maó i les sessions setmanals de cine-fòrum a la sala de cultura "Sa Nostra".

VOCALIA DE CIÈNCIA I TÈCNICA

A més d'organitzar el cicle sobre "La mar" ja esmentat, va organitzar cursets d'initiació a Internet. L'Ateneu es connectà la xarxa d'Internet el mes de novembre.

REVISTA DE MENORCA

Durant el mes de setembre va aparèixer el nombre corresponent al segon semestre de 1994. Per tal de posar-nos al corrent, els nombres corresponents a 1995, 1996 i 1997 s'editaran en un sol volum per any.

TERTÚLIES

Cada dijous del curs es van celebrar les tradicionals tertúlies.

CLASSES DE DIBUIX I D'IDIOMES

Francès, anglès, castellà per a estrangers, alemany, còmic i dibuix es van impartir, com cada any, a les nostres aules.

La Biblioteca, amb un important fons menorquí, i les Sales Màrius Verdaguer, Vives Llull i el Museu de Ciències Naturals van ser visitades durant tot l'any per socis, particulars i col·lectius.

ACTIVITATS DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona (1761-1841), de Jordi Ginebra i Serrabou. Premi d'Investigació Francesc de Borja Moll, editat en col·laboració amb l'Ajuntament de Ciutadella.

El convent de Sant Diego a Alaior, de Miquel A. Marquès i Guillem Sintès. Editat en col·laboració amb l'Institut d'Estudis Baleàrics. Col·lecció Monuments de les Illes Balears, 12.

L'origen de la via menorquina de creixement. Estudis d'Història Econòmica, 13. Revista publicada pel Grup d'Estudis d'Història Econòmica i coordinada per Carles Manera. Monogràfic editat amb la col·laboració de l'IME.

El món tèxtil tradicional menorquí. Oficis, tècniques i usos (1850-1950), d'Antoni Camps i Helena Sintès. Monografies del Museu de Ciutadella, 1. Editat conjuntament per l'Ajuntament de Ciutadella i l'Institut Menorquí d'Estudis.

Apicultura tradicional de Menorca (1800-1950), d'Antoni Camps i Helena Sintès. Monografies del Museu de Ciutadella, 2. Editat conjuntament per l'Ajuntament de Ciutadella i l'Institut Menorquí d'Estudis.

CURSOS UNIVERSITARIS, SEMINARIS I JORNADES

Jornades de Normalització lingüística. Institut Joan Ramis de Maó, 20, 21 i 22 de març. Organitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis i l'IES Joan Ramis i Ramis.

I Jornades sobre el patrimoni etnològic de Menorca. I Trobades Francesc Camps i Mercadal.

Sant Lluís, 19, 20 i 21 d'abril. Organitzades en col·laboració amb l'Ajuntament de Sant Lluís.

Jornades sobre la valoració econòmica dels fets ambientals. Una discussió metodològica.

Biblioteca Pública de Maó, 1 al 4 de maig. Organitzades amb la col·laboració de la Universidad Complutense de Madrid, el Consejo Superior de Investigaciones Científicas i la Universitat de les Illes Balears.

Universitat Catalana d'Estiu: Curs "Joan Ramis i la Il·lustració a Menorca". Prada de Conflent, 16 al 20 d'agost. Impartit per Josefina Salord, Antoni-Joan Pons i Josep Miquel Vidal.

XII Trobades Científiques de la Mediterrània. Simulació amb ordinador en matèria condensada

Biblioteca Pública de Maó, 11 al 13 de setembre. Organitzades per la Societat Catalana de Física de l'Institut d'Estudis Catalans, la Universitat Politècnica de Catalunya i l'Institut Menorquí d'Estudis.

VIII Escola d'Estiu de Salut Pública

Llatzeret de Maó, del 16 al 20 de setembre. Organitzada per l'àrea de Salut de Menorca d'Insalud i l'Institut Menorquí d'Estudis, amb la col·laboració de: Centro Universitario de Salud Pública, Escuela Andaluza de Salud Pública, Institut de Salut Pública de Catalunya, Institut Valencià d'Estudis en Salut Pública, Instituto de Salud Carlos III, Ministerio de Sanidad y Consumo, Sociedad Española de Epidemiología, SESPAS, SEMFYC, Ajuntament de Maó, Ajuntament des Castell i Consell Insular de Menorca.

II Taller d'Història de la Medicina: Epidemiologia i responsabilitat política: de la febre groga a la sida

Llatzeret de Maó, 19 i 20 setembre. Organitzat per l'IME conjuntament amb l'àrea de Salut de Menorca d'Insalud

Jornades sobre la personalitat i l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria

Maó, Museu de Menorca, 18, 19 i 20 d'octubre. Organitzades conjuntament amb l'Associació Amics de l'Arxiduc i el Consell Insular de Menorca.

Jornades Joan Ramis – Josep M. Quadrado. De la Il·lustració al Romanticisme

Museu de Menorca (Maó) i Casa de Cultura de Ciutadella, 31 d'octubre, 1 i 2 de novembre. Organitzades per l'IME amb la col·laboració de l'Ajuntament de Maó, el Consell Insular de Menorca i el Govern Balear.

CONFERÈNCIES I PRESENTACIONS

Conferència: *Cent anys de cinema a Balears*. Biblioteca Pública de Maó, 26 i 27 de gener. A càrrec de V. Matas, I. Martín, C. Fabregat i A. Roca. Organitzada per l'Institut d'Estudis Baleàrics, la Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera i l'Institut Menorquí d'Estudis

Conferència: *Endemismes i biodiversitat a Menorca*, a càrrec de Lluís Cardona, biòleg i cap de la Secció de Ciències Naturals de l'IME. Sala de Cultura de "Sa Nostra" de Maó, 16 de febrer. Organitzada per la Caixa de Balears "Sa Nostra" amb la col·laboració de l'IME.

Presentació del llibre *El convent de Sant Diego a Alaior*, de Guillem Sintès i Miquel Àngel Marquès, a càrrec de Josep M. Vidal. Ajuntament d'Alaior, 30 de març. Organitzada per l'IME amb la col·laboració de l'Ajuntament d'Alaior.

Conferència: *L'aigua a Menorca*, a càrrec d'Antoni Obrador, membre de l'IME i professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. Centre Cultural d'Alaior, 25 d'a-

bril. Organitzada pel Grup Filatèlic i Numismàtic del Centre Cultural d'Alaior amb la col·laboració de l'IME.

Presentació del nou *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans, a càrrec de Manuel Castellet, president de l'IEC. Ateneu de Maó, 24 de maig. Organitzada per l'IME.

Conferència: *Ecologia i gestió d'una llacuna profunda: s'Albufera des Grau*, a càrrec de Lluís Cardona. Palma, Laboratori de Botànica de la Universitat de les Illes Balears, 14 de maig. Organitzada per la Universitat de les Illes Balears amb la col·laboració de l'IME.

Conferència: *El grup il·lustrat menorquí: un nou estat de la qüestió* a càrrec de Josefina Salord, cap de la Secció de Llengua i Literatura de l'IME. Palma, Universitat de les Illes Balears, 16 de maig. Organitzada per la Universitat de les Illes Balears amb la col·laboració de l'IME.

Conferència: *Insularitat i dinàmica històrica: el cas de Menorca*, a càrrec de Tomàs Vidal Bendo, catedràtic de la Universitat de Barcelona i president del Consell Científic de l'IME. Palma, Aula de Graus de la UIB, 14 de maig. Organitzada per la Universitat de les Illes Balears amb la col·laboració de l'IME.

Presentació del llibre *Antoni Febrer i Cardona, un humanista il·lustrat a Menorca (1761-1841)*, de Maria Paredes i Baulida, durant les Jornades sobre Joan Ramis i Josep M. Quadrado a càrrec d'Àngel Mifsud, el dia 1 de novembre al Museu de Menorca de Maó.

Presentació del llibre *L'obra gramatical d'Antoni Febrer i Cardona (1761-1841)* de Jordi Ginebra, feta per l'autor i Antoni-Joan Pons, el dia 2 de novembre a la Casa de Cultura de Ciutadella.

EXPOSICIONS

Exposició de manuscrits del segle XVIII de la Biblioteca Pública i l'Arxiu Històric de Maó. Biblioteca Pública de Maó, del 23 al 30 d'abril. Organitzat per la Biblioteca Pública de Maó amb la col·laboració de l'IME.

INVESTIGACIONS I BEQUES ACABADES

Inventari, classificació i restauració de l'herbari de Joan Joquim Rodríguez Femenias. Responsable: Joan Rita Larrucea, professor de la UIB i membre de la Secció de Ciències Naturals de l'IME.

Projecte d'un parc etnogràfic al terme municipal de Ciutadella. Estudi preliminar a càrrec d'Aurore de la Rue.

Datació per termoluminiscència de ceràmiques pretalaiòtiques a l'illa de Menorca. Autor: Jordi Garcia Orellana.

Datació per radiocarboni de material orgànics de procedència arqueològica marina. Estudi fet mitjançant conveni amb l'Institut d'Estudis Catalans, en col·laboració amb la Universitat de Barcelona. Responsables: Joan Salvador Mestres i Torres i Joan Carles de Nicolàs.

Inventari del llegat bibliogràfic del Dr. Francesc Camps i Mercadal (Francesc d'Albranca), patrocinat per l'Ajuntament des Migjorn Gran. Responsable: Carmen Rodríguez Torres.

PREMIS

Premi d'Investigació sobre es Mercadal i Fornells 1996

Projecte guardonat: *L'estació de salvament de naufrags de Fornells.* Autor: Enric Garcia Domingo.

X Premi d'investigació cultural Francesc de Borja Moll

Projecte guardonat: *Ensenyar a escriure en català. Anàlisi del procés de composició escrita.* Autor: Pere Alzina Seguí.